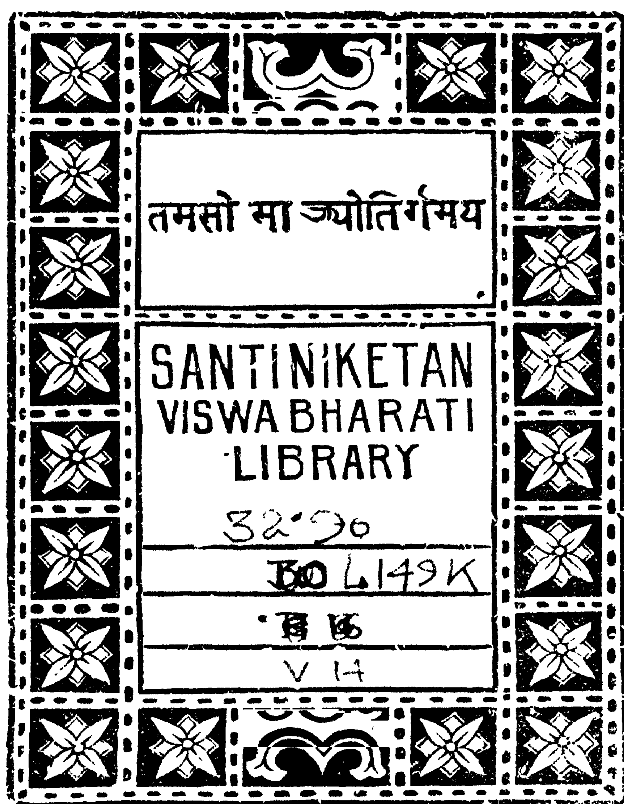

तमसो मा ज्योतिर्गमय
SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY
32.90
L149K
V 14

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda

GENERAL EDITOR:
B. BHATTACHARYYA, M.A., PH.D.,
RĀJYARATNA, JÑĀNAJYOTI

No. CII

भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते

कृत्यकल्पतरौ

चतुर्दशो भागः

॥ मोक्षकाण्डम् ॥

KṚTYAKALPATARU

OF

BHAṬṬA LAKṢMĪDHARA

Vol. XIV. MOKṢAKĀṆḌA

Edited by

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

Baroda
Oriental Institute
1945

Printed by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar,
Madras, and Published on behalf of the Govern-
ment of His Highness the Maharaja
Gaekwad of Baroda by Benoytosh
Bhattacharyya at the Oriental
Institute, Baroda.

Price Rs. 12

11-7-'45—500 Copies

PREFACE

MOKṢAKĀṆḌA is the fourteenth and last section of the *Kṛtya-Kalpataru*. With it Lakṣmīdhara's survey of the obligations laid by the scriptures on all men and women is completed. It is more than a finial of an elaborate structure of Dharma. It deals with the duties of two *āśramas*—those of the forest-dweller and the ascetic—which were not treated of in the previous twelve books, and which relate to the activities of only those who lead a family life. It also attempts to picture the philosophic and theological background against which the injunctions and inhibitions of Dharma have to be viewed. Failure to treat of these matters will leave the digest incomplete. A work like *Manusmṛti* merits its description as a *dharma-saṃhitā* because of its comprehensive outlook. A *dharma-nibandha* or digest of Dharma, like the *Kṛtya-Kalpataru*, brings within its purview *all* that a *dharma-saṃhitā*, treats of, and in addition fills up the gaps in individual smṛtis by citation of others which fill the omissions; and it prefixes to every pronouncement or dictum its scriptural or smṛti authority.

In the Hindu view, the life of man is of value only as providing the oppōrtunity for overcoming the pull of Karma and the trend to rebirth. The self is free only when the fetters of *saṃsāra* are broken. At every stage of a man's life this aim should be uppermost in his mind. All actions must be purposive in the sense that they are undertaken with this end. Constituted as he is, man cannot be deprived in life of the sources of well-being and pleasure (*artha*, *kāma*). They are accordingly included in the traditional enumeration of the purposes of man (*puruṣārtha*). In such an enumeration, they are preceded by the signification of Dharma as another aim; the implication is that whatever is desired should be such as would harmonize with Dharma (righteousness). The three constitute *trivarga*,

whose combined effort should be to reach the fourth *puruṣārtha*, *viz.* freedom from rebirth (*mokṣa*). The value of *trivarga* in the cosmic scheme is merely instrumental. In this view, action must be motivated by only one aspiration—*viz.* the desire for release from *saṃsāra* or rebirth. *Mukti* (release) or *Mokṣa* must be the pre-occupation of all beings, in all their actions and under all conditions and circumstances. Every one is a potential seeker of freedom, whether he makes the attempt consciously or not. In that sense every being is an aspirant for liberation, a *mumukṣu*. *Mokṣa* is the highest good, because with it ends the endless cycle of birth, suffering and death to which the self has been subjected in milliards of incarnations. The striving for it is a common denominator of all ordained human activity.

The means of attainment of the *summum bonum* are to be found in all stages of life, and the meticulous discharge of ordained duties by a householder (*gṛhastha*) *can* enable him to reach the goal, without giving up family life. But it is easier to discipline body and mind and bring them 'in tune with the infinite' if one retires from the world to the forest, as a *vānaprastha*, in order that he might find there the seclusion and peace for cultivating the spirit that the distractions of a life in the world are full of, or takes the still more drastic step of renouncing the world (*sanyāsa*) and adopting the life of a mendicant ascetic. The value of the two last *āśramas* is instrumental. One does not attain *mukti* by merely becoming a *sanyāsin*. The description of the last stage in life as *mokṣāśrama* has only the meaning that its discipline and opportunities bring an aspirant nearer release than any other kind of life. The bonds which have tied the self to rebirth do not automatically snap of themselves on the entry into *sanyāsa*. Realization comes only when the opportunities that such a mode of life offers are successfully used to secure the end. Even one who has renounced the world needs to train mind and body and make them help his march to the goal.

Accordingly, after describing the rules for entry into the last two *āśramas* and the discipline to which those who have so entered them should subject themselves, Lakṣmīdhara feels the need to indicate for them as well as to all others the ways in which the requisite training may be secured. The

bulk of *Mokṣakāṇḍa* is devoted to an account of the processes, the first seven chapters alone being given to a description of the duties of those who enter the two last *āśramas*. It may be noted, in passing, that it does not recognize the inhibition of the third *āśrama* for the present age, on the ground that certain institutions or practices which were proper for past ages are not desirable in Kaliyuga. The doctrine of *Kalivarjya* is ignored by Lakṣmīdhara and is tacitly rejected.

That a person might consciously dedicate all his efforts to the attainment of liberation, he should first envisage the nature of *mukti*, *i.e.*, he should know exactly what it is and what its effects, when attained, will be. After providing an authorized definition of *mokṣa*, the next step to be undertaken is to steady the aspirant by presenting to him, side by side, a picture of release and another picture of the unattractive and repulsive thing which passes as "life." When so seen, a feeling composed of disgust for the world and its specious pleasures and so-called joys springs up; and their real nature is understood, and dispassion is created in the aspirant's mind. This is *vairāgya*. Mere command over body and mind, reinforced by even *vairāgya*, are still not enough, for, the *mumukṣu* (aspirant for freedom) is still in the dark about the eternal cosmic laws, which govern the evolution, involution and dissolution of the universe in cycle after cycle. He must also be enlightened as to the nature of ultimate Reality, the relation of the self to the Self (*jīva-brahmātmabhāva*) and the appropriate means of gaining the power to intuit Reality. As authorities have laid down different modes of obtaining this insight or of overcoming the drag of Karma to *samsāra*, a consideration of these is next called for, and their validity is tested in the light of their scriptural sanctions. The claim of a school of thought to be able to furnish this power of visualization is denoted by its being labelled as a *darśana*. Advocates of specific modes have claimed exclusive validity for their own solutions, and denied it to those of others. Does *mukti* result only from meticulous and unfaltering attention to one's enjoined duties (*karma*), or from faith, unalloyed devotion and self-surrender (*bhakti*), or from the cold clear light of knowledge (*jñāna*), which removes

all that obscures the vision and impedes the perception of Reality, as distinct from illusive appearance? Those who advocate each of these ways (*mārga*) claim for it the sanction of scripture, reason and intuition. The same authorities exalt one of the modes at one time, and exalt another in another context. Are these solutions contradictory, or mutually exclusive? Which of them is most securely based on scriptural sanction? Have morals a metaphysical basis? Are the six systems of philosophy (*ṣaḍ-dars'ana*) rivals or complementary? How far is each of them grounded in tradition and scriptural sanction? Such are the questions that now arise for adjudication, and the guidance of the *mumkṣu*. As the ultimate aim of Dharma is to ensure *mokṣa* to those who accept its guidance, it is incumbent on a *dharma-nibandha* to decide these questions. To enable it to do so with any measure of success, its author must possess a range of learning and powers of philosophical exposition that are rare even among the erudite. He must excel in both Dharmas'āstra and in Dars anas'āstra, and know how to reconcile the conclusions of both. Such capacity is rare. It is not a matter for surprise that with the exception of Lakṣmīdhara (and his imitator Mitramis'ra, whose *Mokṣaprakās'a* is a mere elaboration of the *Mokṣakāṇḍa*) no other *nibandhakāra* has made the attempt.

Lakṣmīdhara's contribution is thus unique in the history of both Dharmas'āstra and philosophy. In spite of his passion for terseness and disinclination to embark on long explanations or discussions, and judging from this achievement, Lakṣmīdhara is seen to have been well-qualified for this formidable task. In appraising his work, allowance must be made for the differences in the method of presentation in a *dharma-nibandha* and in a philosophical work. When conflicting authorities are available, if only *some* are chosen, which represent one viewpoint to the exclusion of the others, the latter should be regarded as rejected by him. His position has to be inferred as much from what he cites as from what he omits to cite. If he omits to include among valid institutions or forms certain types which his contemporaries or predecessors have advocated, it should not be put down as proof of his unfamiliarity with the views supporting them. Rather must it be deemed an indication of his condemnation of them, not by

express but by implied rejection. An illustration is furnished in certain types of *sanyāsa*, which others have lauded, *e.g.*, *avadhūta*, *paramahamsa* etc. and the exemption from *nitya-karma* claimed for such classes. Lakṣmīdhara's disapproval of them is inferrable by his deliberate omission to treat of them in his account of valid types of *sanyāsa*. Again, he rarely argues a point : he simply states a conclusion, cites its authority, and leaves it there. The duty of a *dharmādhikārin* is his : it is to give a *vyavasthā* (decision) on a disputed issue or to give a direction ; it is not to argue in its defence. It is a correct position for one who upholds an established view. It is the dissenter who is called upon to justify dissidence. An illustration may be found in Lakṣmīdhara's treatment of the question of a *sanyāsin* bearing a staff composed of one bamboo (*ekadaṇḍa*), when Manu and other authorities have enjoined the use of a *tridaṇḍa* (three staves). He cites his authority, notices a passage ascribed to Baudhāyana which appears to give an option, and rejects the option by pointing out that the alleged statement of Baudhāyana is unauthentic. Other illustrations may be found noted in footnotes and the Notes appended to the volume. The adoption of this method has led to an underestimation of both the learning and powers of Lakṣmīdhara as compared with those of his famous contemporary Vijñānes'vara, who argues out rules or practices which Lakṣmīdhara curtly dismisses as unauthorized.

Illustrations of Lakṣmīdhara's independence and erudition will be found in the Introduction prefixed to this volume. He subjects to close scrutiny the authorities cited in favour of views which are opposed to tradition, and smṛti. Instances will occur in a perusal of the Mokṣakāṇḍa. The features are conspicuous in his metaphysical position, and his rejection of views which have been advocated by so famous an authority as S'aṃkara. That he was familiar with the views (and writings) of S'aṃkara is evident in the book but he does not mention him by name or cite his views. They are not permissible in an exposition of Dharma for which the only valid sanctions are found in smṛtis and other authorities indicated at the very commencement of his digest in the *paribhāṣā-kāṇḍa*. In his days Lakṣmīdhara must have been the dominating personality at Kāsī, the real capital of his king, Govindacandra. The followers of S'aṃkara

as well as the critics of S'aṃkara must then have been numerous in that ancient centre of learning, which after the sixteenth century became, through the influence and prestige of a group of scholars, the home of *Advaita Vedānta.* It is doubtful if in the days of Lakṣmīdhara, or even for two centuries atleast after his days, this school had attained at Kās'ī a position as the accepted creed of the orthodox. Lakṣmīdhara's philosophical views are closest to those of *Bhāskara*, the reviver and popularizer of the *Bhedābheda* view, which is not later than the Advaitic. The critics of Advaita had apparently atleast as much influence in learned and orthodox circles of those days as its defenders and for a long time afterwards. The teachings of Rāmā-nuja, Madhvācārya and Nimbārka were widely known. To them the views expounded by the Advaitin appeared schismatic. This seems to be Lakṣmīdhara's own position. It is necessary to stress this, in view of the manner in which, from its sources in present-day Kās'ī, European studies of *Vedānta* have come to identify it only with its Advaita interpretation. How greatly accidents of scholarship have led to disproportion, will be seen from the almost total neglect of the authorities on whom Lakṣmīdhara relies, (*e.g.* the smṛtis, Purāṇas) and schools of thought critical of Advaita, like those of Bhāskara and Niṃbārka, in modern histories of Indian philosophy.

I recognized even on a cursory perusal of it the importance of the *Mokṣakāṇḍa* in the history of Indian thought. Accordingly, I sought the help of scholars from whose guidance I hoped to determine Lakṣmīdhara's philosophical position and affiliations, but found that they knew only aspects of Advaita. It then became necessary for me to acquire first-hand knowledge of the relevant literature, and to obtain the help of scholars who were proficient in non-Advaitic Vedanta. Among those who have so helped me, I must mention with gratitude my brother-in-law Sri R. Narasimha Aiyangar, my old pupil, Sri A. N. Srinivasaraghava Aiyangar, and a young scholar who has also specialized on Yoga, Sri V. N. Srinivasachar, M.A. My obligations are even heavier to Professor P. N. Srinivasacharya for the guidance that I have derived from his authoritative expositions of the *Philosophy of Vis'iṣṭādvaita* and *Philosophy of Bhedā-bheda.* He was also good enough to read

in 'proof' the Introduction and the Notes appended to this volume. The difficult nature of the subject made it necessary to provide these 'Notes,' and I became aware of the need in the course of my discussions. In the earlier stages of the printing of the text, I had the help of Mahāmahopādhyāya Pandit A. Chinnaswami Sastri, Principal, College of Oriental Learning, Benares Hindu University, and at all stages in passing the book through the press I have been assisted by my former pupil Sri A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., of the Adyar Library. The comparative study of the *Mokṣakāṇḍa* side by side with Mitramis'ra's *Mokṣaprakās'a* was rendered possible by the generosity of Vaidyaratna, Captain G. Srinivasa Murti, M.B.C.M., B.A., B.L., Honorary Director of the Adyar Library, who authorized me to get the only available manuscript of that work copied for his library, and when the transcript was made, placed it at my disposal.

Between the preparation of the first press copy and the printing of the *Mokṣakāṇḍa* a considerable interval occurred, owing to the discovery of fresh manuscripts which required to be collated. After the text was printed, some further time was needed for the completion of the studies necessitated by the special nature of the work. And lastly, after the Introduction was in print, the need to supplement the work by 'Notes' caused more delay. They have held up the release of a work the text of which was ready three years ago. To Rājayaratna, Jñānajyoti, Dr. B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., Director, Oriental Institute, Baroda and General Editor of the Gaekwad's Oriental Series, in which the *Kṛtya-Kalpataru* is appearing, I am indebted not only for help readily rendered in procuring manuscripts but for his inexhaustible patience in overlooking the delays in the release of the work. The excellence of the printing necessitates an expression of gratitude to Mr. C. Subbarayudu, Superintendent, Vasanta Press, Adyar.

Vasumativilas,
Mylapore, Madras.
20th December, 1945

K. V. RANGASWAMI

CONTENTS

INTRODUCTION

WITH the *Mokṣakāṇḍa* the exposition of Dharma which Lakṣmīdhara had undertaken to furnish in the *Kṛtya-kalpataru* is completed. He deals in the final *kāṇḍa* with the nature and importance of liberation, in the Indian view of life, and the manner in which it should be secured within the ordained social order. Out of its fourteen sections, the *Kṛtya-kalpataru* devotes three to a *direct* treatment of the functions and duties of the castes and stages of life (*varṇāśrama*) on the proper discharge of which both the stability of the established order and the realization of the ultimate aim of existence are held to depend. The first two books of the digest deal respectively with the acolyte (*brahmacārin*) and the householder (*gṛhastha*), and the last book with the two last *āśramas*, which are regarded as pre-eminently those most associated with liberation.[1] The life of the householder, *i.e.*, of the family, is acclaimed as the best of the four, since all the others are borne by it.[2] It is only the married *dvija* who is in a position to carry out the Vedic injunction to worship the fire all his life.[3] It is the only one in which the triple debt to sages, gods and ancestors can be repaid.[4] The Vedic prayer to Agni to secure immortality through progeny makes family life a recognized means of securing liberation.[5] These justify the view of Gautama that the life of the householder is the only *āśrama* and that the others are inferior and

[1] 'ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।' (मनु, ६, ३५); "'मोक्षे निवेशयेत्', मोक्षशब्देन प्राधान्यात् प्रव्रज्याश्रमो लक्ष्यते," इति लक्ष्मीधरः ॥ (पृ. ३०)

[2] ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाः चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥
सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः । गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्ति सः ॥ (मनु, ६, ८७, ८८)

[3] 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'; एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रम् (शतपथब्राह्मण, १२, ४, १, १.)

[4] *Gṛhasthakaṇḍa*, Intrn., pp. 6-8.

[5] जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् (ऋ. सं., ५, ४, १०) ॥

subsidiary to it.[1] The *Vedāntasūtra* attributes a similar opinion to Jaimini and combats it.[2] There is the ancient view that he who lives in the family a righteous life and performs, without the desire for reward and in a disinterested spirit, his appointed duties with fulness and earnestness, attains the highest, *i.e.*, liberation.[3] But the recognized view of the *ās'ramas* is that they rise to a climax in the last *ās'rama*, *i.e.*, of the ascetic, just as the aims of life (*puruṣārtha*) culminate in *mokṣa*. *Mokṣa* is the ultimate goal of human effort. When it is reached the weary march of the soul (*ātman*) through the endless corridors of time terminates. The self wanders no more. Rebirth ceases; there is no return to life (*anāvṛtti*).[4]

THE BACKGROUND OF MOKṢA

Dharmas'āstra expresses authoritatively the ancient view that the proper approach to liberation is only after a life lived fully in accordance with the precepts of Dharma. It will excuse neither moral lapses nor neglect of appointed duties of station and function. The renunciation (*tyāga*)[5] which is acclaimed as more effective than any other recognized means of liberation is not the giving up of a moral life or of appointed duties. Even without becoming anchorites, Brāhmaṇas who possess the ten ethical marks of Dharma (*das'a lakṣaṇāni dharmasya*) attain the *summum bonum* (*paramām gatim*).[6] But apart from moral worth which is an essential condition of release (*mukti*), and which cannot be regarded as over-ruled by rhetorical exaltations of the *paramahaṃsa* or *mukta* (the freed) as above morals and

[1] ऐकाश्रम्यं त्वा चार्यः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थस्य । (गौतम, ध. सू., ३, ३६)

[2] परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि । अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । विधिर्वा धारणवत् ॥ (वे. सू., ३, ४, १८–२०)

[3] A. B. Keith, *Religion and Philosophy of the Veda*, 1925, p. 588.

[4] शान्तिपर्व, २२२, ५७, ५५ (कुंब. मु. पु.) अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् (वेदान्तसूत्र, ४, ४, २२)

[5] न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमाशुः (कैवल्योपनिषत्. २; महानारायणोपनिषत्, १०, ५.)

[6] दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते । अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ (मनु, ६, ९३) See p. 65 *infra*.

conventions,[1] there are certain beliefs that are basic in the Indian attitude to life and *mokṣa.* First among these is the eternity of the self or soul (*ātman*), as contrasted with the perishableness of the body (*s'arīra*). Second comes the faith in an ultimate reality or supreme soul (*Paramātman*) to which the self is related, though, as regards the character of the relationship as well as the nature of the phenomenal world and sense experience, there is disagreement among philosophers. Not less important is the third postulate of an eternal and inexorable moral law in the universe, based on the ineffaceable character of action (including thought) or *karma* and the conservation of moral values. The doer vanishes but the deed survives as an influence adhering to the real doer, *i.e.*, the self. The effect of action thus clings to the *ātman,* throughout its wanderings, as an unseen fruition (*adṛṣṭa-phala*). One reaps as one sows. He is the real moulder of his destiny. The so-called "natural gifts" that one occasionally notices in persons, are really not gifts or accidental, but manifestations of *adṛṣṭa,*[2] or tendencies springing from previous births (*pūrva-janma-vāsanā*). Progress up the scales of existence (or the reverse) is determined by one's accumulated *karma* (*karma-saṃcaya*). Good fortune and misfortune, happiness and unhappiness in one's life are only the rewards of one's own action, the fruits of one's *karma.* The law of consequences works inexorably. It allows of no chance, of no cosmic misfit, and of no capricious destiny. One has to live out his *karma.* As seed comes from the tree, and the tree from the seed in endless succession, so action leads to birth, birth to action and action again to rebirth, in tireless sequence, till the circuit is broken, and with it reincarnation is once for all arrested, and stopped for ever. Release from the toils of *karma* is liberation (*mukti*). Time and space

[1] *Infra,* p. 33 : एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ॥ It occurs also in बृहदारण्यकोपनिषत्, ४, ४, २३. The point is stated thus in an extreme form in कौषीतकी उपनिषत्, ३, १ :—स यो मां विजानीयान्नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन, न पितृवधेन, न स्तेयेन, न भ्रूणहत्या नास्य पापं च न चक्रुषो मुखान्नीलं वेत्तीति ॥ Medhātithi denounces this position : अहंकारममकारत्याग एव संन्यासो वक्ष्यते, नाऽशेषशास्त्रार्थत्यागः । (मनुभाष्य, ६, ३२)

[2] See J. C. Chatterji, *Hindu Realism,* 1912, p. 113.

have no bounds. Our earth is a speck in the infinity of space, and our life a fraction of a moment in eternity. Created or evolved, the universe and all that it holds of every form of life (including in it the seemingly unsentient as well as super-sentient)[1] are dissolved and again recreated or re-evolved (with all its content) aeon (*kalpa*) after aeon. In an age-long procession of lives that stretches back to infinity the *ātman* (soul) has had milliards of physical "parents," as it will have myriads of "descendants," in unending sequence.[2] The retrospect and prospect are awesome. The sorrows of life multiplied to infinity arouse horror and dread. The shock of parturition and the agony of death make the intervening span of life a hyphen between a crisis and a calamity.[3] An old belief is that the self has a memory of its past, when it dwells in the womb, and loses it in the shock, when it encounters the blast of the air (*vāyu*) on emerging into the world.[4] The joys of a transient life are few while its "triple pain" (*duḥkha-trya*) is real and lasting.[5] To be born is to come to a heritage of *duḥkha*. The contemplation of "life's ironies" should induce a mood of permanent and over-whelming depression, which hardly hopes for a way of escape. That such depression does not settle down into hopelessness is due to the recognition that all the suffering has been born of *karma* and might be ended by a modulation of *karma* or by any means of escaping rebirth. Higher or more joyous forms of existence than man's are attained by the performance of enjoined action.[6] Man might

[1] See ch. 11, pp. 100-108, *infra*.

[2] Cf. p. 72 infra: गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ; and p. 78,

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनुभूतानि संसारे कस्य ते कस्य वा वयम् ॥

[3] See p. 67 *infra* (disgusting nature of birth) and p. 70 (agony of death).

[4] गर्भोपनिषदि (३) यथा—[गर्भस्थितः] 'नवम मासि सर्वलक्षणज्ञानकरणसंपूर्णो भवति । पूर्वजातिं स्मरति । शुभाशुभं च कर्म विन्दति । अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं च विन्दति' ॥ See also ll. 1-3, p. 68 *infra*.

[5] Cf. *inf.* pp. 71-2: यावज्जीवति तावच्च दुःखैः नानाविधैः प्लुतः । *et. seq.*; and also p. 170, 'अध्रुवं बहुदुःखं च शरीरं गर्भवासिनाम्' ॥

[6] Cf. p. 8 *inf.* यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं तपसा पुनः ।

lift himself by his own effort even to the realms of the gods. But even then his position there is not for all time. When his stock of merit (*karma-puṇya*) is exhausted, like the oil which feeds the flame of a lamp, he falls headlong again to lower forms of life.[1] Even the king of the gods (Indra) knows that he must go when a *kalpa* ends. Thousands of Indras, and myriads of worlds, have come and gone.[2] Where everything dies, even the "immortal, unageing gods" (*amṛtā-nirjarā-devāḥ*) vanish and only the self endures. The seeming felicity of paradise is poisoned by the haunting fear that it must end.[3] The highest joy (*paramānanda*) is possible when there is assurance of the stoppage of rebirth, because the self has reached its goal. For this, only birth as a man furnishes the opportunity. Reincarnations can be welcome if viewed as a succession of opportunities[4] for spiritual ascent to a summit from which there is no descent. In that sense it is said that even the gods envy man.[5]

THE MUMUKṢU

So conceived, it is up to every one to strive to liberate himself and to become a conscious aspirant for freedom or salvation (*mumukṣu*). One is born to see that he is not reborn. Liberation becomes the cardinal problem of philosophy and gives it a practical orientation. The *mumukṣu* (potential seeker) must yoke his desire for liberation to an aptitude for it that he can acquire. He must sterilize the wish to live and overcome a longing to be reborn when the moment comes to part from this stage of existence, and the self is about to quit the body. In Indian belief, the longings that spring at the moment of the dissolution of the tie of body and soul are potent.[6] If the

[1] *inf*. p. 79.

[2] *Viṣṇusmṛti*, 20, 24-25 (*inf*. p. 72).

[3] *Mārkaṇḍeyapurāṇa*, 11, 26-27, (*inf*. p. 80).

[4] 'That which gives zest to life is the supreme motive of the joy of self conquest. Saṃsāra is only a succession of spiritual opportunities.' (Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, I, p. 147.)

[5] मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः । मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ (शान्तिपर्व, १७८, ८.)

[6] यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ (गीता, VIII, 6.) यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथा इतः प्रेत्य भवति ॥ (छान्दोग्य., III, 14, 1)

yearning takes the form of a desire for a new life, the self gets it. But there is scriptural authority [1] for ascertaining the course taken by the released spirit, in harmony with its record (*karma*). When the soul escapes, it flies away, taking one of three routes, according to its merit-demerit (*puṇya-apuṇya*), which gives it the power of propulsion and direction. The first route is the "way of the gods" (*deva-yāna*) or "the path of light" (*arcirmārga*). It leads through Fire and the Sun to the plane of Brahman, from which there is no returning. Only the soul of the *mukta* (liberated) follows this course. The second route is "the way of the Fathers" (*pitṛ-yāna*) or "the path of darkness," (*dhūma-mārga*). It leads souls that have not earned *mukti* through the world of the moon (Candraloka) to regions to which their merit (*puṇya*) entitles them. After sojourning there till the merit is exhausted, the souls return to the earth and to forms suited to their *karma*, from the worm to man. The third way is that destined for the morally depraved whose souls crawl in darkness through it, and return to loathsome forms of life.

Preparation of the Mumukṣu

Aspiration for release has to be linked to capacity for it, before the *Mumukṣu* can become a *Mukta*. Such capacity is rarely inborn, except in divinely inspired souls like those of Prahlāda or S'uka, who had a congenital gift for intuiting Brahman. It has to be acquired and cultivated laboriously, and the end may come after many lives. For an easy upward progress of the *Mumukṣu*, the *varṇās'rama* organization provides an inclined plane. Scrupulous attention to the duties that are laid down in Dharmas'āstra for his station in life may, in a case of special merit, confer this power directly on even a householder (*gṛahastha*); but more commonly the capacity emerges from the rigorous discipline involved in the two last stages (*ās'rama*) to a person entitled to them, or more naturally in the transit from *ās'rama* to *ās'rama* in enjoined sequence till that of renunciation (*sanyāsa*) is reached.[2] Philosophy shows what

[1] *Bṛhadāraṇyakopaniṣad*, IV, 11; VI, 2, 2 ff., *Kauṣitaki Upaniṣad*, I, 2, 3; *Kaṭhopaniṣad*, VI, 14.

[2] *inf.* p. 64. ll. 6-7; p. 65, ll. 3-4..

gives the power to a Mumukṣu that enables him to attain freedom (*mokṣa*), but Dharmas'āstra has the additional function of indicating the manner in which the aspirant must prepare himself before the knowledge of the way to release dawns on him. Whatever be the type of the philosophical solution to the riddle, the prior training of its student (the Mumukṣu) is the function of Dharmas'āstra. It is in this sense that from the standpoint of Dharmas'āstra, which can be shown to be that of authentic tradition also,[1] the two Mīmāmsa-dars'anas are really parts of one and the same system, of which Pūrva-Mīmāmsa is the first book and Uttara-Mīmāmsa or Vedānta is the second. An investigation of the nature and purpose of Dharma is the first step in an enquiry which should culminate in discovering the way of overcoming the pull of *saṃsāra* (metampsychosis) and ending rebirth. In the unified system, the first *sūtra* in the Pūrva (prior) half is the beginning[2] and the triumphant declaration at the end of the latter (*uttara*) half—affirming that there is "no more return of birth, according to Scripture," is the final aphorism.[3] Whethe the redeeming knowledge (*ātma-jñāna*), on which some Vedantists insist as the *only* solvent of the *ajñāna* (nescience), which leads to rebirth, results *directly* from cogitation, or is a by-product of the illumination that experience of living in the world and the hardening effect of the discipline of the *ās'ramas* as well as yogic practice give, their combination has to be accepted as essential for *mukṭi*. If it was not so, there would be no need for the social organization, and the elaborate rules governing it, which form the pre-occupation of Dharmas'āstra. The author of a digest of Dharma must draw equally upon all the orthodox schools of philosophy (*ṣaḍ-darṣ'ana*), the records of the spiritual experience of gifted sages (*ṛṣis*) contained in the epics and the purāṇas, as well as the body of smṛti literature. He cannot ignore even spiritual intuition, which borders on mysticism, because the problems associated with liberation (*mukti*) do not all yield to logic.[4] A digest of Dharma is a guide to conduct.

[1] See Umesh Chandra Bhattacharjee's *The Two Mīmāmsas*, *Indian Historical Quarterly*, IV (1928), pp. 612-629, where the authorities supporting this view are marshalled.

[2] अथाऽतो धर्मजिज्ञासा ॥ (जै, सू., १, १, १.)

[3] अनावृत्तिश्शब्दात् अनावृत्तिश्शब्दात् (वे. सू., ४, ४, २२.)

[4] See P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Vis'iṣṭadvaita*, 1923, pp. 15-17.

It does not differ from a *dars'ana-bhāṣya* (commentary on aphorisms of philosophy) in this respect; for to the Indian the value of philosophy lies in its practical outlook, namely to furnish knowledge of the self and of the Absolute as the only means over-coming the pull of metempsychosis. Metaphysics becomes an art of life in its highest and widest sense. Dharmas'āstra and philosophy attack two of the four-fold aims of life (*puruṣārtha*), *viz.*, Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa. As the four reflect the ethical, social, aesthetic and emotional and spiritual sides and needs of man, which have to be cultivated in harmonious co-ordination,[1] so as to maximize the benefit from the cultivation of each and all, they must necessarily come within the scope of any science of social organization, and are not excluded from ethical and metaphysical enquiries. The system of *varṇa* and *ās'rama* offers a rough parallel to the *puruṣārtha*. The human make-up as well as the facts of life can be ignored by neither the *dars'ana* nor the *smṛtikāra*.

DHARMAS'ĀSTRA AND DARS'ANAS'ĀSTRA

The education of the *Mumukṣu* is as much the function of Dharmas'āstra as of philosophy. Social purpose comprehends the higher aspirations of man. The hypothesis of an eternal sanction for the social system from a superhuman source brings the social organization within the ambit of the philosopher, and metaphysics within the province of the sociologist. In India, the orthodox *dars'anas* (*i.e.*, excluding the Cārvāka, Jaina and Bauddha systems) are at one with Dharmas'āstra in accepting the validity of the same sources. Both accept the over-riding authority of *S'ruti* (the Veda) and the value of organized dialectic. They are not mutually antagonistic. Writers on the *dars'anas* cite smṛtis, while writers on Dharma deal with the metaphysical basis of human relations and duties. In theistic systems ethics and metaphysics cannot be kept apart. In reasoning both follow the logic of the *Nyāya*, and in interpretation the rules of

[1] कौटिलीय अर्थशास्त्रे यथा—धर्मार्थाऽविरोधेन कामं सेवेत न निस्सुखस्स्यात् । समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबन्धम् । एको हि अत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ पीडयति ॥ (१, ७)

Mīmāmsa are accepted as valid by both. Neither rivalry nor antagonism exists between the two. The ultimate practical aim is the same, *viz.*, they show the way to liberation (*mukti*). They borrow extensively from each other. There are differences between them in their approach to problems, the relative weight they attach to their authorities, the stress they lay on modes and means, and in their prescriptions. But the gap between *smṛti* and *dars'ana-sūtra* is not wider than that between one philosophical text and another. With the exception of the Cārvāka, all recognize the validity and value of moral standards. Whatever be the difference in their conception of salvation, they agree in making the moral life an essential prerequisite to it. Their acceptance of tradition as authority, next to revelation (*smṛti* and *S'ruti*), springs neither from blind loyalty nor from disloyalty to reason. The six orthodox *dars'anas* have been viewed as complementary, and they have been grouped into three pairs. The association of *Nyāya* and *Vais'esika* is ancient and natural. The facts of experience cannot be properly explained by logic ignoring physics. *Sāṃkhya* and *Yoga* go together, because by mere analysis we cannot explain the Universe if mental and spiritual experience be ignored. The old view that regards the *Mīmāmsa* and the *Vedānta* as a unit, can alone explain and justify the parallel streams of tradition which stress the need of *Karma* and *jñāna*, equally or in conjunction for *mukti*. A synoptic view has usually been taken by Indian writers and thinkers of the essentials of the *dars'anas*, ignoring differences in detail, so as to bring out the essential unity of doctrine and the inner consistency which is a mark of truth. It is not necessary to seek a reconciliation between the *dars'anas* by regarding them as designed to suit varying capacity, or as 'more or less true.' The unity of all systems, which has been seen by modern thinkers in Indian philosophy,[1] has always been accepted in practice in India. Dissent, except where it relates to fundamentals, is not deemed a sign of heresy. This attitude will explain the utilization of *ānvīksikī* or *ātma-vidyā*, which will include not only logic but all metaphysical systems (including the Vedānta) as well as Sāṃkhya, Yoga and Lokāyata, by *Arthas'āstra*, which is not

[1] Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, II, pp. 769-770.

rejected by Dharmas'astra.[1] It may also show that the exposition of different *dars'anas* by the same authors (like Vācaspati, Vedānta Des'ika, Mādhava and Vījñānabhikṣu) has more in it than the desire to display versatility, or dialectical skill.

THE CONTRIBUTION OF LAKṢMĪDHARA

The reciprocal help that *smṛti* and *dars'ana* can render each other is best seen in the treatment of the problem of ultimate[2] release *(mukti)* or salvation. Not only premier smṛtis like those of Manu and Yājñavalkya, but even those bearing the names of sages like Dakṣa, Hārīta and Devala, deal at length with topics which are religious and philosophical. But, a digest of Dharma which essays to deal with such questions can only be composed by one who is equally at home in both *s'āstras.* The great commentators on Manu and Yājñavalkya (Medhātithi and Govindarāja, Vis'varūpa and Vijñānes'vara) show an easy mastery of both. But while a commentator need not travel beyond his text, the author of a digest (*nibandha*) must attempt a comprehensive treatment, including a review of *all* relevant topics and opinions. A very unusual combination of Vedic learning, and mastery of philosophy, ritualistic lore and philosophical systems is a prerequisite for one who essays the task of dealing with the fundamental problem of philosophy from the standpoint of Dharmas'āstra. The *Kṛtyakalpataru* gives ample evidence of the possession of this competence by Lakṣmīdhara. He has accordingly been able to secure in his digest a completeness and comprehensiveness that no other extant *nibandha* has. Other writers of digests have written more copiously and covered the aspects of Dharma, but none so tersely, completely and logically. *Mokṣa* is dealt with in only one other digest, *viz.*, the *Vīramitrodaya.* Mitramis'ra, its author, deliberately planned his huge

[1] आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः। सांख्यं योगं लोकायतं-चेत्यान्वीक्षकी ॥ (अर्थशास्त्र. १, १. २) Vis'varūpa and Jimūtavāhana cite Kauṭilya as an authority.

[2] The divisions of वीरमित्रोदय are arranged in this haphazard order: परि. भाषा, संस्कार, आह्निक, पूजा, प्रतिष्ठा, राजधर्म, व्यवहार, शुद्धि, श्राद्ध, तीर्थ, दान, व्रत, समय, ज्योतिष, शान्ति, कर्मविपाक, चिकित्सा, प्रायश्चित्त, प्रकीर्णक, लक्षण, भक्ति, मोक्ष. On the logic of Lakṣmidhara's plan, see *Tīrthakāṇḍa*, Intrn. pp. xix-xx, and *Dānakāṇḍa*, Int. pp. 17-19.

digest, which consists of 22 sections, on the *Kṛtya-kalpataru*. He has absorbed almost entire sections of the earlier *nibandha*, when he has had to traverse the same ground as Lakṣmīdhara. But Mitramis'ra's choice of topics and his arrangement of the different sections of his work do not show the logical sequence that is one of the special features of the *Kṛtya-kalpataru*.[1] He is a diffuse writer, more acute than critical, and gifted with less subtlety and a lower sense of proportion than his model. Like Aparārka and Hemādri, Mitramis'ra attempts a *variorum* treatment, which has to discard selection in order to achieve fulness and bulk. Hemādri's work bears the title *Caturvarga-cintāmaṇi*, which implies a plan to deal with *all* the four *puruṣārthas*. *Mokṣa* must necessarily have formed the concluding part of a work so designed, if it had been completed. In the introductory verses to two sections of his digest, Hemādri claims to have written on *vrata*, *dāna*, *tīrtha and mokṣa*, in sequence.[2] The claim is repeated in the introductory verses of his commentary on Vopadeva's *Muktāphala*.[3] The thoroughness with which he garnered his material has made Hemādri's digest a quarry where later writers have dug for material for their own works. In the *Dānakhaṇḍa* Hemadri has borrowed freely from Lakṣmīdhara. Both were devotees of Viṣṇu. If we had Hemadri's section on *Mokṣa*, a comparison of it with the *Mokṣakāṇḍa* of Lakṣmīdhara's *nibandha* would have been of great interest. That no writer, who composed works on *tīrtha* after the days of Hemādri should have cited his section on *tīrtha* suggests that it was probably not written at all. A similar doubt is suggested by the circumstance that Mitramis'ra, who invariably lays previous writers under contribution, makes no reference to Hemādri, in the *Mokṣaprakās'a*. We have therefore only two surveys of

[1] 'चतुर्णां' धर्मार्थकाममोक्षाणां 'वर्गः' समूहः, धर्मार्थकाममोक्षम् ॥

[2] खण्डानि चास्मिन् व्रत-दान-तीर्थ-मोक्षभिधानि क्रमशो भवन्ति। यत्पञ्चमं तत्परिशेषखण्डमखण्डितो यत्र विभाति धर्मः ॥ (II, i, *v*. 16.)

विष्णुप्रीत्यै चतुर्वर्गचिन्तामण्यामजीगणत्।
भेदान् व्रतानां दानानां तीर्थानां मोक्षवर्त्मनाम् ॥

Vopadeva's *Bhāgavatamuktāphala*.

[3] व्रतादिभेदांश्च क्रमाद् व्रतदानतीर्थमोक्षपरिशेषपूर्वेषु पञ्चसु खण्डेषु, मोक्षवर्त्मानि मोक्षोपायाः is Hemādri's gloss on the above.

Mokṣa, viewed from the standpoint of Dharmas'āstra, of which the earlier is a pioneer. An examination of the list of authorities he cites in the *Mokṣakāṇḍa* shows that Lakṣmīdhara had no predecessor, and establishes his claim to the title.

Its Opportuneness and Value

It was well that Lakṣmīdhara's attempt should have been made. When he wrote, the *Advaita* philosophy of S'aṃkara was to the fore though its consistency with tradition and authority as well as its validity were also questioned.[1] The rivalries of the *dars'anas* were being replaced by the controversies between competing interpretations of the Vedānta. The title of the *aupaniṣada* doctrine was already monopolized by it, though reflections of the ideas of other *dars'anas* are also to be found in the Upaniṣads. In the great epic and in the Purāṇas the ideas of the other systems are more prominent.[2] This is so especially of the *Sāṃkhya*, which is the only one of the five which in metaphysical interpretation challenges the Vedānta. The *Yoga* system accepted the metaphysics of the *Sāṃkhya* with the difference that it gave Īs'vara more prominence than even *theistic Sāṃkhya*, while concerning itself mainly with the training of the body and the tuning of the mind with a view to attain the knowledge of the highest truth. The main difference between the *Vedānta* and the others has been said to consist in this: that the latter accept an ultimate and eternal dualism, while, with one exception (*viz.*, the *Mādhva*), the schools of the Vedānta emphasize monism. But, in the popular versions of the *Vedānta*, such as we find in the Purāṇas and the Āgamas, the conception of duality creeps in, when, in addition to the Absolute, mention is made of an eternal *s'akti* or *māyā*, whose association brings into existence the phenomenal universe. The conception of the Absolute (Brahman) as *nirguṇa* has had to be supplemented by that of a creator, a *Demiurgus* or *Kārya-*Brahman, who emerges from his association with *māyā* or *avidyā*, the primeval and eternal illusion.[3] This doctrine which

[1] *e.g.*, by Rāmānuja's predecessor Yāmunācārya, and even earlier by Bhāskara, who must have flourished about 800 A.D. (P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Bhedābheda*, 1944, pp. 22-23, 31-32, 50-52 and 94-95).

[2] Keith, *Philosophy of the Veda*, p. 535 ff.

[3] A.C. Gough—*Philosophy of the Upanishads*, 2nd edn., 1891, pp. 161-178. Hiraṇyagarbha is another name for the Brahman manifested in the world.

is an integral part of the monism of S'aṃkara was unacceptable to many Vedāntins who attacked it. The different types of the *Vedānta* are older than S'aṃkara or Rāmānuja or Nimbārka or Madhva,[1] but their enunciation and development into complete self-contained systems was the work of these teachers. If we accept for S'aṃkara the date now generally assigned to him *viz.*, the last quarter of the eighth century A. D., there was time for his interpretation of the *Vedānta* to be firmly established,[2] before the time of Lakṣmīdhara. Rāmānuja died in 1137 A. D. and tradition assigns to him the great age of 120 years when he passed away. In the case of a great historical character, who is not born of an established dynasty of rulers, there is bound to be more certainty about the date of his death than of his birth. In any case, as the famous commentaries of Rāmānuja were composed in the meridian of his life and apostolate, they must have appeared before the Gāhadwāla dynasty rose to power in the second half of the eleventh century. The circulation of new ideas and new books was far quicker in ancient and mediaeval India than one could now imagine. The wandering scholar and the pilgrim, the student who had finished his studies and the ascetic who was homeless, carried new ideas to the remotest parts of the Indian continent. Kās'ī, the virtual capital of the Gāhadwāla dynasty, was even then the focus of spiritual and academic light for all India. Even apart from the tradition of his sect which mentions a tour undertaken by Rāmānuja to so remote a region as Kashmir, from his South Indian home, there is no room to doubt that such important works as the *bhāṣyas* of Rāmānuja on two out of three of the fundamental texts of the *Vedānta*, *viz.* the *Vedāntasūtra* of Bādarāyaṇa and the *Bhagavadgītā*, and his resume of the teachings of the third, *viz.* the Upaniṣads (*Vedārthasaṃgraha*) had become known to scholars in North India. The question is of importance in determining Lakṣmīdhara's sources and the influences that were abroad in his time.

[1] V. S. Ghate, *The Vedanta*, 1926, p. 19. P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Vis'iṣṭādvaita*, pp. 503-504.

[2] Sures'varācārya's *Vārttika* and *Naiṣkarmya siddhi*, Vācaspati's *Bhāmatī*, Padmapāda's *Pañcapādikā*, and Ānandagiri's *Nyāyanirṇaya* had appeared soon after S'aṃkara's time.

LAKṢMĪDHARA, S'AṂKARA AND RĀMĀNUJA

The name of Rāmānuja does not occur even once in the *Kṛtya-kalpataru*. It is significant that the name of S'aṁkara or any allusion to him as *the bhāsyakāra* (authentic commentator) does not also occur in it. There is a solitary reference to an unnamed "*Gītābhāṣya*" (p. 99) in the interpretation of the word "*rasa*" in *Bhagavadgītā*, II, 59, as "*rāga*," and it is cited as from the above named work (*rasavarjamityatra raso rāga iti Gītabhāṣyam*). In a footnote on p. 98 *inf.* the relevant passages from the *bhāṣyas* of both S'aṃkara and Rāmānuja are extracted. Rāmānuja uses the identical words cited (*raso rāgaḥ*) but S'aṃkara gives the same interpretation in more words—"*rasas'abdo rāge prasiddhaḥ.*" The allusion, without specification of authorship, must be only to a commentary of recognized eminence. There are other indications, which have been pointed out in footnotes, that seem to show that in some matters Lakṣmīdhara leaned to the views of Rāmānuja and that he accepted interpretations inconsistent with the official exposition of the *Advaita* by S'aṃkara and his immediate followers, and which indicate more leaning to the views of Rāmānuja. The term '*naiṣkarmyam*' occurring in *Bhagavadgītā*, II, 4, Lakṣmīdhara explains as 'being free of merit and demerit, that is *mokṣa*' ('naiṣkarmyam' *puṇyāpuṇya-rahitatvam mokṣamityarthaḥ*). Mitramis'ra, who seems to feel that he holds a brief for the *Advaita* of S'aṃkara quotes this interpretation of the *Kalpataru* but declares that it should be rejected as it is opposed to the *bhāṣya* (*tad-bhāṣya-virodhāt upekṣyam*). The interpretation of Lakṣmīdhara is indeed opposed to that of *S'aṃkara-bhāṣya*, but as regards the word atleast (though not as regards the general drift of his commentary) it is not in line with that of Rāmānuja either (p. 148 f. n.).[1] His inculcation of the worship of God, *Is'varāṛādhanam* (p. 150), as not opposed to the injunction of the *Bhagavadgītā*—not to be the cause of *karma* being done (*karmahetuḥ*)—*Is'varāradhanārtha kriyamāṇe karmaṇi nāsti vaiṣamyam*—and as leading to Viṣṇu's abode (an interpretation of *padam* in *Bhagavadgītā*, II, 51) are in line with Rāmānuja's teaching. It is significant (as pointed out in the note on p. 151)

[1] It seems to lean more to Bhāskara's view; See *Philosophy of Bhedābheda*, p. 114, as do the other interpretations lower down.

that Mitramis'ra, who champions the Advaitic view of S'aṃkara and the doctrine of *Jīvanmukti*, which he regards as involved in the text that Lakṣmīdhara had explained differently, has had to stress it against Lakṣmīdhara's own view. Lakṣmīdhara does not show anywhere in his work the acceptance of two *Brahmans*, the Kāraṇa-Brahman or the Absolute and the *Kārya-Brahman* or the Demiurgus, but whenever he conceives of the Paramātman, who is immanent (p. 103) as Viṣṇu, he refers only to the one Brahman, whose manifestations are the Trimūrtis (p. 106), and of whom *guṇas* are predicated. His interpretation of the "*yoga-yuktaḥ*" in *Bhagavadgītā*, V, 7, as "*advaitadars'ane sthitaḥ*" and its elaboration as '*mama nātra kartṛtvamiti dhārayet*' (pp. 153-154) differ from those of both S'aṃkara and Rāmānuja. So also seems the interpretation of the '*adhyātma-cetasā*' in *Bhagavadgītā*, II, 30, cited on p. 157. The expression '*Jīvanmuktaḥ*' (one who is released in lifetime) as defined, from the *Brahmapurāṇa* on p. 209, seems only to be a complimentary exaggeration of *mukti*, described in the earlier context as release *after* the mortal coils are cast off. It is the only place in the *Mokṣakāṇḍa* where *jīvanmukti*, which forms an important idea of the post-S'aṃkara Advaita, occurs. The contradiction is implicit in the idea of *jīvan-mukti*—the co-existence of *jivātman* with embodiedness that cannot co-exist with *mukti*, which is freedom from it.[1] The Puranic description is a rhetorical compliment to the person who has secured the knowledge (*jñāna*) that liberates, and not an assertion of the possibility of freedom in embodiment.

In these points of divergence, Lakṣmīdhara either follows an independent line of his own, or a tradition older than S'aṃkara. That in the choice of authorities and the value attached to certain rules of conduct, he was unable to support S'aṃkara, whom his younger contemporary Vijñānes'vara implicitly follows in both as well as in Advaitic doctrine, is evident from a number of cases in *Mokṣakāṇḍa*. To take the former first: the *prasthāna* (literally starting point, *i.e.*, authority) for S'aṃkara is threefold: *Upaniṣad*, *Vedāntasūtra* and *Bhagavadgītā*. Rāmānuja indeed accepts the *prasthāna-traya*, but he also adds as authorities

[1] P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Vis'iṣṭādvaita*, p. 59 and p. 463. Keith holds that the *Upaniṣads* do not show belief in *Jīvanmukti* and they believe in the possibility of perfection only at death (*l. c.* pp. 583-584).

smṛti (*i.e. purāṇa* and *itihāsa*) as well as *āgama*, the *Pāncarātra*, which S'aṃkara held as rejected, and Rāmānuja as endorsed as *siddhānta* (final view) by the author of the *Vedāntasūtra* (II, ii, 42-45). There is not a single reference to any *āgama* in *Mokṣakāṇḍa*.[1] But, the *Viṣṇupurāṇa*, whose authority was accepted by Rāmānuja, is extensively used by Lakṣmīdhara along with the *Narasimhapurāṇa* (another Vaiṣṇava work), the two epics, and some other purāṇas, like the *Mārkaṇḍeya*, *Vāyu*, *Matsya*, *Brahma* and *Brahmāṇḍa*. Treatises on the *Vedānta* give the first place to the *prasthāna-traya* and use other works sparingly, more for elucidation than for support. Lakṣmīdhara reverses this order. He cites sparingly both *Saṃhitā* and *Brāhmaṇa* as well as *Upaniṣad*, the *Vedāntasūtra* only *twice*, chiefly in elucidation or support of statements culled from the *Mahābhārata*, the Purāṇas and the Smṛtis (including in the category the Dharmasūtras). He follows the *Mīmāṃsaka* in making no distinction between one branch of the Vedic canon and another, while the Vedāntin stresses the Upaniṣad more than the rest.[2] There are barely half-a-dozen citations of Upaniṣads. The *Māhabhārata* is the work most frequently drawn upon. Tradition in India identifies Bādarāyaṇa (the author of the *Vedāntasūtra* with Vyāsa the author of the *Mahābhārata*. To an orthodox Hindu the one is therefore as good an authority as the other, and the two cannot but be consistent. Among smṛtis proper those of Manu and Yājñavalkya are cited most, and Dakṣa, Devala, Hārīta, Yama, and S'aṅkha-Likhita in smaller degree. Of the Dharmasūtras, Baudhāyana and Āpastamba are most used, and the former is practically cited in full where it treats of the last two *ās'ramas*.

As regards practices or rules endorsed by S'aṃkara or his school, some points of divergence between it and Lakṣmīdhara may be mentioned. He is against entry into *sanyāsa* immediately after studentship. He rejects the use of a single *daṇḍa* by the ascetic, and regards as unauthentic a passage in *Baudhāyana*

[1] No *āgama*, Vaiṣṇava or S'aiva, is cited in the entire *Kalpataru*. Later digests have long quotations from them. Lakṣmīdhara relies only on sources, whose authority is unquestioned.

[2] The Veda being beginningless (*anādi*) and uncreated (*apauruṣeya*), the idea that any part of it can be older than any others cannot occur to an orthodox Hindu. The authenticity of an *upaniṣad* may, for example, be questioned but not its authority, like any other part of the Vedic canon, once it is accepted as genuine.

sūtra, which appeared to allow it (p. 38). Advaita sanyāsins shave their heads completely, and remove the *s'ikhā* (tuft). Lakṣmīdhara explains a *sūtra* of Gautama, which allows an option in this respect, as only meaning that the removal of the hair excluding the *s'ikhā* is allowed. Advaitins attach unique importance to *sanyāsa* in the attainment of *mukti*. Lakṣmīdhara regards entry into *mukti* as also possible from *gṛhasthās'rama* and *vanyās'rama* (p. 27). He does not cite any of the authorities on which S'aṃkara relies for holding that an ascetic should cast off his sacred thread (*yajñopavīta*). His view should be presumed to be that it should be retained even by an ascetic. Though he names only the *haṃsa* and *paramahaṃsa* class of ascetics, he omits to treat of them altogether. This will be in accord with his view that no one is above rules of Dharma. He does not know of, or approve of the *atyās'ramin*, *i.e.* the ascetic who is beyond all duties of his order. S'aṃkara (and following him Vijñānes'vara) quotes the *Jābālopaniṣad* on *sanyāsa*. Lakṣmīdhara ignores it.[1] It is noteworthy that in all these, the ascetics of the school of Rāmānuja follow the rules that Lakṣmīdhara upholds. He will not allow *any* enjoined duty or action to be omitted. This is made clear in his interpretation of *Bhagavadgītā*, II, 47-51 (p. 150) where *karma* is explained as the enjoined duty *appropriate to a man's ās'rama*, which *must* be performed. He indicates the sāttvic nature of the performance of a sacrifice (*yajña*) by interpreting *yajñārtha* in *Bhagavadgītā* (III, 9) as *yajña-puruṣa arthāt*, *Yajña* meaning Viṣṇu, according to the Veda (*Yajño vai Viṣṇuḥ*).[2] Lakṣmīdhara throughout interpretes '*yajña*' as *Parama-puruṣa*.

LAKṢMĪDHARA'S PHILOSOPHICAL POSITION

The determination of the exact position of Lakṣmīdhara, from the views expressed in *Mokṣakāṇḍa*, is not very easy. It

[1] Rāmānuja also rejects it, thus: ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदिवेतरतया ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति जाबालानामाश्रमविधिं असन्तमिति कृत्वा etc. (श्रीभाष्य, ३४,२०). He does not refer to it as *S'ruti*, *i.e. Upaniṣad*, as S'aṃkara does :— अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयं आचार्येण विचारः प्रवर्तितः। विद्यत एव तु आश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा ॥ शांकरभाष्य, ब्र. सू., ४, ३, २०.)

[2] *Taittiriya Samhita*, I, vii, 8, see pp. 149 and 158 *inf.*

has been seen that he does not bow to the high authority of S'aṃkara, and that his opinions often display a leaning to those of other (and non-Advaitic) schools. It is his practice to allow extracts from authorities, which are themselves chosen with care, to speak for themselves, interposing his explanations and comments only where they are needed to make his own position clear. Most *nibandhakāras* are not so discriminating. We have to infer Lakṣmīdhara's view as much as from what he discards, in the way of *accessible* citation, as from what he actually quotes. Silence on any matter means in *his* case disapproval or atleast want of approval. His 'official' attitude to fundamental questions is indicated by the *maṅgala-s'loka*, as well (as is usual with him) as his justification of his own *adhikāra* or authority to make an exposition of *Mokṣa*.[1] The possession of a critical knowledge of the teachings of the Upaniṣads (*vedāntoktiviveka*), which removed from his vision the obscuration of delusion (*māyātamas*), and enabled him to realize the Supreme Spirit (*Paramātman*), who is immeasurable knowledge (*ameya-cinmaya*), and made him feel his unity with it (*brahmaikatā*), is what he there claims to possess. He declares that he felt the sense of union with the Absolute for whom seers like the mind-born son of Brahma, Sananda, who had attained supreme bliss, yearn. He does *not* (it should be noted) describe himself as a *jīvanmukta*, but as one who has only acquired the competence for liberation, *i.e.* when the separation of the soul from the body comes at death. This is *videha-mukti* or *kramamukti* which the developed Advaita regards as inferior.[2] The use of the word *viveka* in reference to the teachings of the *Vedānta* (*i.e.* the *Upaniṣad*) instead of *jñāna* must be noted. That Lakṣmīdhara was an *aikyavādin* is clearly seen in many places of his book. His definition of *mukti* as oneness with Brahman (*Brahmaṇā aikyaṃ*-p. 5), his interpretation of the attainment of *Brahmabhāvanā* (in *Viṣṇupurāṇa*, VI, vii, 95) as the conviction 'I am Brahman' (*Brahmohaṃ asmi*, p. 6), his interpretation of the

[1] 'Lakṣmīdhara, the excellent Brāhmaṇa speaks of Mokṣa in the fourteenth Section—he whose soul is in unison with the Brahman of the form of inscrutable knowledge, freely manifesting itself when the irremovable darkness of delusion (Māyā) drops away as a result of the abundant discriminatory knowledge of the words of the Upaniṣads (*Vedānta*) and for whom Sananda and other sages, who have attained *Brahmānanda* yearn. (Eng. Trn. of the *Maṅgala-s'loka*).

[2] *Kramamukti* is one of the objectives of the worship of a personal God *Īs'vara*). See *S'aṅkarabhāṣya*, on V. S., I, 3, 23.

Chāndogya passage (VIII, iii, 4)—*param jyotir upasampadya* (p. 6)—as "becoming (*bhūtvā*) Brahma" (*Brahmasvarūpaṃ bhūtvā*), the expression *brahmībhūtah* (p. 7), in explaining the term '*nivṛttaḥ*,' the interpretation of '*sāmyaṃ*' which would ordinarily be taken as equality as one-ness (*ekatvaṃ*) on p. 9, taking '*asatyaṃ*' (untruth) in *Visṇupurāṇa*, II, xii, 45 (cited on p. 142) as the idea of being other than Brahman (*Brahmād-atiriktaṃ*, p. 143, and the suggested (p. 147) equivalence of *svarājyaṃ* (in *Manusmṛti*, XII, 91) as "being Brahma" (*Brahma-bhāvaṃ*) are all indications of affinity to an Advaitic system. But, three doctrines are basic in the Advaita of S'aṃkara. He insists on *Māyā*, which the other schools of Vedānta reject. He postulates a *nirguṇa* Brahman, who is the Absolute, and an Īs'vara or Kārya-Brahman, which the other schools reject. The dicta regarding the attainment of *Brahma-sthānaṃ* etc., for *karma* and *yoga* are treated as relating only to the lower Brahman. Knowledge (*jñāna*) is the *only* means of removing *Māyā* and securing liberation (*mukti*). *Brahmānanda* is bliss which *is* Brahman. When Brahman is spoken of as *ānandamaya*, the reference is to the secondary, *saguṇa*, Brahman, whom S'aṃkara designates Īs'vara. Confusion is caused because the name Īs'vara, which S'aṃkara gives to the Demiurgus (*Saguṇa-Brahman*) is clearly used in many of the passages cited by Lakṣmīdhara, and by Lakṣmīdhara himself, when only the Highest is intended. In such cases, the omission of Lakṣmīdhara to put in caveats against mistaking the lower Brahman for the higher, should be taken as implying that he did not recognize the difference, which is manifestly brought into a literature that is unaware of the distinction. Mitramis'ra, on the other hand, who wrote in the hey-day of Advaita of S'aṃkara at Benares in the 17th century, always supplies in his comments on such passages the caveat or explanation. In a work of Lakṣmīdhara the omission of qualifying explanations should *not* be regarded as due merely to indifference or carelessness. As to all Vaiṣṇavas, to him also Viṣṇu, the *Supreme* Being, is *ānandamaya*, full of bliss. The *Sāṃkhya* description of creation and destruction as evolution and involution, that he gives in as adapted form in the long extract cited on pp. 102-108, makes it clear that creation, as well as destruction, is the work of the *only* Supreme Being, in

one or other manifestation. In explaining the famous passage in *Bhagavadgītā* (III, 3-9) on *karma-yoga* and *jñāna-yoga*, Lakṣmīdhara quotes with approval a dictum of Yogī-Yājñavalkya (p. 146 and p. 149) that *karma* and *jñāna* should be applied *together*, in support of his comment on the *Gītā* s'lokas, and says pointedly (p. 149) : "That salvation is *solely* through knowledge (*jñāna*) and that all action (*karma*) enjoined by the Veda and the *smṛtis* should not be done (for this purpose), on the ground that they cause bondage (to rebirth) is hereby condemned."[1] Curiously, in this case, Mitramis'ra, a pronounced follower of S'aṃkara, criticizes S'aṃkara for prescribing only the way of knowledge (*jñāna-mārga*) for liberation (*mukti*), as *karma* is no less necessary.[2] As a Dharmas'āstrakāra and Mīmāmsaka, he could do no less. The acceptance of the idealistic view and its corollaries is subject to its harmony with the teachings of *s'ruti* and *smṛti*. To prevent a deterioration of the standard of redeeming *karma* by the association of the desire for results (*phalecchā*), when he advocates it, as no less valid than *jñāna*, Lakṣmīdhara applies the doctrine of *sāttvika-tyāga* even in contexts in which it is not applied by Rāmānuja (*e.g.*, *Gītā*, IV, 14-15, and p. 152 *infra*.) The insistence of *Bhagavad-ārādhanaṃ* (worship of God), or *Īs'varārādhanaṃ*, which implies devotion (*Bhakti*) to a *personal* God, as a form of *sat-karma* (p. 148, pp. 150, 151) for reaching the abiding place of Viṣṇu, the Supreme Being (p. 151), implies the inclusion of devotion (*Bhakti*) in action (karma), and making *bhakti-yoga* an integral part of *karma-yoga*. *Buddhi-yukta* or *jñāna-yukta karma-mārga* includes the *bhati-mārga* as well. Mitramis'ra follows suit, and has provided a section dealing with *Bhakti*, side by side with his *Mokṣa-prakās'a*.[3]

Lakṣmīdhara's acceptance of other *dars'anas* than the *Vedānta* is seen in chapter XI dealing with true creation (*tattva-s'ṛṣṭi*) in which he follows the *Sāṃkhya* version of creation, ending with a *Mahābhārata* s'loka (which, as pointed out

[1] ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिरिति सर्वं श्रौत स्मार्तं कर्म न कर्तव्यं बन्धहेतुत्वादिति निराकृतम् (पृ. १४९)

[2] मोक्षप्रकाशे (p. 326)

[3] Printed in the Chowkhamba Sanskrit Series, 1936. *Mokṣaprakās'a* is still unpublished. I am editing it.

by Mitramisra), gives the *Vedānta* version.[1] Chapters XVII to XXVI summarize the teachings of *Yoga* by Patañjali on a number of topics connected with Mokṣa.

A learned and thoughtful *āstika*, brought up in the best traditions of Dharma, is in a position to form his own views and evolve for life and the hereafter a system of his own, without succumbing to the temptation to tie himself to doctrinal schools. A *Dharmanibandha* is intended for the guidance of such persons. The *Mokṣakāṇḍa*, with its eclectic tone and temper, is so designed.[2]

SCHEME OF THE MOKṢAKĀṆḌA

We may now pass on to the consideration of Lakṣmīdhara's plan of exposition of the problem of liberation. Obviously, he does not aim at writing a philosophical treatise. It is far from his purpose, which is to explain how revelation, injunction, tradition, mystic experience, intuition, and philosophy have shown the best way of attaining release (*mukti*). It is the thoughtful that most experience the dread of rebirth, and crave for its arrest. The *bharata-vākyam* of the most celebrated romantic drama in Sanskrit ends with the poet's prayer for the extinction of future birth.[3] The knowledge of the means may dawn on a person intuitively, but ordinarily it emerges from a disciplined and rational life, properly lived. Common folk (*loka*) do not easily realize that *sukha* (the sense of well-being) comes only from liberation (*mokṣa*). A verbal frontispiece is provided in the way of an ornate figurative description of a great tree which obstructs the road to *mukti*, and to whose efflorescence life with all its opportunities and temptations is compared. It is only when the tree is cut down by the axe of knowledge (*vidyā-kuṭhāreṇa*) that the obstruction vanishes (p. 3). This forms a characteristic exordium. Many have still fallen (*patanti*)

[1] एवं सांख्यरीत्या परमेश्वराधिष्ठितप्रकृत्युपादानत्वं प्रपञ्चस्योक्तम् । इदानीं वेदान्तरीत्या ब्रह्मोपादानत्वं उच्यते महाभारते 'अक्षरोऽग्रे' इति । **मोक्षप्रकाश**, (पृ. २१७). The *Vais'eṣika-dars'ana*, gives the order of evolution differently: *akṣara*, *vāyu*, *salilanidhi* and *tejas* (*Pras'astapādabhāṣya*, ed. Chowkhamba, pp. 21, 22)

[2] Ghate, *Vedānta*, *passim*, and pp. 49-40.

[3] ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ (शाकुन्तले)

after performing sacrifices, austerities, enduring fasts, and leading restrained lives. To secure lasting peace and freedom from fall, one should wash out the obscuring dust of pre-disposition to rebirth (*vāsanā-reṇu-guṇṭhitaḥ*), which has clung to the self in countless births. This can be done only by the cleansing water of knowledge (*jñāna vāriṇā*, p. 4).

WHAT IS MOKṢA ?

Different systems of philosophy have defined in different ways liberation and the means of effecting it. The answer to the question depends upon the philosophical background of the answerer. The Indian materialist (Cārvāka) saw in physical death the end of all suffering, and it was *mokṣa* to him. Indian theistical systems agree to accept ignorance of fundamental reality as the cause of bondage of the self to *saṃsāra*. *Mukti* may be viewed negatively as the end of suffering and pain, physical, mental, and spiritual ; or, positively, it may be bliss, ensuing from a perfect condition of being to which it has led. The view of the *Mīmāmsa* and the *Vedānta* is in accord with the latter. The *Nyāya* regards *apavarga*, (*mukti*) as cessation of pain due to birth.[1] To obtain liberation, one must follow the injunctions scripture (*s'ravaṇa*), establish a knowledge of the self by reason (*manana*) and meditate on the self in accordance with *Yoga*.[2] According to the Sāṃkhya, ignorance is the cause of suffering and right knowledge secures freedom. Inability to distinguish between the self and the mind-body is the cause of all our troubles. Discrimination between the two (*viveka-jñāna*) gives freedom from suffering. Yogic training enables one to realize the self. Liberation is merely freedom from pain, and not positive pleasure.[3] *Mīmāmsa* promises a *terminable* life in heaven in return for sacrifices performed for desired ends (*Svargakāmo yajeta*). Action for desired ends results in rebirth.

[1] तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः (न्यायसूत्र, १, १, २२) ॥ तेन दुःखेन जन्मनाऽत्यन्तमुक्तिः अपवर्गः. (वात्स्यायनभाष्य) ॥

[2] पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः । तथा हि । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुत्या श्रवणादीनामात्मसाक्षात्कारहेतुत्वबोधनात् ॥ (*Tarkasaṃgraha*, ed. Bodas, 1930, p. 66).

[3] Chatterji and Datta, *Int., to Philosophy*, p. 314.

One becomes free and is not born again, only if one realizes that life is misery, gets disgusted with life, desists from forbidden action, acquires knowledge of the self, and performs enjoined duties in a spirit of absolute disinterestedness. The freed soul being dissociated from all organs, including the mind (*manas*) feels pain no more.[1] *Advaita Vedānta* regards the realization of the one-ness of Brahman and the self (*jīva*) as *mukti*. The state of *mukti* is one of indescribable bliss. Rāmānuja holds that *mukti* is through knowledge turned *bhakti* (*bhaktirūpāpannajñana*) aided by the performance of enjoined duties in a disinterested spirit (*karma-yoga*) and self-realization ') *ātmasākṣātkāra* or *ātmāvalokana*). The knowledge that leads to liberation consists in the ceaseless remembrance of *Is'vara*, like an uninterrupted flow of oil (*tailadhārāvat avacchinna smṛtisantāna*). Liberation comes not from human effort but grace divine.[2]

LAKṢMĪDHARA'S CONCEPTION OF LIBERATION

With these views the definition of *Mukti* or *Mokṣa* furnished by Lakṣmīdhara (ch. II) may be compared. Analysed, the elements of *Mukti*, according to him, are : antecedent knowledge of Brahman, born of one's own effort (and not divine grace, as held by Rāmānuja) ; separation from the common qualities (*guṇa*) which bind the self to *saṃsāra* ; destruction of illusion (*avidyā*) ; union with Brahman ; and endless and indefinable bliss.[3] The conviction "I am Brahman" and inability to see anything but the Brahman everywhere, make one get united to Brahman, who is pure bliss and thought. The fruits of knowledge (p. 8) are *sāyujya*, *sālokya*, *prakṛtilaya* and *mokṣa*, in an ascending order. *Mokṣa* is not being born again (*apunrbhavo mokṣaḥ*).

Fusion of the self with the Absolute, on *mukti*, is described by suggestive similes : a piece of impure gold, after purification in the furnace, is beaten up with an ingot of pure gold, till its identity disappears ; flame thrown into flame ; water flung on water ; loss of their identity by rivers when they flow into the

[1] *Ibid.*, p. 450 f.

[2] *Philosophy of Vis'iṣtādvaita, passim*, and especially Ch. XIX, pp. 460-500.

[3] See the s'lokas from *Markaṇḍeya* and *Viṣṇu* purāṇas cited on p. 5.

ocean (pp. 9-10). The steps in realization of *mukti* are five: divorce from delusion; extinction of desires; loss of marks of identity; disappearance of the tinges of old attachment: and absolute isolation. Clarified butter springs from the churning of milk; but clarified butter cannot again go back to the condition of milk; so, the self whose individuality has been lost in union with the Supreme cannot regain it (p. 9). By yoking oneself to an austere life, and thereby abandoning envy, desire and delusion, one attains one-ness with Brahman (p. 11). Austerities are possible only in the solitude of the forest (p. 11).

The Last Two Ās'ramas

With these preliminaries, Lakṣmīdhara proceeds to the consideration of the two last stages (*ās'rama*) of life, *viz.*, *Vānaprastha* and *Sanyāsa*. Being parts of the enjoined order, they *must* be lived by those who elect them, in a spirit of pure disinterestedness. But, the discipline and incidents of the lives led by hermits and ascetics promote the growth of the knowledge and the spirit that assures to one his *mukti*. This is incidental. On the general hypothesis of *varṇās'rama-dharma*, liberation results from the *niṣkāmya* discharge of the duties of one's *varṇa* and *ās'rama*. Three chapters are devoted to the two *ās'ramas* (chs. V-VII).

Entry into the two last *ās'ramas* is not compulsory; and liberation is the *summum bonum* to which every one has to direct his effort. It is possible to acquire the psychological, moral and spiritual competence for *mokṣa* by a course of disciplined life, without becoming an hermit or anchorite.[1] Even to the latter such a life is helpful, because self-knowledge and the self-control from which it springs do not necessarily follow a formal entry into the ascetic life. A knowledge of the methods is therefore necessary for every one, as it illuminates the path to liberation. The remaining nineteen chapters of the work deal with this systematic training. The rules of discipline of the lives of the hermit and the *sanyāsin* only concern these two.

[1] The *upākhyāna* of *Suvarcata* in *S'āntiparva*, ch. 224 shows that a *gṛhastha* and his wife attained *mokṣa* by simply attending to their appointed duties.

But the knowledge of the means of *mukti* described in ch. VIII-XXVI concerns all.

VAIRĀGYA

The first step in this training is to cultivate dispassion, (*vairāgyam*) freedom from the desires of sensibility and abandonment of worldly desires. The means for securing it are indicated in *three* chapters (chs. VIII-X). The sub-topics under *vairāgya* are the realization of the impermanence of things (*anityatā*), censure of sensual pleasure (*viṣaya-nindā*), condemnation of wealth-seeking (*artha-nindā*), the criticism of family attachments (*putra-dārādi-nindā*), the condemnation of life in worlds of pleasure (*svarga-dūṣaṇam*), abandonment of sex-love and allied attractions, (*kamādivarjanam*).

THE KNOWLEDGE NEEDED AS PREPARATION

A knowledge of the constitution of the world and its evolution is needed for the understanding of further questions. Ch. XI deals with it. Reflections on the physical body (*sarīra-cintā*) and recognition of the difference between body and soul (*deha-s'ārīra-vivekaḥ*) take up the next two chapters (XII and XIII), which naturally lead on to the discussion of the study of the nature of the self (*jīvātman*) and the universal self (Brahman), which takes up ch. XIV. The uses of the right knowledge and action in securing emancipation (*jñāna-karma-upayogaḥ*) are set out in ch. XV. The foundations of a knowledge of the self and the Self are exposed in Ch. XVI. Chief among them is *Yoga*, which contributes to the illumination. The remaining ten chapters are taken up with its detailed exposition, Yoga being conceived figuratively as a plant with sprouting buds (*sapallava*). The characteristics (*lakṣaṇa*) of the adept in Yoga (*yukta*), the aspect of the Brahman on which the mind should be concentrated in Yoga, (*Dhyeyas-svarūpam*) the signs of successful Yoga (*Yoga-pravṛtti-cihnāni*), diseases that may attack the yogin (*yogopasargāḥ*), the powers developed by Yoga (*yoga-vibhūtayaḥ*), the description of the behaviour of the man of the poised mind, (*sthita-prajña-caritam*), what

the product of Yogic training is, and the fate of the person who has slipped from Yoga (*Yogabhraṣṭa-gati*) form the successive chapters upto XXIV. The penultimate chapter is devoted to signs and portents of impending physical dissolution of the Yogin, and the last to the passing over, when the mortal body is cast off and the soul leaves it on the path of salvation. With it ends the survey of *mokṣa* undertaken by Lakṣmīdhara.

We may now proceed to consider in sequence the gist of the teachings in the different chapters, and begin with that dealing with the hermit.

VĀNAPRASTHA (HERMIT)

Lakṣmīdhara restricts the third *ās'rama* to Brāhmaṇas. In this he follows Manu (p. 28) and Baudhāyana (p. 21). Yama, who is twice quoted (pp. 12 and 29), allots the *ās'rama* to the first *varṇa* but later mentions that many *kṣatriyas* had attained salvation, which accords with the traditions of the epics and the *kāvyas*. Entry into it (unlike *Sanyāsa*) can only be from family life. The time for departure to the forest, where the hermit is to dwell, comes only after he has finished half his life, has procreated sons and set them up in life, given away his daughters in marriage, and his hair has begun to turn grey and wrinkles on the skin have begun to appear. The birth of a son's son is suggested by the *Mitākṣarā* as an alternative to the appearance of grey hair, which is to mark the moment for departure to the woods. The view is condemned by Mirtramis'ra.[1] The entry should be in *uttarāyana* (p. 13). The recluse may be accompanied by his wife if she is past the age for procreation. If she is young and fit for co-habitation, she must be left behind with the eldest son. The reason is that *brahmacarya* (continence) is prescibed for the recluse, and under the rules, intercourse with a wife, after her monthly illness is obligatory.[2] He

[1] अत्र वलफलितवान् जातपौत्रे चेति विकल्पोक्तो विज्ञानेश्वरेण । तत्र वाशब्दाभावात् उत्पन्नकर्मानुवादेन पदार्थद्वयविधाने वाक्यभेदात् । उभाभ्यां च यो विशेषो लक्ष्यते 'जात-पुत्रः कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीत' इति वदति केचित् ॥ (मोक्षप्रकाश, पृ. १६)

[2] 'ऋतुकालाभिगामी स्यात्' इति मनुः (३, ४५) ॥ 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पतते नात्र संशयः' इति पराशर: (४, १५) ॥

continues his fire-rites in the forest, and takes with him his fires, as well as the accessories for fire worship. The fire sacrifices should continue to be offered but with food fit for hermits. Life should be ascetic. Cooked meat should not be partaken. He can eat only salt that he has himself manufactured. His hut should be for his fire rather than for himself (*agnyartham s'araṇam*). He must bathe twice (or thrice) daily, use neither umbrella nor shoes (p. 20), wear his hair braided, maintain silence except when he is reciting the Vedas, never accumulate food for more than a year's use, and practise a graded type of starvation (*cāndrāyaṇavrata*). When inured to forest life, he may begin to practise austerities of progressive rigor, exposing himself to sun, rain, wind and weather. A classification of different types of hermits is given by Baudhāyana (p. 22). The *Rāmāyaṇa* (VI, 2) names types of hermits that S'rī Rāma found in the forest. The hermit's indifference to comfort and pain should be shown by his taking no notice of either torment or rubbing him with sandal paste (p. 26). He should practise *tapas*, and attain *siddhi* by austerities. Hārīta assures the hermit, who knows both the rules of his order and the true soul, of attaining *Brahman*, "the tiniest of the tiny" (*sūkṣmātsūkṣmam*, p. 27). *Vedāntasūtra*, III, iv, 48-49, discusses the eligibility of the hermit to the *mukti*, which seems reserved for the *yati*, and concludes that he has the eligibility, even as qualified householders have. This is why the hermit *ās'rama* is named *Brahmās'rama* (p.27).[1] Mitramis'ra, who jealously guards the theory of two *Brahmans*, notes on Manu's dictum (VI, 32) that the hermit is happy in *Brahmaloka*, which would suit the *Rāmānujīya* conception of *mokṣa*, that the allusion there is to the attainment of the world of the *Kārya-Brahman!* Suicide by self-cremation, fall from cliffs, or by starvation or walking on till he dies is allowed for the hermit.[2]

A point of interest in regard to the hermit is this. Among the interdictions of the Kaliyuga (*kalivarjya*) *vānaprasthyam* is one. The prohibition occurs in late smṛtis and Purāṇas.

[1] *Sanyāsās'rama* is known as *mokṣās'rama*.

[2] But not to ascetics. Jain ascetics are enjoined to starve to death. "While Buddhism repudiates suicide, Jainism holds that it 'increaseth life' when nirvāṇa is assured one can kill himself." (Radhakrishnan, op. cit., I, p. 337).

Lakṣmīdhara's inclusion of this *āśrama* among those allowed by Dharma would indicate that the idea of *kalivarjya* developed after his time, or if it was known to him, he rejected it. He makes no reference to *kalivarjyas* in any section of the *Kṛtya-Kalpataru*, though the *Smṛticandrikā*, composed a century and a half later, details them.[1]

The chief points of difference between the hermit and the *sanyāsin* are these. The hermit cannot wear shoes, while the *yati* can wear wooden sandals. The hermit may take his wife with him to the hermitage, though bound to practise sexual continence there; the *yati* can have no truck with his family nor speak to any woman. The hermit is advised to practise austerities for his soul's *mukti*, but the *sanyāsin* need not go in for *tapas*. The *yati* cannot live in the same place for more than three days, except during the four months of the rains, and must be a wanderer, but the hermit can remain in the same place. The *sanyāsin* is without fire, but the hermit, unless he became one after becoming a widower, must maintain the fires and perform the *pañcayajñas* like the *Gṛhastha*. In fact he is only a householder, reduced to a life of austerity and self-denial, and exile from his family.

THE ASCETIC (SANYĀSIN)

The fourth stage in a Brāhmaṇa's life is that of the *yati* or ascetic. *Sanyāsa* means renunciation; strictly it means the abandoning of worldly desires and a life in the 'world.' The *Gītā* treats (XVIII, 2) *Sanyāsa* as only renunciation of action for desired ends, and equates it with *tyāga* or abandonment. One should give up doing those things which are done merely for an advantage, and not from a sense of duty and because they are enjoined. One should also renounce in every case the fruits of action. The *yati* is, according to some, freed from duty to do certain enjoined *karma*.[2] The *Gītā* (XVIII, 6) condemns the abandonment of

[1] *Saṃskārakāṇḍa* (ed. Mysore); p. 30—वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः । . . . . एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

[2] This view is ancient. It is controverted by Āpastamba (*Dharmasūtra*. II, 9, 21, 14-16).

enjoined action, and specifies sacrifices, gifts and austerities (*tapas*) among those that cannot be given up, because of their purifying effect on the spirit.[1] Absolute renunciation of everything can be predicated of only one type of *yati*, *viz.*, the *paramahamsa*.[2] It has been suggested that what is renounced is the fire, which one is enjoined to maintain so long as life lasts, and which an ascetic cannot maintain, though he lives physically after he enters the ascetic order. From the abandonment of the duty to maintain the fire, *tyāga* has extended to the renunciation of all ritualistic action.

Opinion has always been divided on the value of asceticism. The *Aitareya Brāhmaṇa*[3] has a depreciatory verse condemning both hermits and ascetics, and emphasizing the duty of wishing for male progeny. When asceticism gained in esteem, it came to be associated with the search for the Absolute, and the *yati* was the only person supposed to be "grounded in Brahman" (*brahmasamstha*). This view which is maintained by S'aṁkara (*Vedāntasūtra-bhāṣya*, III, iv, 18-20) and is modified by Rāmānuja who regards the other *ās'ramas* also as *brahmasamstha* and as capable of leading to liberation. The horror of dying in debt is also behind the injunction that one should discharge his natal debts before entering the *yatyās'rama*. This means that one should have been a householder before he can become a *sanyāsin*. He who becomes an ascetic without having studied the Vedas, married and begotten sons, and performed sacrifices goes down (*i.e.*, to perdition) declares Manu (VI, 37). Manu rules that normally entry into the ascetic order should only be after going through the others, and in the last quarter of one's life. Medhātithi, whose opinion is supported by Mitramis'ra,[4] explains

[1] See *inf.* p. 154. They cannot be given up as they are elements of Dharma (*inf* p. 146).

[2] Mitramis'ra, holds that the *yati* need not perform *Sandhyā*, and mere repetition of the *praṇava* is enough for him. *Skandapurāṇa* says he need not repeat the *Gāyatri*. The references are obviously to the *paramahamsa* only.

[3] किं मलं किमजिनं किमु श्मश्रूणि किं तपः । पुत्रं ब्राह्मण इच्छध्वं स वै लोको वदावदः ॥ (ऐत. ब्रा. ३३, १)

[4] तृतीयं भागमिति । कञ्चित्कालं स्थित्वा इत्यर्थः । यावता कालेन तपः सुतप्तं भवति विषयाभिश्लाषश्च सर्वो निवृत्तः । न हि मुख्यं तृतीयो आयुषो भाग एव अनेन शक्यो ज्ञातुम् । न तु वर्षशतापेक्षाऽऽश्रमाणां, यतो वलफलितापत्योत्पत्ती तृतीयाश्रमप्रतिपत्तौ काल उक्तः । न च सर्वस्य पंचाशद्वर्षदेशीयस्य तदुत्पद्यते । उक्तं चान्यत्र तपसि श्रद्धे परिव्रजेदिति ॥ (मेधातिथिः, ६, ३३)

this as meaning that it need not imply that one should wait to be seventy-five before becoming a *yati* as one need not stay in the third stage the full quarter of his life. All are agreed that normally the *yati* should be of advanced years (*pariṇatavayasaḥ*, p. 31). The *Mahābhārata* (*S'ānti*, 251, 3) allows one to become an ascetic from any of the other *Ās'ramas* (p. 31). The *Narasimhapurāṇa* (*inf.* p. 32) allows one who has controlled his tongue, sex-passion, stomach and speech to become a *sanyāsin* straight after *brahmacaryās'rama* *i.e.*, without entering into wedlock. *Sanyāsa* is glorified by the declaration that ninety generations of ancestors and descendants are freed from hell, if one person in the family becomes a *yati* (p. 40). *Sanyāsa* furnishes an opportunity to secure emancipation that one should not miss when he is eligible for it. If he does so, he incurs the sin of suicide (p. 40). The only noteworthy features in Lakṣmīdhara's *omissions* are his ignoring the *Jābālopaniṣad*, like Rāmānuja, perhaps for the reason that it was not deemed a genuine *upaniṣad* but a document of the Jābālas, and secondly the provision for allowing persons who are defectives or on sick-bed (*ātura*) to become *sanyāsins*. They have been so allowed by Aṅgiras, as cited by Mitramis'ra. The justification is that as *virakti* (disgust with life) is the test, and that such persons will have naturally more of *virakti* than those in normal health. On similar grounds, the *Mahābhārata* (p. 64) asks: "What consistency can there be among those who deny *mukti* to the householder when idlers and mean persons, as well as illiterates, can become ascetics?" Manu endorses this view (p. 65). He declares that a Gṛhastha who has stamina, a forgiving disposition, restraint, non-covetousness, control of his senses, modesty, learning, truthfulness and freedom from anger, and who has also Vedic learning, surely attains *mokṣa*.

The competence of all *dvijas* to enter the order has been denied, in a lengthy discussion, by the *Madanapārijāta*.[1] It concludes that the order is open only to Brāhmaṇas. All authorities are agreed that it is not open to *non-dvijas*.

The procedure of initiation is described in chapter VI from Baudhāyana and the *Narasimhapurāṇa*. As a preparatory rite,

[1] ed. *Bibliotheca Indica*, pp. 365-373.

the candidate should perform the Prajāpati *iṣṭi*, followed by *eight* s'rāddhas to gods, sages, *siddhas*, *bhūtas*, the Manes, the Mothers, and to the self (*ātmas'rāddha*).

After these ceremonies and vows, the candidate takes hold of a staff made up of three knotless bamboos, discards his white clothes and puts on clothes dyed ochre, and receives a water pot (*kamaṇḍalu*), a seat, a water-strainer, a *kaupīna*, and a pair of sandals. The *tridaṇḍa* is regarded by Lakṣmīdhara as obligatory (p. 38). Manu gives a spiritual meaning to the *tridaṇḍa*; the three starves stand for restraint of speech, mind and action (p. 42). The *tridaṇḍa* avails not if the spiritual *daṇḍas* are absent in the *yati*.

The rules are intended to provide for solitary meditation for the anchorite, his progressive detachment from the world, his not proving a burden to the community, and his spiritual growth. For eight months he must wander about, moving two to four miles a day, and remain at the same place for four months (during the rains). He should be shaved, leaving a tuft behind. He should eat sparingly, taking only eight mouthfuls a day. He should collect his food in the afternoons, from different houses, as a bee collects honey, (his food is therefore called *Mādhūkāra*) after the fire of the hearth is extinguished and the noise of the pestle engaged in the daily cleaning of the grain for food, ceases. He should offer no hospitality, accept no money, collect no disciples, not engage in lecturing (*vyākhyāna*) for honour or money, and not make any reference to his past life. He should be silent, and never give up his Vedic studies. He should observe no impurity on the death of any relation in his former life (p. 51). He should bestow no blessings, make no salutations, merely say: " Nārāyaṇa when saluted, observe the vow of *ahimsā*, and give an assurance of fearlessness (*abhaya*) to the whole animate world. He should not be alone with women, nor congregate with other ascetics,—not even with one more ascetic, as it leads to frivolous talk. He must not make predictions, explain portents, or give advice. He should use no metal vessels. His begging bowl may be of wood, earth, gourd or leaf, or even the out-stretched palm (p. 60). He should meditate on Vedic texts, and especially the Upaniṣads (p. 62).

He must think constantly on rebirth, and its miseries. His whole aim should be to promote dispassion and turn his mind towards Brahman. The virtues of householders (*yama-niyama*) should also be his. When he enters the order, neither he nor others should weep.

The ascetic's civil position and privileges are dealt with in the *Vyavahārakāṇḍa*[1]

The ritual that Lakṣmīdhara describes as governing entry into *sanyāsa* is that laid down by Baudhāyana. In commenting on the rule regarding the nature of the staff to be constantly carried, after the ascetic's entry into the order, Lakṣmīdhara rejects as unauthentic the words "*eka-daṇḍī vā*" in Baudhāyana, which now appears in the text commented on by Govindasvāmin. There is nothing in the ritual or the rules that Lakṣmīdhara gives, which prescribes the abandonment of the *yajñopavīta* (sacred thread) by the *sanyāsin*. He insists on the holding of the *daṇḍa* all through *sanyāsa*, along with a *pavitra* (p. 47), and makes no exception. It has been held by authorities like the *Sanyāsopaniṣads*, which are known to S'aṃkara and Vijñanes'-vara, (with which Lakṣmidhara must have been conversant) that a *sanyāsin* should cast off his sacred thread, and when he becomes a *parama-hamsa*, throw away even the staff (*daṇḍa*). His omission of these relaxations should be regarded as a sign of silent disapproval. As the practices, following the wide-spread influence of S'aṃkara, were becoming general, Lakṣmidhara must have felt that he could not openly condemn them. The exaggeration of the spirit of renunciation, as outwardly expressed in the behaviour of the ascetic, had gone so far that not only the *paramahamsa* but others like the *avadhūta* were allowed already to defy all rules *e.g.* the prohibition of acceptance of *bhikṣā* from non-Brāhamaṇas. Even in the ninth century, the defiance of ancient rules on the ground that the hermit and the ascetic were *not* bound by them, must have been common. Medhātithi is thereby provoked (Manu, VI, 32), to protest (vol. I, p. 507 edn. Jha) as follows: "It is argued that to the *sanyāsins*, who have entered on the path of *nivṛtti*, the rules of *s'āstra* do not exist. This is

[1] Kautilya would punish one who becomes an ascetic without first providing for his family:—पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वस्साहसदण्डः ॥ (अ. शा., २, १)

not a correct interpretation of the meaning of the *s'āstra*. It is only said that *sanyāsa* consists in the abandonment of egotism and sense of possession; it is not said that it consists in the total defiance of rules of *s'āstra*."[1] The ascetic must follow the advice of S'rī Kṛṣṇa that a leader should set an example by his own conduct, as what he does is followed by all others (*Bhagavadgītā*, II, 21, p. 156).[2] Social order will be endangered when ascetics claim to be above all law.

Compendia of ascetic behaviour like the *Yatidharma-samgraha* of Vis'vesvara-sarasvatī (*ante* 1600 A.D.)[3] give a number of rules about what an ascetic should *not* do. As these go beyond the older *smṛtis* they probably reflect wrong practices which had crept in and demand condemnation. That many ascetics were only impostors, who endeavoured to exploit the instinctive reverence for the renunciate in India, is shown by the verse of Dakṣa cited by Laksmidhara on p. 41: "Many persons make a living by the pretext of being holders of the triple-staff (*tridaṇḍa*). He who has no knowledge of Brahman does not deserve to be an ascetic (*i.e.* carry the triple staff)." The list of condemned practices is interesting as reflecting the deterioration. The complete break-away of the ascetic from the world in which he had lived as a layman is shown by the rule that an ascetic should not himself give out his former name, *gotra*, Vedic *caraṇa*, native country, time, learning, lineage, or age, refer to his own past good conduct, and behaviour. Chewing betel by an ascetic is on a par with drinking spirits. He who gives gold to an ascetic is damned. The *Bhikṣuka* (mendicant ascetic), who is immersed in affairs, is untrue to his order. The food of a *yati* should not be eaten by others—it is equal to beef. Women must be avoided, as their very sight intoxicates like drink. The ascetic should be fearless. The collection of disciples, and of furniture, sleeping by day, association with S'ūdras, indulgence in praise and blame of others, practising the arts or medicine, using words of welcome to visitors and granting them leave to

[1] 'निवृत्तिमार्गस्थायिनो नैव केचिच्छास्त्रार्थविधयस्सन्ति' । नायं शास्त्रार्थः । अहङ्कार-ममकारत्याग एव संन्यासो वक्ष्यते, नाशेषशास्त्रार्थत्यागः ॥ (मेधातिथिभाष्य, ६, ३२)

[2] The saying 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः' is found also in *S'ānti parva*, ch. 224, sls. 48 and 59. It was obviously a proverb.

[3] ed. Ānandās'rama; 1928.

go, practising astrology, and buying and selling, are all forbidden to the ascetic. He should have no cooking done for him, nor cook food himself. He should not be addicted to pilgrimage or dwelling in holy places (Kāśī is an exception),[1] not practise (for advantage) fasts, and should not indulge in lecturing. He should eat nothing between meals. He should take no interest in the joys or sorrows of even his nearest relations and should ask for no news of them. The ascetic who breaks his vows is lost. He should not speak to evil persons. He should use no conveyance (*yānam*). The *yati* who touches metallic objects (including the precious metals) is liable to expiation. The ascetic who rides in a palanquin, or a horse or elephant or bull, or cart or chariot, must perform a hard expiatory *vrata*. The elaborate penances prescribed for numerous lapses of ascetics show that they *did* occur.[2] By merely becoming an ascetic one does not get the spirit of renunciation or Brahma-knowledge; nor does he lose his appetite for the pleasures of the world or for life itself. He needs as much discipline as the layman. This is the reason for the detailed exposition of disciplinary measures that lead to the conquest of the body and the spirit and their direction to ways of knowledge and real renunciation. The remaining chapters attempt this task.

DISPASSION (VAIRĀGYAM)

The three chapters which follow may be regarded as designed to help self-conquest and *that* knowledge of reality which ensures the liberation of the self from rebirth. The *Mahābhārata* (p. 66) states that true freedom from worldliness springs from wisdom (*jñānam*). Dispassion is therefore a cause of *mokṣa*. How is it to be secured? It must spring from a correct appreciation of values. Life is beset with afflictions that 'burn' (*tāpa*). They may be classed as those caused by the human constitution, physical and mental (*ādhyātmika*), by outside agencies (*ādhibhautika*), and by superhuman agencies (*ādhi-daivika*). There is no suffering to which

[1] आदेहपतनाद्यावत् तत्क्षेत्रं यो न मुंचति । प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न स भूयो विजायते ॥ (*Tīrthakaṇḍa*, p. 17): See Introduction to that Kāṇda, p. lxii.

[2] *Yatidharmasaṁgraha*, pp. 103-127, for the interdictions and penances.

man is liable that cannot be brought under one or other of these. The number of afflictions is countless. Man's life of misery begins when he is in the womb. In the foetus, the self, which is to be embodied, possesses consciousness and memories of its past; it is also conscious of its surroundings, which fill it with disgust. Birth is nastiness. The baby, which descends foremost from the womb, begins its unhappy experience of the world, by losing its memories of the past, when attacked by the blast of *vāyu*, *i.e.* the atmosphere. Helplessness is another name for childhood. Adolescence and youth are synonymous with recklessness and the sufferings that come in their train. Manhood continues the servitude to the urges of sex and the stomach (*s'is'nodaraparāyaṇa*). The approach of old age is an unforgettable nightmare. It is only surpassed by the physical and mental agonies of death. Neglect of duties in life leads to detention in hell. Its torments are indescribable, but known. Pain in heaven is not less real. He who fears to be reborn in a life of suffering feels only pain even when he is in heaven. All is transient but sorrow and suffering. Liability to birth is liability to death. The birthless alone are deathless. In the cycle of 'invincible and relentless time' (*duratikrama kāla*), there is nothing that is permanent. The sands on the bed of the Ganges and the rain drops of the monsoon cloud are easier to count than the ancestors who lived and died. Many Indras, Lords of Daityas and sages, have been 'lost' in the resistless march of Time.

One cannot escape death, unless he is unborn. Ceaselessly strive therefore to arrest birth, for that alone will end eternal suffering. Those whose *karma* has lifted them to paradise will return to rebirth on the earth, because, in heaven, they cannot do any more good *karma* but live there till their stock of merit (*sukṛta*, *puṇya*) is exhausted. Their impermanent felicity is comparable to that of the tree which lives, after its roots, through which it draws nourishment, are cut, from the little moisture which still remains in the trunk (*mūlacchedena bhujyate*). He is foolish who only desires *svarga* (paradise) and performs sacrifices to attain it, in accordance with the *s'ruti* (*svaraga kāmo yajeta*). The multitudes of heaven (*devasaṅgha*) desert the person who has lost his *puṇya*, as friends and relations desert the rich man reduced to poverty (p. 80). From riches expect no

joy. They bring only unhappiness in their train. Hardship is inseparable from their acquistion, protection, expenditure and loss. In wealth recognize a poison tree. If wealth yields no happiness, can the gratification of the senses yield it? Sense pleasures are momentary. They spring in an instant and are gone in an instant. But, after gratification the craving for them remains, even as an old cow, which has lost its appetite, will still yearn for its former pastures (p. 74). Or, if both fail, can you find it in sexual pleasure? Sex-gratification is a delusion. Woman is *māyā* (illusion), and is the spring of jealousy and rage. Learn to recognize in the female body that entrances the senses, the skeleton and the putrid things that lie beneath the skin. He is wise who avoids women as if they were demons (p. 75).[1] Turn to the family, and ask if sons, parents or kin yield any joy that lasts. In its tireless wanderings how many parents, children and wives has not the self acquired? Lastly, is there enduring happiness in friendship? The joy that springs from union turns to grief at separation. Both are inseparable from life. Suffering and sorrow find their roots in friendship. Thus, whichever way one turns in human relations or the gratifications open to man, all is vanity. *Mukti* can alone end them. Therefore, concentrate your thoughts on liberation.

THE ERADICATION OF LOVE (KĀMAVARJANAM)

Sex-passion (*kāma*) is considered in Indian thought the source of many allied evil qualities or manifestations of the spirit. If it is conquered, the others will be rooted out. *Krodha*, (rage), springs from frustrated passion. Love excludes all other feelings. It is all-absorbing. It is the chief foe of the spirit of renunciation.

The Veda describes love (*kāma*) as the God of Fire—an indication of its ardent nature (p. 81). If it is not possible to give up love, transform it into a passion for emancipation (*mumukṣum prati kārya*, p. 82). Anger is akin to sex-passion. In the words of Hanumān in the *Rāmāyaṇa* those alone are fortunate who are able to quench the anger that rises within them, as fire is extinguished by water (p. 83). Lust and anger drive one to sin.

[1] The misogynist views are expressed to discipline the *mumukṣu* and are normal features of the literature of asceticism. For a praise of women, see *Anuśāsanikaparva*, ch. 81.

They cloud the understanding. Through the senses, which are their instruments, they bewilder the self (p. 84), and paralyse discrimination and knowledge. Control them. Avarice is an allied vice. It engenders meanness (*paiśunya*) and envy (*matsara*). Formal classifications of virtues and vices, based on psycholoy, is common in Indian literature. They serve their purpose by emphasizing the gregariousness of virtues as well as of vices. The compromise, which seeks to find solace in the practice of *some* virtues (*yama-niyamāḥ*), while succumbing to some vices, is self-destructive. This is the purpose of such classificatory systems as that of Devala and Hārīta, which Lakṣmīdhara has cited in the *Mokṣakāṇḍa* as well as in the *Gṛhasthakāṇḍa*. Mental vices are classed as twelve, and each of the twelve is the source of other vices (p. 84). Thus, *moha* (delusion) gives birth to ignorance (*ajñāna*), doubt (*samśaya-jñāna*) and false knowledge (*mithyā-jñāna*). The sources of passion (*rāga*) are lust, comfort (*sukha*), attachment (*abhimāna*), irresistible attraction (*sannikarṣa*), ignorance (*ajñāna*) and will (*saṃkalpa*). Hatred (*dveṣa*) takes six forms: fury (*roṣa*), impetuousness (*amarṣa*), envy (*asūyā*), treachery (*droha*), falsehood (*mithyā*) and suspiciousness (*vitarkitā*). Such evil dispositions are born of past *karma* (p. 86). As good *karma* can correct the *vāsanā* (impulse) springing from past *karma*, there is the consoling reflection that one can by his own action live down the bad impulses inherited from his past birth. Devala follows up the consequences of some of these qualities. Chief among them is avidity, or unquenchable thirst (*tṛṣṇā*), which leads to every kind of sorrow (p. 87). It grows with what it feeds on (p. 88). Contentment (*saṁtuṣṭi*) is the only remedy for it (p. 89). The intoxication of pride (*mada*) is equally ruinous. It manifests itself in many ways, all of which lead only to sorrow (*śoka*). They spring from the feeling of *mamatā*. The wise man, who knows the non-difference between the self and the not-self, is unaffected by sorrow (p. 90). Realizing it, one like king Janaka, can exclaim: ' See! My wealth is limitless, because I have nothing in the world! When Mithila is burnt down nothing of mine burns " (p. 91). The sense of being one's own (*mamatva*) ' takes strange forms. The calf, the cowherd, the owner, the thief who steals the cow, and he

who only drinks her milk, refer to it as "*my* cow" (p. 92). It is only he who realizes that there is no "I" or "Mine" that is not bound to the (wheel) of rebirth. The body is composed of the five elements, and is distinct from the self that inhabits it. Delusion lies in failing to see this. The pre-occupation of man is to act for the good of his body: that is why, when he dies, he gets a new body (after rebirth). It is this *ajñāna*, which is the one and only enemy of man (p. 95). The mental affliction that causes delusion must be removed by the medicine of discernment (*prajñā*, p. 96).

The allied control of the senses (*indriya jayaḥ*) is taken up in ch. X, pp. 97-99. The senses, like sex-passion, are not overcome by exhaustion, *i.e.* by over-much indulgence. Abstinence is the only means to the end. Even avoiding places where sensual enjoyment takes place, as for example by retiring to the forest, will not lead to sense control (p. 97). Becoming a hermit or a *sanyāsin* is not enough. He who has not tasted pleasures is unaware of their fascination. Sense objects recede from a person when he ceases to feed on them. The mind, like a rudderless ship in the ocean, drifts as it roams among the objects of sensual gratification (p. 99). The mind is the cause of both man's bondage and; so, freedom let it be removed from all sense-objects. The self (*ātmā*) is the only helper of the self. Let the self therefore lift the self (above *saṃsāra*) in this manner (p. 99).

THE TRUTH IN CREATION (TATTVA-SṚṢTIḤ)

A knowledge of the origin and constitution of the cosmos is essential to a right understanding of the self and its relation to the Absolute. In such knowledge lies the wisdom that liberates. This subject is dealt with in the eleventh chapter, from the standpoint of the Sāṃkhya philosophy chiefly. Not only the *purāṇas* and the *Mahābhārata*, but the *smṛtis* have accepted and reproduced, with minor changes, the Sāṃkhya account of the evolution of cosmos and its involution in *pralaya* (dissolution). The *Sāṃkhya*, in its systematic presentation, is dualistic. It recognizes only two ultimate realities, namely *puruṣa* (referred to in the Purāṇas by its synonym *pumān*, *e.g. inf.* p. 108) and *prakṛti*

(or *pradhāna*). Both are beginningless and eternal. In their existence, they are independent of each other. *Puruṣa* is pure intelligence. *Caitanya* or intelligence is not a characteristic of *puruṣa* but its very essence. *Prakṛti* is an unconcious principle, which is changing. It is held together in a condition of equilibrium by the three *guṇas*, *sattva*, *rajas*, and *tamas*, which like strands in a rope form constituents of *prakṛti*. The evolution of the universe is due to the association (*saṃyoga*) of *puruṣa* and *prakṛti*. The union disturbs their poise, and moves *prakṛti* to act. From *prakṛti* emerges first *mahat* (' the great one '), the germ of the universe. ' Consciousness of the self is reflected in it.' It forms the intellect (*buddhi*), whose further change brings into being the feeling of " I," (egoism) or *ahaṃkāra*. From *ahaṅkāra* spring the five organs of knowledge (*jñānendriya*), the five organs of activity (*karmendriya*), and the mind (*manas*), which is common to both organs (*ubhayendriya*). From an excess of *tamas* in *ahaṃkāra* are evolved the five subtle elements (*tanmātra*), subtle elements in the *pañcendriya* (sound, touch, color, taste and smell), and the *pañcabhūta* (*pṛthvī*, *ap*, *tejas*, *vāyu*, *ākāśa*), which are the gross elements. These twenty-five constitute principles of the *Sāṃkhya*. *Puruṣa* is the self. He is not considered to be the cause or effect of anything, but remains only an enjoyer (*bhoktā*) and an on-looker (*sākṣī*). *Avidyā* or *ajñāna* confounds the self with the physical body, the mind and the senses. If a discrimination (*viveka*) between the self and the non-self arises, it ends sensibility, the feeling of joy or sorrow, pain and pleasure. The self then rests in itself, unimplicated by the panorama of world events. This is the state of liberation or *mukti* according to the *Sāṃkhya*.

In the *Mahābārata* and in the *purāṇas* (and especially the *Visṇupurāṇa*), *puruṣa* and *prakṛti* are not accepted as ultimate and self-sufficient. No explanation as to why they should move is furnished. Behind them therefore a higher power must be postulated. *Puruṣa*, whose association starts *prakṛti* on the process of evolution, is therefore regarded as an emanation (*aṃśa*) of the Universal Soul (*Paramātman*, p. 108). This *Paramātman* enters of his own accord (*svecchayā*) both *Puruṣa* and *Prakṛti* (*pradhāna*) and shakes them up (*kṣobhayati*), during evolution (*sargakāle*),

and involution (*pralaya*). The dualism is resolved into monism by this importation, and the account of the birth and dissolution of the universe rendered acceptable to Vedantic theism, which is the creed of Lakṣmīdhara and his sources. But, the citation, on p. 102, of a s'loka from the smṛti of Yama, which declares that the *sanyāsins* (*yatis*) who know the twenty-five-principle-truths (*pañcavims'ati-tattvajña*)—of the pure Sāṃkhya—reach the highest place (*param padam*) of Viṣṇu, betrays some inconsistency with the statement on p. 108 that the *yati* attains the world of Viṣṇu, who is behind the twenty-five *tattvas*. In the s'loka from the *Mahābhārata*, which concludes the chapter, the order of *evolution* is stated in terms of the *Vais'eṣika* account, namely the imperishable first *i.e.*, Puruṣa and Prakṛti in the Sāṃkhya scheme), thence *vāyu*, from *vāyu jyotis*, (light), from *jyotis* water (*jalam*, *ap*) and from water what carries the world (*jagatī*) and from *jagati* the universe (*jagat*). The order is reversed in involution.

CONSIDERATION OF THE BODY (S'ARĪRA-CINTĀ)

Reflection on the nature of the evolution and destruction of the world must enable a thoughtful person to obtain a knowledge of the place of the self in the cosmic order. It has to be supplemented by knowledge of the real nature—*i.e.*, unattractiveness—of the body (*s'arīra*), which is the temporary abode of the self and with which ignorance confuses the self. If *vairāgya* is to be generated, such knowledge of the real nature of the body is essential. This is why a short chapter is next devoted to it. The bodies of the gods, of men and of animals are differently constituted, while desire, enmity comfort, sorrow, hunger, thirst (physical and mental), action, fear, birth and death are common to all the beings that have bodies (p. 109). The body is next described in terms that must evoke disgust. It is said, more in sadness than in sarcasm, that whoever has a body clings to it and does not aspire even to the position of the king of the gods! He who has *viveka* (discrimination) is ready to desert a body, propped up by bones, filled with marrow, blood, urine and excrement, covered up by skin, subject to old age, and sorrow, as well as disease and debility, and above all perishable (p. 110).

DISCRIMINATION BETWEEN THE BODY AND THE SOUL (DEHA-S'ĀRĪRA-VIVEKA)

The demonstration (by authority) of the difference between the body and the self-in-the-body is preceded by an account of twenty-six *tattvas*, of which the twenty-sixth is the Paramātman.[1] The account is a variation of the Sāṃkhya, and illustrates Lakṣmīdhara's eclecticism. *Jīva* (spirit *i.e.*, the individual soul) is of the minutest dimension (p. 112). The activating power (*s'akti*) is of three kinds (p. 113) : *Viṣṇus'akti*, *Kṣetra-s'akti* and *Avidyā-s'akti*. Mitramis'ra interprets the three as Īs'vara (*Viṣṇus'akti*), *jīva* (*kṣetra-s'akti*), and *māyā* or illusion (*avidyā-s'akti*). The Paramātman is Nārāyaṇa. He is the universal soul (*sarvātmā*) and is unaffected by the fruits of action. The other self (*karmātmā*) is united to the impediments to release (*mokṣabandha*). The (individual) soul is a reality, as the elements are (p. 116) ; and this is demonstrable. It exists apart from the body. It is latent in the body as fire is in the faggot, though invisible to the woodman, and is brought out by the friction of the fire-stick, (p. 118). There is no destruction of the soul (*jīvanās'a*) when the body is destroyed. Death is a corruption of the body (*dehabhedaḥ*), and the soul departs to other bodies, when released by death (p. 118). Transit from body to body, life to life, is as natural as boyhood, youth and age in the body. Only the body has an appointed end (*antavanta*). The soul is unborn (*aja*), eternal (*nitya*), permanent (*s'ās'vata*) and primeval (*purāṇa*). The truth of the difference is enforced by the story of Queen Madālasā's address to her tearful son, on his ill-treatment by his father, in which she described the body as only a jacket (*kañcuka*) for the soul, that can be discarded for other jackets (p. 120).[2] The picturesque Upaniṣad parable of the chariot and the charioteer, to describe the relations of the body and soul (p. 120), is repeated from a Purāṇa. The soul is tied to rebirth by three chains, *prakṛti-bandha*, *vaikārika-bandha* and *dakṣiṇā-bandha*, explained as

[1] See pp. 108 and 112, *infra* and Keith, *Sāṃkhya system*, p. 55. We have aleady had the Nyāya, Sāṃkhya and Vedāntic accounts of the evolution of cosmos. See Pras'asthapāda's *bhāṣya*, pp. 19-23 (*Sṛṣṭi-saṃhāra-prakaraṇam*).

[2] The imagery occurs in the *Kaṭhopaniṣad*, I, iii, 2·6. A. E. Gough (*Philosophy of the Upanishads*, pp. 140-142) compares this with the figure in the *Phaedrus* of Plato.

bonds of qualities, bonds of the sense organs and bonds forged by the performance of appointed rites (p. 124). The performance of sacrifices binds a person as much to rebirth as ignorance (*ajñāna*). (This is a hit at the *karma-mārga*, as contrasted with the *jñāna-mārga*). The three *guṇas* (*sattva*, *rajas* and *tamas*) are imposed by *Prakṛti*. They induce in those who are dominated by them (1) fondness for knowledge and comfort, (2) action and (3) heedlessness, indolence and slumber, while a mixture of *guṇas* reacts appropriately on the disposition of the affected self. They determine the type of rebirth of the soul (p. 125). The elaborate description of the effect of the *guṇas* in forming types of character is purposive. It is designed to convey instruction on the need to cultivate only *sattvaguṇa* as a preparation for *mukti*. The difference in endowment by qualities is reflected in appetites, dispositions, intelligence and knowledge. The *sātvika* is the person who knows what to do and what not to do, and what binds and what releases the soul. The *rājasic* person acts only for anticipated advantages and not disinterestedly. The *tāmasic* nature is dominated by evil qualities. Their respective estimates of values differ also materially. A study of the effects of the *guṇas* is thus helpful in the training for *mokṣa*. Hence, the space given to it in the epic, the *purāṇas* and in the *Mokṣakāṇḍa*.

THE JĪVĀTMAN AND THE BRAHMĀTMAN (JĪVA-BRAHMĀTMABHĀVAḤ)

The relation of *Jivātman* and the *Paramātman* is that of the many in one and of the one in many. Dualism is apparent; monism is real. The immanence of the *Paramātman* can be illustrated by a variety of figures. It is so done in an important chapter of much value to the *mumukṣu*, who has to realize this truth as the most important step in *mukti*. The universal soul is unborn, (because he is eternal) but when he enters a perishable body, he is said to be 'born.' The old Upaniṣad explanation of the way in which the disembodied self is reborn is given by Yājñavalkya (III, 70 ff., p. 130). *Paramātman* has created the five elements (fire, air, water, *ākāśa* and earth), and assumes their forms. The rains nourish plants; they nourish animals and create the male sperm; from sperm, becoming a

sixth element, *He* is born. As one sun, when reflected in flowing water, appears as many suns, so does the Self appear to be many selves, when seen through illusion (p. 135). The individual self comes into wordly existence, dominated by ignorance and harassed by passions (p. 133). The unripe cucumber does not taste sweet but the ripe one does. Similarly the self, whose senses are imperfect through *karman*, is unable to have the recollection of past births (p. 133), which the sage has. The one-ness of the self and the universal SELF is shown by a person's feeling what all others feel. Altruism is a witness to the immanence of the Supreme.

He who is free to move anywhere, when confined within the body, voluntarily conforms to the limitations of the body (p. 135). As there are many forms of sugar, so are there many forms or shapes of the Self. The divine illusion is due to *guṇas*. It is difficult to overcome. It is vanquished only by those who seek refuge in the Supreme Soul (p. 139). The evolution (*sṛṣṭi*) of the universe after each aeon *(kalpa)*, following its involution at the end of the previous aeon, is due to the Universal Soul. The Lord is unstained by action and witnesses them as if unconcerned. When there is a decay of righteousness, the Supreme Being incarnates Himself for the protection of the meek and the removal of the wicked (p. 140). Viṣṇu (the Universal Self) is all that is and all that is not (p. 141). The Lord has declared : " He who is subject to the lure of *karma* (*karmavas'yaḥ*) goes everywhere ; but he who realizes that Vāsudeva is eternal, immutable and universal, may continue to perform *karma* and still not be subject to rebirth " (p. 142). Lakṣmīdhara declares that the attainment of Vāsudeva (the Supreme Being) should be attempted by knowledge, as mere action can only lead to rewards, like heaven, which are not permanent like *mukti* (p. 143).

THE RELATIVE USES OF KNOWLEDGE AND ACTION (JÑĀNA-KARMOPA-YOGAḤ)

The purpose for which knowledge or *karma* is advocated is to secure freedom from re-birth. On the relative efficacy of action (enjoined or voluntary, egoistic or disinterested) and of

knowledge, differences of opinion have existed. The *Gītā*, in particular, has dealt with the problem fully and directly, and it is therefore utilized by Lakṣmīdhara in his exposition, though his interpretation of some terms is different from that of the 'authorized' commentaries.

On the value of action which is voluntary and egoistic there is no difference of opinion. It is worthless. It is such action that is categorically condemned as binding the self to rebirth, Enjoined *karma* is what is Dharmic. Truth, sacrifices, austerities and charity (*satyam, yajña, tapas, dāna*) are declared by Bṛhaspati to be characteristic features of Dharma (p. 146). This is the reason why S'rī Kṛṣṇa has pronounced these as having a purifying effect on the minds of those who perform them, and as therefore obligatory. In no circumstance will any one be justified in giving them up (p. 154). They should be deemed enjoined action (*niyata karma*), being Dharma which is mandatory. There are actions which are undertaken merely for desirable objects, such as to procure an increase of happiness or cause a continuation of earthly happiness (*pravṛtta-karma*); and there is aspiration behind action for the cessation of rebirth and securing the bliss that follows *mukti* (*nivṛtta-karma*). He who does the former attains equality with the gods in *their* worlds. He who does the latter transcends the bounds of 'the five elements' (*pañcabhūtāni*). The performance of enjoined action (*niyata karma*) is obligatory. The universe is declared to be knit together by activity (*karma*). Action is better than quietism. Unless one acts, even to live will to him be impossible. The Veda has declared that Brahman is 'known' by the practice of austerity (*tapas*), and austerity *is* in action. To keep in mind the purposes of action but to remain inactive at the same time, on the ground that action is not necessary, is mere delusion (p. 148). The *karma-yoga* that has thus been indicated divinely is, explains Lakṣmīdhara, only the worship of God (p. 148).

On the other hand, *jñāna-yoga* has been advocated by some as the *only* effective means of securing liberation. While it is true that knowledge leads to salvation, (*jnānād mokṣodhigamyate*), it is only from action that both the sense of well-being and knowledge spring (p. 146). *Karma* and *jñāna* are correlated, and are not rivals. A middle path has been indicated by Yogī

Yājñavalkya, *viz.* to *combine the two* : A bird cannot fly on one wing (*na hyekapakṣo vihagaḥ prayāti*). Such comparisons between the two ways, as is contained in S'uka's speech (p. 145), are only intended to magnify knowledge and not to condemn *karma*. Success is impossible if the two are deemed to be distinct, (*pṛthak bhāva na sidhyeta*, p. 146). But, declares Lakṣmīdhara, action done *except as an adoration of God* (*Bhagavadārādhanam*) is futile, and leads only to bondage to rebirth (p. 149).

The taint is not therefore in action but in the spirit in which it is done. If it is done disinterestedly, it is efficacious. It is even more effective, if the doer is conscious all the time that it is part of divine worship and that it is being tendered as an offering to God. Lakṣmīdhara wants the doer to realize that it is that Paramātman (Parmes'vara) who does the *karma*, for His own satisfaction, and not oneself. This is *sātvika-tyāga*, *i.e.*, the abandonment of the fruit of action, coupled to automatic recognition of the one-ness of the individual self and Brahman. It is in this spirit that Laksmīdhara interprets *yogayuktaḥ* (ordinarily taken to mean an 'expert in Yoga),' as one confirmed in non-dualistic perception (*advaita-dars'ane sthitaḥ*, p. 153.)

The spirit of renunciation (*sanyāsa*) has been praised but its significance is not understood. The real meaning of *sanyāsā*, as explained by S'rī Kṛṣṇa, is this. Surrender (like a deposit) of all actions for wished-for ends is *sanyāsa*, while *tyāga* (abandonment) is merely relinquishment of any claim for the fruits of one's action. To give up action because of a fear of the bodily pain that it may cause is inferior *tyāga* ; but not so the action which is done in a spirit of detachment (*saṅgam tyaktvā*) and surrendering the fruits of the action to God. Not to take a dislike to an action because it is unpleasant, or a liking to one because it is agreeable is in the true spirit of *tyāga* (p. 155). He who is unattached to the fruits of action and does it solely from a sense of duty is the real *sanyāsin*, though he has not abandoned his fires and his *nitya* duties—as a *sanyāsin* has to do (p. 155). Sages like King Janaka attained salvation *solely* through *karma*. The Lord has nothing to gain from doing enjoined action, and yet, as S'rī Kṛṣṇa, He did it, because

He had to carry the world with Him (*lokasamgraha*), since what a leader does is followed by others (p. 156). Whatever is done should also be done with intense devotion (*s'raddhā*) and with conviction. Indifference and doubt ruin action. Knowledge dawns on the mind of the earnest worker. He who has attained self-mastery (*ātmavān*), removed his lurking doubts by knowledge and renounced action by *yoga* is not tied to rebirth by his actions. The self whose individuality has been destroyed by knowledge never more comes back to birth. Seeds burnt by fire do not germinate (p. 159).

WHAT CONTRIBUTES TO TRUE KNOWLEDGE (ĀTMA-JṆĀNA-HETAVAḤ)

Whether by itself or in association with *karma*, the knowledge of the self is declared the *only* means of attaining liberation. The ways in which this knowledge can be obtained have still to be discovered. *Ātma-jñāna* can spring from intuition. Mystics derive it so. But a normal person has to labour hard to secure it. The long preparation needed for it has first to be gone through by the *mumukṣu*. There is so much in common in the different prescriptions which have been given by smṛtis, purāṇas and the *Gītā*, that such differences (as exist in the enumerations) are to be construed as due to the circumstance that no list claims to be exhaustive. Spiritual experience is at the back of the advice. It must naturally have varied from sage to sage.

Lakṣmīdhara places first (p. 160) the enumeration of the pre-requisites of the attainment of *ātmajñāna* given by Yājñavalkya. "The practice of Vedic chanting, the performance of enjoined sacrifices (*yajña*), continence (*brahmacaryam*), the practice of austerities (*tapas*), fasting and self-dependence lead to the realization of a knowledge of the Self." (III, 190.) The *Brahmapurāṇa* adds to these a competent knowledge of the meaning of the Veda and its teaching, mastery of Mīmāmsa and *Dharmas'āstra*, the practice of *ahimsā* (non-injury), control of the senses, and learning generally. It affirms that austerities only destroy sin, while by learning (knowledge) immortality (*i.e.*, *mukti*) is obtained. The removal of the demerit flowing from bad actions is the first pre-requisite, according to the

Mahābhārata. The epic adds that without *devout* action, the attainment of knowledge is never obtained. Such devout action is then illustrated by a citation from Yājñavalkya (p. 161) which places first among the duties of the seeker of *mukti* the direction of a spiritual guide (*ācāryopāsanam*), followed by association with good men, gentle speech, avoidance of the touch (and even the sight) of women, fellow-feeling for all living beings, relinquishment of family ties with assumption of worn-out red-coloured clothing, giving up contact with objects of sense gratification and idleness and somnolence, dispassion, pure-mindedness (*satvas'uddhi*), and desirelessness (*aspṛhatā*). Obviously, such training implies (except as regards the rule prescribing association with the good) that the advice is only meant for the *sanyāsin*, whereas the indications of the way by other writers are for all—laymen as well as anchorites. The *Gītā* (being a gospel of salvation for all) emphasizes the moral qualities and training which every one must acquire. Pride, guile, violence, hardheartedness, deceit, personal impurity, fickleness, lack of self-control, absence of dispassion, lack of insight into the real meaning of birth, death, old age and illness, attachment to family and friends, and absence of equanimity as well as a feeling of indifference to desirable and undesired things, are all vices or weaknesses that one should shun. Their opposites should be cultivated by the *mumukṣu*. The climax of the advice of S'rī Kṛṣṇa, is reached in His insistence on devotion (*bhakti*) to Him and Him alone, as the most valued possession of the seeker. The *mumukṣu* must also realize the value of seclusion for meditation, of the enduring nature of a knowledge of the self, and of insight into the value of the knowledge of truth (p. 162). A man may have divine or demoniac gifts (*daivāsurīsampat*) and dispositions which are noble or ignoble. The former lead to liberation and the latter to bondage. (p. 163). Deliverance is solely the *gift* of the Lord (*Īs'vara*). Knowledge of this truth is hidden from common vision. Place devout worship of God foremost among all enjoined actions (*sarva-dharma*). In self-surrender to Him and Him alone lies your assurance of *mukti*. *He* gives the intelligence to grasp the truth to those who visualize His being the highest, and identify themselves in thought and deed with Him. *His* compassion to them lifts the obscuring fog that hides from

them the knowledge that liberates (p. 164). The way of devotion is one that every one may, and *must*, tread, whatever be his *āśrama*, and the truth must be burnt into every aspirant by sight, hearing and mind.

It should be noted that *bhakti-yoga* is thus *included* in *karma-yoga*, and that knowledge of its secret is part of the *jñāna*, which ensures *mokṣa*.

YOGA AND ITS BRANCHES (SA-PALLAVAḤ)

The attainment of the *jñāna* by grace or by intuition should be regarded as exceptional. The ordinary way of securing it lies in a special training. The imparting of this discipline and training, and indicating its stages, purposes and effects are the aims of Yoga. The frequent references to the application of *yoga* as a means are not to ordinary mind-control, such as one may himself obtain in some *small* measure, but the allusion is to the *perfected* system by which *direct* attainment of the condition in which the discriminative knowledge (*viveka-jñāna*) is reached in the state called *samādhi*. The *Yoga-darśana*, which was expounded in his aphorisms by Patañjali, analyses the physiological and psychological bases of the process of reaching this state. It aims at furnishing a practical side to a philosophy of life. The systematization of the practice is very ancient : and Yoga is itself far earlier than its formulation as a system (*darśana*). Its ideas occur in very early philosophical literature. The *Bhagavadgītā* and some other parts of the great epic give the essentials of the Sāṃkhya-Yoga system that is found in a completed form in the aphorisms of the Patañjali. Yoga has always been popular with the earnest seekers. Insistence on the direction of a teacher in the search for the liberating knowledge is to ensure the guidance of an adept, under whose experienced supervision, there will be neither fault nor lapse, such as will not only miss the aim with which the search was begun, but lead to undesirable physical, mental and spiritual consequences. The attempt is not to be made in an amateurish way : for, the hazards in playing with the difficult instrument, which appears as the mind-body, are great. The *purāṇas* have elaborately reproduced the features

Chatterji and Datta, p. 329.

of *Yoga* training and philosophy. In fact, the addition of Īsvara as the twenty-sixth principle in the Sāṃkhya system, p. 102, which it accepted, made the *Yogadarsana* a theistic version of Sāṃkhya (*Sesvara-Sāṃkhya*). It made it possible for Vedāntic thinkers to utilize the transformed system as a help in the search for *mukti*.

The value placed by Lakṣmīdhara on the Yoga, as a *direct* means of securing the *jñāna* that frees, is shown by the large space he gives to a very condensed statement of its main doctrines and teachings. The concluding chapters of *Mokṣakāṇda* are virtually taken up with it. By his time, the system had been perfected by Vyāsa, (c. 4th century A.D.), Vācaspati (9th century) and Bhoja (*c.* 1,000). The large part that the exposition of the Yoga must have had in philosophico-religious training of the Classical Age is indicated by the pre-occupation of the *Mahābhārata* and the Purāṇas, which reproduce the features of the system almost in the finished form it assumes in the *Yoga-sūtra*. It is significant that Lakṣmīdhara relies more on them and on smṛtis, which had absorbed Yoga principles, like those of Viṣṇu, Yājñavalkya, Devala, Dakṣa, S'aṅkha and Hārīta, than on the *Yoga-sūtra*, which he rarely quotes. It is noteworthy that while smṛti-commentators of reputation, like Visvarūpa and Medhātithi, not to mention older writers like Asahāya or Bhartṛyajña, are quoted by Lakṣmīdhara, he makes no citations from or reference to even the more famous *bhāṣyakāras* on the *philosophical* sytems. There is an obvious intention behind the discrimination.

VALUE OF YOGA

The "weak" are bound while the "strong" escape the fetters of *samsāra*, as the bigger fish and the bigger animals and birds break away from the nets in which they are entangled, while the smaller are caught (p. 166). Such strength springs in the case of men from Yogic training. To the adept in Yoga, *mukti* is *certain*; there is no rebirth for him, declares Yogi-Yājñavalkya, who, accordingly adjures every one to prefer the *yoga-dharma* to all other forms of *dharma*. He who treads the path of Yoga makes the supreme transit on the road which is infested with

many risks (*bahudoṣa*)—even as a well-guided person is able to travel in safety through a forest full of wild animals and robbers (p. 167). Yoga is open to all, irrespective of caste, sex or past way of life; and, by utilizing it, every one can gain the supreme end. The *Gītā* exalts the *Yogin* above the *tapasvin* (practitioner of austerity), the enlightenment seeker (*jñānī*), and the *karmin* (sacrificer) ; and among *yogins* he who shows devotion to God is the one who is the best of his class (p. 167).

Definition of Yoga

The direction of the mind by self-training, so as to bring about union with Brahman, is the *Vīṣṇupurāṇa* definition of Yoga. Dakṣa is more technical: the pre-eminent (*mukhya*) Yoga is what would make the mind (*manas*) free of activity, (*vṛttihīna*), unite the *kṣetra-jña* to Paramātman and achieve liberation (p. 166). The subjugation (*vaśīkara*) of the world, of the self, and of the senses is what Yoga achieves, says Dakṣa (p. 184). But the triumph does not spring from non-essential and superficial features of Yoga or other training. Yoga cannot come from mere residence in the forest or from much study, or from *vrata* or *yajña*, or from austerity (*tapas*), or even from strictly following the course of physical training indicated in Yogic culture, or from anything else—to one whose mind is steeped in worldly pursuits. It can arise only from application (*abhiyoga*), practice (*abhyāsa*), belief in its virtue, repeated trials and failures, purity, balance of all *satvas* and contemplation of the self. Yoga triumphs only when the Yogin attains self-bliss (*ātmānanda*), is contented only *in* it, and is one with the self, (p. 185). This is definition by *ends*, while the earlier definition was by *process*.

Means of Yoga (Yogāṅgāni)

The eight means of Yoga are stated, in the very words of Patañjali,[1] but it is significant that the citation claims to be from the *Mahābhārata*. The aim is obviously to emphasize its greater authoritativeness because the divine Vyāsa is its

[1] *Yogasūtra*, II, 29.

author. They are: *yama* (restraint), *niyama* (culture), *āsana* (posture), *prāṇāyāma* (control of the breath), *pratyāhāra* (in-drawing of the senses), *dhāraṇā* (fixation of the mind), *dhyāna* (steady contemplation or meditation of the objective), and *samādhi* (the concentration of the mind which ends in its absorption in the object). These are next described with some fulness, in their classical form. The *yama* and *niyama* list of Yoga is not the same as the ethical inhibitions and prescriptions, which every one is to practise, and which are detailed in the *Gṛhastha-kāṇḍa* [1]. The latter is larger, while the former is selective. Among the numerous *āsanas* described in the text-books on Yoga, Lakṣmīdhara selects only three: *padmāsanam*, *mūrdhāsanam*, and *svastikāsanam*, (p. 169). *Prāṇāyāma* (breath-control) is elaborately described along with its virtues, (pp. 169-172). It is claimed that the evils springing from the sense organs are corrected by its cultivation (p. 170). It has three stages: inspiration that is deep (*pūraka*), retention of breath (*kumbhaka*), and deep expiration (*recaka*). The steadiness of the bodily functions of breathing and circulation which it induces conduces to steadiness of mind and helps its concentration. When breathing is completely suspended, the mind attains a condition of absolute concentration. In some conditions of the body or mind *prāṇāyāma* is not to be done: *e.g.*, when one is tired, sleepy, depressed, hungry, ill, unable to stand heat or cold, and excited (p. 170). *Dhāraṇā* is next described (p. 172). It enables one to *see* the *Brahman* as all—as the good and bad *guṇas* of the soul. *Pratyāhāra* (withdrawal of the senses from their objects) is admittedly a difficult exercise, in which one may succeed only by resolution and long practice. These five constitute in Yoga the external or objective aids (*bahiraṅga*), while the remaining three are subjective (*antaraṅga*). Of the latter, *dhāraṇā* is concentration on an object, internal (like the heart, or forehead) or external, like the sun (p. 174). *Dhyāna*, uninterrupted and steady contemplation, is said to be of two kinds (p. 175). The type of concentration known as *Samādhi* is the final step. In *samādhi* the mind loses itself in its object, losing its sense of individuality completely. The way to *dhyāna* is described in the words of the *Mahābhārata* (pp. 183-184). In *dhyāna*

[1] Ch. XVIII, pp. 302-312.

the *Paramātman*, who shines in the heart like a lamp, should be contemplated, and the words of *s'ruti* describing Him should be mentally recalled to help in the concentration.

Rules for Food etc.

Yoga is helped or hindered by the physical condition of the *s'arīra* (body). The selection of suitable food is therefore important. A man's nature and disposition are affected by the type of food he eats. Systematic and progressive fasting (*cāndrāyaṇa*) is beneficial. Only light food should be taken. Chastity should be preserved, and loose thoughts or sights (like those of nude women) should be avoided. The sex-urge, when strong, should be controlled by immersion in water and repeating the *aghamarṣaṇa* prayer (p. 177). The time and the place for Yoga practice should be chosen with care.

Dangers in Neglect of Rules

It is risky to play with the mind-body. Deafness, dulness, failure of memory, dumbness, blindness and fever may afflict the ignorant or careless practitioner (p. 177). Such diseases as occur from neglect of rules, may be cured by Yogic processes like *prāṇāyāma* (p. 178). So can demoniac possession cure snake-bite and poisons (p. 180).

How to Do Yoga (Yogavidhi)

In the elaborate description of the way to begin Yogic exercises, great stress is laid on making a strenuous attempt to realize the *Parmātman*-in-all, and All-in-Him (p. 182). Such power of concentration is hard to acquire and it can be attained only by practice, combined with dispassion (*vairāgya*).

Description of the Successful Yogin (Yuktasya-Lakṣaṇam)

Seen from different angles, he who has been successful in Yoga is both a *yukta* and a *mukta*; for he is in union with Brahman and is liberated from *saṃsāra*. Eloquent descriptions

of his state are given in ch. XVIII. He is steady as a rock against which the rain beats in vain; his spirit shines steadily like a flame that does not flicker; he is deaf to noise, however great and music however entrancing; if he carries a brimming vessel of oil up a stairway, on which terrifying soldiers with drawn swords, stand on each side, he ascends steadily and does not spill a drop, so steadied is he. He neither sorrows nor rejoices. He does not will anything. He loves nothing. He is insensible 'like a log.' He is above joy and grief. Such a person, to whom gold and dross are alike, is content with attaining knowledge and discrimination. *He* is the *yukta*, the peerless *yogin* (p. 188).

THE SUBJECT OF MEDITATION (DHYEYA-SVARŪPAM)

The subject of Yogic meditation in the *Sāṃkkya* is *Puruṣa* who, in the *Ses'vara* modification of it, as in *Yoga*, is identified with the Supreme Being, in a manifestation or by Himself. The mind should be concentrated on aspects of the Supreme Self, one by one, and made to dwell on each aspect. In a year, such meditation will, according to *Vīṣṇusmṛti*, effect union with the Supreme Being (p. 190). The *yogin* can vary the mind-pictures of Brahman on which he wishes to concentrate his thoughts. He can visualize Him for instance as Vāsudeva. Worship should however always take the form of a tribute of devout meditation and mental praise of Viṣṇu as Brahman, (p. 191). Every aspect of the Supreme Being, recorded in *S'ruti* and *smṛti*, should be recalled to the mind and dwelt upon with intense concentration. Nārayāṇa must be conjured up before the mind, as seated on a lotus, with diadem, bracelets for the upper arms (*keyūra*), earrings, and necklace, golden-hued, holding the conch and discus, and as ever-present in the orb of the Sun. Viṣṇu may be seen (with the eye of the mind(seated in one's own heart, p. 193) or in the Sun or in the orb of the moon. Through the grace of Īs'vara, He can be *seen* by the mind, as the atom of atoms, as the biggest of the big, in the cave of the human heart. He who sees His resplendence is thenceforth freed from sorrow (p. 193). Many verses, which similarly picture the spiritual visions of the seers of the Upaniṣads, are cited in this chapter. Lakṣmīdhara's purpose in

doing so is to furnish suitable subjects for *dhyāna* to the *mumukṣu*, who practises mental concentration. In depicting the dangers or diseases (*upasarga*) to which the *yogin* is liable, stress is laid on a natural law: one becomes what one intensely longs for. This is as true of the higher as of the lower types of yearning. The need for concentration of the mind on only those aspects of Brahman as seers have testified to, as reflecting best His *vibhūti*, is vital. In Indian hymnology, the so-called prayers, uttered by a *yogin*, do not take the conventional form of begging for gifts, but are commemorative; they merely recall to the mind every aspect of the Divine. The aim is to habituate the mind of the *mumukṣu* to dwell, in constant contemplation, on such aspects as will enable him to *realize* Brahman. The repetition of innumerable names of Supreme Being, each of which is descriptive of one aspect, in the multiform or omniform Being, has the same end. *Manana* (recalling to the mind), *śravaṇa* (hearing), *saṃkīrtana* (chanting) and *dhyāna* (intensively contemplating) of such names or aspects are accordingly commended as effective forms of spiritual exercise. A *stotra* or hymn of praise is neither a petition for favours, nor an attempt to please by flattery a Being who is above it. It is a flood of ecstatic memory which can carry the mind of the hymner to his spiritual destination. The refrain 'by constant meditation on it, he is liberated' (*sadā dhyāyan vimucyate*, p. 191) occurs, for instance, at the end of every *śloka* in the extract from the *Narasimhapurāṇa*, in which the *yogin* is adjured to think, one after another, of aspects of the Supreme, *e.g.* His universal lordship, identity with the universe, birthlessness, eternal existence, omniscience, irresistible might, attributelessness (*nirguṇa*) etc., some of which appear to conflict with some others, but are really not inconsistent.

Spiritual experience reflects the power of both thought and mystic instruments, like the *praṇava*, or *oṃkāra*. After an elaborate explanation and eulogy of the mystic syllable (pp. 196-201), it is declared that he who is constantly associated with it, need entertain no fear of his ultimate release. The *praṇava* is the bow, the self (*ātmā*) is the arrow and Brahman is the target (p. 199).[1]

[1] The accounts of the Praṇava merely paraphrase the Upaniṣad eulogies of *Oṃkāra*.

In selecting the *dhyeya-svarūpam*, *i.e.*, the mental picture of the Supreme Being on which his thoughts should concentrate, the seeker is advised to begin with the lower (materialized) forms of Brahman and then ascend to the highest (p. 203).

Results of Yogic Practice

After one has practised Yoga for some time, he begins to feel its beneficial reactions on his health, temperament, mental condition and powers of endurance. The effects are also external, and are seen in the friendly attitude of men and animals to the *yogin* (p. 211). These are indications that the *yogin* is on the right road (*yoga-pravṛtti-cihnāni*). When he begins to perceive (as with his own eyes) the self and the earth in resplendence, his perfection in the practice is imminent. But, the path is beset with dangers, which are to be treated as diseases (*upasargāḥ*), that require immediate attention if they are to be cured. Physical reactions of an unfavorable kind are less serious than the more insidious mental and spiritual effects, which the Yogin's growing strength has to overcome. The temptation to utilize the new power to gain objects of sense gratification is a common danger. The correctives to the aberrations are briefly indicated in ch. XXI, which ends with the assurance that the *yogin*, who is intent always on Brahman, will be freed from disease (*upasarga*, p. 215).

Super-normal powers are developed in the adept in Yoga. They are classed as eight: *aṇimā*, *mahimā* and *laghimā*; *prāpti prākāmyam*, *īs'itvam*, *vas'itvam*, and *kāmāvasāyitvam*. Of these the first three are known as *s'ārīra*, and the rest *aindriya*. The adept can contract or expand his stature or size; become lighter than air, making it possible to cover quickly great distances; gain the power of seeing everything, near or distant, hidden or open, and of moving about in space as he desires, (*yatheṣṭacāritvam*); gain command over even superhuman agencies; prolong life indefinitely; and lastly subdue to his will any one whose shadow he treads, or enter into the minds of distant persons and pass into the bodies of any one. These great powers constitute a snare. One must practise Yoga not for getting such powers, but to attain *mukti*. The *yogin*

must therefore avoid entanglement in them, and move towards his goal of freedom, recognizing that all that one experiences is unreal (*asat*), and that the only reality is *Brahman*. This knowledge will bring him the tranquillity which culminates in *mukti* (p. 217). The real proof of the fruition of *Yoga* is not the development of such supra-normal powers but the attainment of deathlessness in *mokṣa* (p. 218).

THE MAN OF THE POISED MIND (STHITAPRAJÑA-CARITAM)

The aim of Yogic discipline is to produce the poised mind (*sthitaprajñā*). The acquisition of it is the mark of *yoga-siddhi*, the successful end of the training. He alone gets the serenity that precedes and leads to *mukti*. Mental calm is the gift of the renunciation of objects of desire. From it springs inability to be depressed in sorrow and elated in joy. Passion, fear and anger flee the desireless person. As rivers enter the ocean and go on filling it, without raising its level, so he, whom desires leave unaffected, is the person to whom serenity comes, not the man who desires the desirable.

At the root of renunciation lies the recognition of the nature of the self and of its relation to the universal Self. It is he who has realized this truth that attains the poise, which looks at good and evil in life with equal indifference. His attitude arises from the knowledge that *Brahman*, the immutable and the immortal, and the eternal moral law, are all embodiments of the Supreme, as declared in the *Gītā* (XIV, 27). He sees the Lord in everything and everything in the Lord, (p. 222), losing his sense of duality (*chinnādvaita*). The best *yogin* is he who feels this, and looks at every one and everything with an even eye. Such a person, said, S'rī Kṛṣṇa, was very dear to Him[1]. This truth does not dawn upon the human mind easily. It may even take myriads of births before one arrives at an insight into it, and realizes that "All is Vāsudeva (Brahman)" and attains Him (*Gītā*, VII, 19).

Having thus summarized the teaching of the *Gītā* on the subject, Lakṣmīdhara proceeds to illustrate the doctrine from a number of legends in the epic and the Purāṇas.

[1] *Bhagavad-gītā*, VI, 32.

The reply of Praḥlāda to his father Hiraṇyakaśipu, when asked if he had been properly taught the science of polity by his teachers, (p. 244) as recorded in the *Viṣṇupurāna* (I, xix, 34-49), brings out this truth. As the child, in his inexperience and ignorance, takes the fire-fly for fire, so *ajñāna* blinds people to reality, and they mistake appearances for it. If a prince, whose eyes have been opened, is taught the 'best' means of overcoming enemies and gaining allies, he may retort, as Praḥlāda did, that in the universe everything is a manifestation of the Paramātman (Govinda), and the distinction of friend and foe is meaningless. Gods, men, animals, birds, and even reptiles are all forms of the Supreme Being (Viṣṇu), existing seemingly detached from Him. He who knows it knows that everything in the universe is identical with himself, and looks upon them all with an even eye. In the face of cosmic unity all such distinctions vanish.

Another apologue relating to Praḥlāda is cited from the *Mahābhārata*[1]. A sage named appropriately Ajagara (the boa-constrictor) was questioned by Praḥlāda on the secret of his equanimity under all conditions. The sage replied that having known how life comes into being and goes out, the decline, progress and destruction of the universe, he had learnt neither to rejoice nor to feel sad. Everything in the universe is tied to death. He had realized the Brahman behind creation and behind destruction. He proceeded to describe in detail how the elements of this knowledge had made him live like an *ajagara*—inert, insensible to pain and joy, to starvation and food, taking all that comes with calmness. Such a mode of life (*vrata*) is the *ajagara-vratam*, which is held out as an ideal to the enlightened. It is not quietism but serenity *in action*, after attaining *jñāna*, that the sage claims for his mode of life.

The legend of Devala and Jaigīṣavya[2] is next cited to show how equanimity springs from *jñāna*. The sage, whose miraculous powers of transferring himself to other worlds, when apparently he was present all the time in the hermitage of Asita Devala, was a *mahā-yogin*[3]. His indifference to homage and abuse made Devala ask him the secret of his serenity. His

[1] *Śāntiparva*, 178, 17-37.

[2] *Śāntiparva*, 236,

[3] His powers are described in *Śalyaparva*, ch. 51,

reply was that he who strives for *mukti* obtains eternal joy by attaining Brahman, is therefore beyond praise and abuse, and can ignore both.

The reply of Jaḍa to Dattātreya, as given in the *Mārkaṇḍeya-purāṇa* (ch. 37), when asked to look into the root of his grief, illustrates another aspect of the truth. Pain and pleasure, joy and sorrow, are all due to the mind only. The self is a thing apart from both the body and the mind. Accordingly, it is unaffected by the joys and afflictions to which they are subject. The same self exists in all bodies, as the same air may be found in different vessels (p. 231).

The fourth illustration is a dialogue between a king and a Brāhmaṇa, who had been pressed into service as bearer, to carry the king's palanquin. Finding the pace slow the king enquired, and was told that it was due to the inability of the short Brāhmaṇa to keep step with the other bearers. The king addressed the Brāhmaṇa and asked him why he could not keep step though he looked strong. The dialogue between the king and the Brāhmaṇa goes to the root of the matter, as the Brahmana does not recognize the distinction between "you" and "I", between *pālki* and the king within the *pālki*, since all are manifestations of the same Brahman. He then instructs the king in the philosophy of the self, eternal and indivisible, which manifests itself in many apparent forms. The word "I" is wrong when used by an individual of himself and right only when used of the *ātman* (p. 234). In all bodies only one Person (Pumān) resides (p. 235). He is immanent (*vyāpī*), attributeless (*nirguṇa*), behind nature, free from birth, *buddhi* and other qualities, is pure knowledge, and is indefinable by name, class and so forth (p. 137).

The conclusion is enforced by the Brāhmaṇa by a story of the sage Ṛbhu and his pupil Nidāgha, whom Ṛbhu used to visit (unrecognized) once every thousand years. When treated to a sumptuous meal, and asked if he was satisfied with the food, the sage pointed out, in his questions and answers, the delusiveness of any distinction between the eater and the food, the host and the guest, as well as the unreality of qualities and sensations. There is only *one* reality *viz.*, the Brahman. When met again, and asked by Nidāgha whether he had seen a king on

an elephant going on a procession into the city, and holding up Nidāgha, who also wished to enter the city, Ṛbhu (unrecognized) refused to see the distinction between 'above' and 'below', between 'king' and 'elephant,' and between his questioner and himself (p. 142). Nidāgha then recognized his old teacher, who had come again to teach him this truth.

The drift of these legends, and of this chapter, is that the physical training of the *yoga* is ineffective without the *viveka-jñāna* which liberates. From it alone can spring the poised mind.

THE DESTINY OF THE PERSON WHO LAPSES FROM YOGA (YOGABHṚAṢṬAGATIḤ)

The way of Yoga is hard. If failure in pursuing it can only lead to sorrow, one will be deterred from attempting to tread it. The question of what becomes of a man who makes the attempt and fails to reach perfection (*siddhi*) is therefore pertinent. It was put by Arjuna, and S'rī Kṛṣṇa gave a reassuring answer. Neither in this world nor in the hereafter does a bad time await such a person. No one who attempts the good is ever lost. (The novice in Yoga is termed *Yoga-yuj* by the *Viṣṇupurāṇa*, while the adept is termed *Viniṣpanna-samādhiḥ*). He is reborn in a good family, with the impulse of his previous good action clinging to him, and after generations of steady ascent, he becomes a *yogin* again, succeeds in the effort and attains liberation (*mukti*). This is the destiny of the *yogayuj*. The adept, having fulfilled his training, attains *mokṣa* at the end of his life.

PORTENTS OF DEATH (ARIṢṬHĀNI)

The object of Yoga is to conquer death by conquering the tendency to rebirth. Death can therefore have no terrors to the Yogin. But, the knowledge of the time when physical death may happen, and the body die, is helpful to the Yogin. By his mastery of *Yoga*, he is able to prolong his life at will, and determine like Bhīṣma the moment of his death. Death in *Uttarāyana*, when the Sun has set on his northward course, is believed to be helpful in the transit by the path of light (*arcir-mārga* or *devayāna*). Belief in omens, portents and

dreams is ancient. The long recital of such harbingers of death in this chapter may be presumed to reflect the Yogic experience of many adepts, and should be regarded as empirical rather than a mark of superstition.

THE PASSAGE OF THE SOUL FROM THE BODY (UTKRĀNTIḤ)

The *mumukṣu* pants for the time when the self will be released from the body. Death has only an auspicious meaning to him. To the sinner, it opens the way to endless trial and tribulation. The *mumukṣu* is one who has set his face towards *mukti.* He will welcome the separation of soul from body. It will mean for him either *mukti* after death or rebirth, with an acquired impetus to the goal.

Death is to be welcomed with preparations as if receiving a guest. The dying person should abandon fear and depression, purify himself, collect his faculties, turn towards the east or the north, reach a spot to the east or north of his dwelling, which is level and clean, and after receiving the last advice perform a hundred *dhāraṇas* and retain them in the head. When he is tired out by the effort involved in the *dhāraṇas*, the breath will pass out upwards. Abandoned by it, the *Yogin* (as a selffilled with the effulgence of the *praṇava*) will attain release (*nirvāṇa*). This is the procedure indicated by Devala (p. 255). The *Mārkaṇḍeya-purāṇa* paraphrases the prescription of the *dhāraṇā* by advising the dying Yogin to meditate on Brahman, overcoming in its course the three limiting *guṇas*, and gradually ceasing to use even the mind (p. 256). The *Gītā*, in a rapturous passage, adds the further detail that the departing self should leave, with the mind fixed upon the Lord alone (p. 257). A person who all through has had no other occupation for his mind but thoughts of the Lord, and who dies with them, is assured of *Mokṣa.* Manu compares (for encouragement) the flitting of the spirit from the body to the dropping of the tree into the river on whose bank it has stood, or the departure of the bird from the falling tree (p. 258).

The released self has to march through appointed routes to either *mukti* or to places from which it has to return in rebirth. The Upaniṣads have blazed the ways from the mystic experience

of seers. The Smṛtis and Purāṇas paraphrase the revealed texts that describe the path of the spirit. Yājñavalkya who, by recognition of his compeers, is the *Yogi* among *smṛtikāras*, explains the mode of transit. The soul has many rays, some dark, some red, some variegated, and some purple. Of these rays, one runs upwards, penetrates the solar sphere, transcends the world of Brahman, and passes to beatitude. The rays, which are directed downwards, compel rebirth in the world to reap the fruits of *karma*. The soul that *transcends* Brahmaloka is welcomed by the Supreme Being, and to it there is no rebirth (pp. 258-259). Those who have attained heaven in virtue of the performance of sacrifices, gifts and austerities are, after their sojourn in heaven, transformed into mists, the night, the dark fortnight, and *dakṣiṇāyana* (winter solstice), the regions of the manes (*pitṛ*), the moon, air, showers, water and the earth. They are then subjected to life on the earth. There is a penalty for those who miss the opportunity that life affords for acquiring the redeeming knowledge: they are driven back to rebirth. Such of them as have done good actions, without acquiring the knowledge that liberates, will be born in positions, which are half-way to the life in which the knowledge will dawn. Those who have lived evil lives, must be reborn as reptiles, insects or butterflies. The indication is only illustrative. The *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* (VI, ii, 15), which Laksmidhara quotes here, allows the way of light even to the elect among householders and *vānaprasthas*, who have learnt the fundamental truth. They too pass from light to day, from day to the bright half of the month, from *śukla-pakṣa* to *uttarāyaṇa*, from it to the worlds of gods, from those worlds to the Sun and from the Sun to the plane of 'lightning.' When they reach the last, a spirit meets them and conducts them to the world of Brahman, from which there is no returning. Lakṣmīdhara interprets the expressions '*ahas*' (day) etc. in the Upaniṣad as references to the divinities whom such souls have, in the last birth, most adored.

CONCLUSION

The *Mokṣakāṇḍa* ends in a note of triumph. The gods, who regard themselves as above man, have not his opportunity,

nor his access to the condition from which there is no return; for, in the *mahāpralaya* or the dissolution at the end of a *kalpa*, they must perish and come back to their old forms in a new *sṛṣṭi*. The *mukta* will never return. In beatitude he experiences the union of all being with the Supreme. The march of the *mukta* to his goal is beyond the vision of even the gods, who vainly covet a destiny beyond their reach. The attainment of Brahman is not a mere incident in *one* person's *janma*. It is a cosmic event of the first magnitude. For, it marks the culmination of a pilgrimage spread through aeons in the indescribable bliss of *Brahmānanda*.

श्री गणेशाय नमः

श्रीलक्ष्मीधरविरचितः

कृत्यकल्पतरुः

मोक्षकाण्डम्

मङ्गलाचरणम्

वेदान्तोक्तिविवेकवैभवगलद्दुर्वारमायातमः-
स्वैरोन्मीलदमेयचिन्मय[1]परब्रह्मैकतानात्मने ।
ते यस्मै स्पृहयन्ति लब्धपरमानन्दाः सनन्दादयः
काण्डे वक्ति चतुर्दशे द्विजवरो मोक्षं स लक्ष्मीधरः ॥

प्रतिज्ञा

मोक्षप्रस्तावना मोक्षस्वरूपविनिरूपणम् ।
वानप्रस्थ्यं तथा वानप्रस्थधर्माः क्रमादिह ॥
यत्याश्रमोऽथ सन्यासो यतिधर्मो विरागता ।
तद्धेतुः पल्लवोपेतः कामादिपरिवर्जनम् ॥
इन्द्रियाणां जयस्तत्वसृष्टिश्शारीरचिन्तनम्[2] ।
विवेकश्च शरीरस्य जीवब्रह्मात्मता तथा ॥

1 चिन्मय—स.

2 शरीरचिन्तनम्—स.

ज्ञानकर्मोपयोगित्वमात्मज्ञानस्य हेतवः ।
सपल्लवाश्च योगाद्या मुक्तानां लक्षणं क्रमात् ।।
ध्येयस्वरूपं योगस्य प्रवृत्तेर्लक्षणानि च ।
उपसर्गाः क्रमेणाऽत्र तथा योगविभूतयः ।।
स्थितप्रज्ञस्य चरितं[1] योगभ्रष्टगतिः पुनः ।
अरिष्टानि तथोत्क्रान्तिरर्चिरादिपथस्तथा ।।
इति लक्ष्मीधरः श्रीमानात्मविद्याविशारदः ।
पर्वणां मोक्षकाण्डे ऽत्र षड्विंशतिमजीघटत् ।।

1 रचितम्—स.

॥ १ ॥

तत्र मोक्षप्रस्तावना

<u>मार्कण्डेयपुराणे</u>[1]

अहमित्यङ्कुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान्[2] महान् ।
गृहक्षेत्रादिशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ॥
धनधान्यमहापत्रोऽनेककालप्रवर्द्धितः ।
पुण्यापुण्यप्रसूनश्च सुखासुखमहाफलः ॥
अपवर्गपथव्यापी मूढसंपर्कसेचनः[3] ।
विधित्साभृङ्गमालाढ्यो हृदि जातो महातरुः ॥
संसाराध्वपरिश्रान्ता ये तच्छायामुपाश्रिताः ।
[4]अन्तर्ज्ञानसुखा धीरास्तेषामात्यन्तिकः कुतः ॥
यैस्तु सत्सङ्गपाषाणशितेन[5] स महातरुः ।
छिन्नो विद्याकुठारेण ते गतास्तेन वर्त्मना ॥
प्राप्य ब्रह्मवनं शीतं नीरजस्कमकण्टकम् ।
प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञाः निर्वृत्तिं वृत्तिवर्जिताम्[6] ।

1 ३८, ८-१३.
2 स्कन्धरान्—ना.
3 मठसम्पर्कसेचनः—ना ; मूढसंपर्कचेतनः—उद.
4 शान्तिज्ञान ना. भ्रान्तिज्ञान—स.
5 पाषाणशिलेन—स.
6 निर्वृतिं वृत्तिवर्जिताम्—स.

अपवर्गपथव्यापी[1] मोक्षमार्गावरोधकः ।

'विधित्सा' लिप्सा । 'शितं' तीक्ष्णीकृतम् । 'वृत्तिवर्जितां' मनोव्यापाररहिताम् ॥

महाभारते

सुखं मोक्षस्तु लोकेऽस्मिन् तत्तु[2] लोको न बुध्यते ।
प्रसक्तः पुत्रदारेषु धनधान्यसमाकुलः ॥
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च
दिवं समासाद्य पतन्ति केचित् ।
तस्मादुपेयं परमं पवित्रं
शिवं हि मोक्षं परमं वदन्ति[3] ॥

विष्णुपुराणे[4]

अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन् ।
मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुकुण्ठितः ॥
प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्ज्ञानो[5]पवारिणा ।
तदा संसारपान्थस्य याति मोहश्रमः शमम् ॥
मोहश्रमे शमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान् ।
अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥

1 अपवर्गपथव्यापि—उद.
2 तन्तु लोको—ना.
3 विदन्ति—उद.
4 ६. ७, १९–२१.
5 ज्ञानेन वारिणा—ना; ज्ञानोष्मवारिणा—स.

॥ २ ॥

अथ मोक्षस्वरूपम्

तत्र मार्कण्डेयपुराणे[1]

> ज्ञानपूर्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः ।
> सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ॥

[2]'ज्ञान' मत्र चरमं ब्रह्मसाक्षात्काररूपम् । 'अज्ञानेन सह वियोगः' अविद्यानिवृत्तिः । 'योगी',—

> आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
> तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

इत्यादि [3]विष्णुपुराणादि

प्रतिपादितयोगवान् । 'सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमि'ति योऽयमज्ञानेनाऽविद्यया सह योगिनो वियोगस्तस्मिन् सति या जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण[4] विभूतिरतिशयानन्दाद्यभिव्यक्तिरिति यावत्, स एव मुक्तिशब्दार्थः । प्राकृतैश्च गुणैर्यदनैक्यमात्यन्तिको वियोगः सोऽपि सैव नार्थान्तरमित्यर्थः ।

1 ३९, १.
2 'ज्ञानम्' अत्र परमं ब्रह्मसाक्षात्काररूपम् —ना.
3 ६, ७, ३१.
4 स्वरूपेणाविर्भूतिः—स.

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे

अज्ञानबन्धभेदस्तु मोक्षो ब्रह्मलयस्त्विति ।

प्राकृता गुणाः भगवद्गीतासूक्ताः । तथा—

सत्वं रजस्तमश्चेति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ इति ।

विष्णुपुराणे[1]

तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मनः ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याऽज्ञानकृतो भवेत् ॥
विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
[2]आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यते ॥

'तद्भावभावना' ब्रह्माऽहमस्मीतित्यात्मचिन्तनम् ।

दक्षः

अत्राऽऽत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं चेन्न पश्यति ।
ब्रह्मीभूतः स एवेति दक्षपक्ष उदाहृतः ॥

श्रूयते च छान्दोग्योपनिषदि

परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इति ।

अयमत्रार्थः—ब्रह्मसाक्षात्कारज्ञान उत्पन्ने अज्ञानस्याऽविद्यापरनामधेयस्य विलयात् [3]तत्कृतभेदप्रत्ययास्तमये सति परं ज्योतिर्ब्रह्मस्वरूपमुपसम्पद्य भूत्वा 'स्वेन रूपेण' स्वाभाविकेन चिदानन्दादिरूपेण 'अभिनिष्पद्यते' अभिव्यक्तो भवतीति । तथा च

1 ६, ७, ९५–९६.

2 आत्मनो ब्रह्मणाऽभेदम्—ना and स.

3 तत्कृतभेदप्रत्ययविलयात् अस्तमये सति—ना. and स.

वेदान्तसूत्रम्[1]—

"सम्पद्याविर्भावः[2] स्वेन शब्दा"दिति ।

तथा च सांसारिकदुःखजातमभिधाय[3] विष्णुपुराणे[4]

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।

भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽऽत्यन्तिकी मता ॥ इति ।

महाभारते

निर्वाणं परमं सौख्यं धर्मोऽसौ पर उच्यते । इति

जीवभावात् 'दुःखान्निवर्तते' इत्यभिधाय

देवलः

स तथा निवृत्तो निर्गुणश्छिन्नबन्धो जन्मजरामरणदुःखविनिर्मुक्तः सुप्तवत् मत्तवत् विषधूमपानवत् सत्वादिहीनः [5]तन्मात्रावस्थितः परमसुखमैकान्तिकमधिगच्छतीति सांख्यम् ।

'तथा निवृत्तः' जीवत्वापादकाविद्योपाधिनिलये सति ब्रह्मीभूतः । 'निर्गुणा'दि[पदानां][6] तत्तत्कार्यकारणादिविशेषपरत्वेनाऽपौनरुक्त्यम् । जन्मजरामरणदुःख[निवृत्तिश्च आत्यन्तकी जन्ममरणदुःख][6]योरत्यन्ताभावोऽपवर्ग इति पूर्वमेव देवलेनाऽभिधानात् । स्वप्नादिदृष्टान्तेन स्वगतदुःखानुभवाभावं दर्शयति ।

1 ४. ४. १.

2 सम्पद्याविर्भूतः—ना.

3 दुःखज्ञानमभिधाय—स.

4 ६, ५, ५९.

5 सन्मात्रावस्थितः—ना. and स.

6 [ ] Supplied by ना. and स.

पुनर्देवलः

सायुज्यं सालोक्यं प्रकृतिलयो मोक्षश्चेति चतुर्विधं प्रयोजनम्। तेषामैश्वर्यावाप्तियुक्त्या हिरण्यगर्भनारायणशिवमहेन्द्रसोमसूर्यस्कन्दज्येष्ठोमादेवीप्रभृतीनां देवतानामैकजल्पं(?)सायुज्यम् ॥

तत्सालोक्यमभ्युदयविशेषत्वादनुपदिष्टम्। पृथिव्यादिषु भूतेष्वधिदैवतत्वं तद्भावभावित्वं च प्रकृतिलयो वसुंधराहुतवहवरुणमारुतसरस्वतीनां पृथिव्यग्न्यम्बुवाय्वाकाशेष्वाधेयत्वमधिदैवतत्वं तद्भावभावित्वं च योगविशेषाच्च भवति। 'अपुनर्भवो'मोक्षः। 'ज्येष्ठा'ऽत्र माहेश्वरी शक्तिः।

महाभारते

यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं तपसा पुनः।
सन्यासाद्ब्रह्मणस्स्थानं वैराग्यात् प्रकृतौ लयम् ॥
ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति पञ्चैता गतयः स्मृताः।

'वैराजं'स्थूलमहाभूतशरीरभोक्तृशक्त्यवच्छिन्नपरमात्मस्वरूपं विराट्। तस्य स्थानं। ब्रह्म सूक्ष्मं [1]प्राणेन्द्रियावच्छिन्नः परमात्मैव। 'प्रकृतिः'सिसृक्षावच्छिन्नः स एव।

ब्रह्माण्डपुराणे[2]

पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते।
तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥
संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिङ्गेन मुच्यते।
स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्वदर्शिभिः ॥

1 ब्रह्मसूक्ष्मभूतं—स. and ना.

2 ४, ३, ५५—५९.

पूर्वो वियोगोऽज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
लिङ्गाभावात्तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरञ्जनः ॥

'पुर्यष्टकं' लिङ्गशरीरम् ।

मार्कण्डेयपुराणे[1]

यथा हि कनकात्[2] लिङ्गमपद्रव्यवदग्निना ।
दग्धदोषं द्वितीयेन खण्डेनैक्यं व्रजेन्नृप ॥
न विशेषमवाप्नोति तद्वद्योगात्मना गतिः[3] ।
निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा सह ॥
यदाऽग्निरग्नौ प्रक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ।
तदाख्यस्तन्मयो भावी न गृह्येत विशेषतः ॥
परेण ब्रह्मणा तद्वत् प्राप्यैक्यं दग्धकल्मषः ।
योगी याति पृथग्भावं न कदाचिन्महीयते ॥
यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति ।
तथाऽऽत्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मना[4] ॥

'कनकात् खण्डं' पृथग्भूतमिति शेषः । 'साम्य'मेकत्वम् ।

ब्रह्मपुराणे

क्षीरात् समुद्धृतं त्वाज्यं न पुनः क्षीरतां व्रजेत् ।
पृथक्कृतो[5] गुणेभ्यश्च नाऽऽत्मा भूयो गुणी भवेत् ।

1 ४०, ३७—४१.
2 कनकात् खण्ड—स. and ना.
3 यतिः—स. and ना.
4 परमात्मता—स.
5 पृथक्ज्ञातगुणेभ्यश्च—ना.

क्षीरे क्षीरं जले तोयं पवने पवनो यथा।
ब्रह्मभावनया योगी याति तन्मयतां तथा॥
एवं तन्मयतां योगी ब्रह्मभावनया गतः।
विहाय शोकमोहौ तु सर्वं ब्रह्मैव पश्यति॥
यथा स्वप्रभया भाति केवलस्फटिको मणिः।
पुरुषस्यापि चिद्दीप्त्या चैतन्यं भाति केवलम्॥

महाभारते

यथाऽर्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च[1]।
न च स्वतां नियच्छन्ति तद्वशः[2] सत्वसंक्षयः॥
एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावः पुनर्भवेत्।
प्रतिसंमिश्रिते जीवेऽगृह्यमाणे विशेषतः॥
परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै।
विमुक्तकर्मा शुद्धेन बुद्धेन च सुबुद्धिमान्॥
विमलात्मा स[3] भवति समेत्य विमलात्मना।
यदा ह्यसौ दुःखसुखे जहाति
मुक्तेस्तदाख्यां गतिमेत्यलिङ्गः।
श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च
शेते जरामृत्युभयादतीतः॥

'न च स्वतां नियच्छन्ति' स्वरूपमुदकरूपं न त्यजन्तीत्यर्थः। 'सत्वसंक्षयः' जीवस्य सम्यक्क्षयो बन्धविच्छेद-इत्यर्थः। 'प्रेत्यभावो' जन्म। 'अलिङ्गः' लिङ्गशरीररहित इत्यर्थः।

1 नामभिः—ना.
2 तादृशः—ना. and स.
3 च for स—ना. and स.

तथा

संयोज्य तपसाऽऽत्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च मोहं च ततो ब्रह्मत्वमश्नुते ॥

[1]नृसिंहपुराणे

तपो हि यः सेवति काननस्थो
वने महत्सत्वसमाधियुक्तः ।
विमुक्तपापो नियतः प्रशान्त-
स्स याति दिव्यं पुरुषं पुराणम् ॥

1 नरसिंहपुराणे ५९, १०—स and ना.
विमुक्तपापो हि मनःप्रशान्तः प्रयाति विष्णोस्सदनं द्विजेन्द्रः ।
इति मुद्रितपाठः

॥ ३ ॥

अथ वानप्रस्थ्यम्

तत्र महाभारते

आश्रमादाश्रमं गच्छेदित्ययं तृदितो विधिः ।
नित्यं हि मृत्युरागच्छन्न क्रमं संप्रतीक्षते ॥
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय किंचित्[1] ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
अरण्यमासाद्य मुनिर्बुभूषेत् ॥

यमः

द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।
तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥
गृहमेधी यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
शिथिलत्वं च गात्राणां तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ।
उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ॥
दृष्ट्वाऽपत्यस्य चाऽपत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाश्रयेत् ।

शङ्खलिखितौ

पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य तेभ्यो वृत्तिं विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमावेश्य कृतप्रस्थान-

1 काञ्चित्—स and ना.

लिङ्गो वृत्तिविशेषार्थमुत्क्रामेत्। क्रमशो यायावराणां वृत्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणपूर्वपक्षे।

मनुः[1]

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा[2] ॥
अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं[3] वाऽग्निपरिच्छदम्।
ग्रामादरण्यं निष्क्रम्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥

'सर्वं परिच्छदं' ग्राम्यमित्यर्थः। 'गृह्यं' स्मार्तमग्निम्। 'अग्निपरिच्छदं' स्रुक्स्रुवादिकम्[4] ॥

यमः

यज्ञाङ्गान्यग्निहोत्रं च धेनू रथपरिच्छदम्।
समादाय सदारो वा तदाऽऽरण्यं व्रजेद्द्विजः ॥
पुत्रे ज्येष्ठे गुणवति तत्कुटुम्बं निवेश्य च।
दारान्निक्षिप्य वा गच्छेन्निर्ममो विजितेन्द्रियः ॥

याज्ञवल्क्यः[5]

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम्।
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सौपासनो व्रजेत् ॥

1 ६, ३–४.

2 **मेधातिथि** —"परिच्छदः, गवाश्ववस्त्रासनशय्यादिः। यदि भार्याया इच्छा तदा सहगमनम्, अन्यथा एकाकिनः। अन्ये तु तरुणीं निक्षिप्य वृद्धया सहेति वर्णयन्ति ॥ सत्यां भार्यायामयं विधिः, पुत्रेषु निक्षेपः वनगमनं वा। असत्यामपि मृतायां वनवास **आपस्तम्बादिभिः** स्मर्यते 'पुनराधान' इत्यत्र। यस्येन्द्रियचापल्यं नास्ति स वानप्रस्थः। इतरः पुनर्दारान् परिगृह्णीयादिति व्यवस्था ॥" (ed. Jha, I, 497).

3 गृही वाऽग्निपरिच्छदम्—ना.

4 'अग्निपरिच्छदं स्रुक्स्रुवादि' (**मेधातिथिः**, I, 497).

5 ३, ४५.

'ब्रह्मचारी' ऊर्द्ध्वरेताः। 'साग्निः' वैतानाग्निसहितः। 'सौपासनो' गृह्याग्निसहितः[1]।

छागलेयः

पुत्रेषु भार्यां संस्थाप्य वनं गच्छेद्यथाविधि।
अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्॥

आपस्तम्बः[2]

अथ वानप्रस्थः। अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति तस्योपदिशन्त्येकाग्निरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम्। तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं विहितम्। ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्त्तयंश्चरेत्। अन्ततः प्रवृत्तानि। ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिःश्रयेत्। तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः। अथ वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति। विद्यां समाप्य दारान् कृत्वा ऽग्नीनाधाय कर्माण्यारभते सोमावराद्ध्यानि यानि श्रूयन्ते गृहान् कृत्वा सदारः सप्रजः सहाग्निभिः बहिर्ग्रामाद्वसेत्। एको वा शिलोञ्छेन वर्त्तेत। न चाऽत उर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात्। अभिषिक्तश्च जुहुयात्। शनैरपोऽभ्युपेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृशेत् इति सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिः॥

क्षारलवणमधुमांसानि वर्जयेत्[3]। तस्य द्वंद्वद्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थं भोजनार्थं वा असिपरशुदात्रादीनाम्।

1 विज्ञानेश्वरः—"ब्रह्मचारी, ऊर्ध्वरेताः; साग्निः, वैतानाग्निसहितः; तथा सौपसनो, गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत्."

2 २, २१, १८–२०; २, २२, १–२४; २, २३, १–२.

3 Not found in printed आ. ध. सू. in this chapter but १, २, २३ reads तथा क्षारलवणमधुमांसानि (न भुञ्जीत); "'क्षारम्' गुडमरीचिलिकुचादि। क्षारलवणं

द्वंद्वानामेकैकमुपादायेतराणि दत्वाऽरण्यमवतिष्ठेत। तस्याऽऽरण्येनैवाऽत ऊर्ध्वं होमः वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम्। येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः। सर्वं चोपांशु सह स्वाध्यायेन नाऽऽरण्यमभ्याश्रावयेत्। अग्न्यर्थं शरणम्। आकाशे स्वयम्। अनुपस्तीर्णे शय्यास्थाने। नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात्। भूयांसं वा नियममन्विच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायं प्रातरन्नमाहरेत्। ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्त्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिःश्रयेत्। तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टः।

'अत एव' ब्रह्मचर्यात्। एकाग्निः यदा ब्रह्मचारी वानप्रस्थो भवति तदा लौकिक एकोऽग्निराहार्य्यः। 'अनिकेतः' गृहरहितः। 'अशर्मा' सुखरहितः। 'अशरणः' रक्षकशून्यः। 'मुनि' मौनी। 'अन्ततः प्रवृत्तानि' आरण्यैर्नीवारादिभिः कियन्तमपि कालं नीत्वा ततो मूलादिभिस्तृणपर्यन्तैः कालं यापयेत्। 'अन्ततः' तान्येव मूलादीनि हिंसां विना वातादिना पतितान्यादाय वर्त्तयंश्चरेत्। 'अभिनिःश्रयेत्' भवेत्। 'सोमावराद्ध्यानि' सोमयागात् प्राचीनानि दर्शपूर्णमासादीनि। 'अभिषिक्तः' स्नातः। 'अभिघ्नन्' जलप्राण्यपसारणाय उदकं पाणिना ताडयन्। 'तस्य द्वन्द्वं द्रव्याणामिति'। तस्य वानप्रस्थस्य विहितद्रव्याणां दात्रादीनां युगलमुपादेयमित्युपदिशन्ति। 'आरण्येन' फलादिद्रव्येण

असंसृष्टम्" (उज्ज्वला, p. २४७) क्षारलवणं, कृत्रिमलवणमिति कुल्लूकः। निर्णयसिन्धौ क्षारगणः वर्ण्यते:—

तिलमुद्गादृते शैब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ।
धान्यकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैक्षवम्॥
स्विन्नधान्यं तथा पण्यमूलं क्षारगणस्स्मृतः।

इति शेषः। 'प्रतीक्षा' आतिथ्यं। 'सर्वं चोपांशुकर्मकाण्डं' सर्वमुपांशु कर्म कर्त्तव्यम्। 'नाऽऽरण्यमभ्याश्रावयेदिति' नाभ्यधिकं मन्त्रादिभिः स्वरैः शरण्यं हविराश्रावयेत्। मन्त्रोऽपि मध्यमाभ्यामेव। 'अग्न्यर्थं शरणं' गृहं कुर्यात्। नात्मार्थं शय्यासने कुर्यादिति शेषः। 'पुराणमनुजानीयात्' पुरातनमन्नं ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति शेषः। 'अन्वहमेव पात्रेणे'त्यश्वस्तनवृत्तिरुच्यते॥

॥ ४ ॥

अथ वानप्रस्थधर्माः

तत्र मनुः[1]

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा ।
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥
वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा ।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥
यद्भक्ष्यः स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः ।
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतम् ॥
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥
वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥
[2]ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाऽऽहरेत् ।
उत्तरायणं च क्रमशो दक्षस्याऽयनमेव च ॥
वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव निर्वपेत्तु पृथक्पृथक्[3] ॥

1 ६. ५—१६.

2 ऋक्षेष्टयाश्रवणं, इति उद. मा.

3 विधिवन्निर्वपेत् पृथक् इति मुद्रितमनौ.

देवताभ्यश्च तद्दत्वा[1] वन्यं मेध्यतरं हविः ।
[2]शेषं समुपभुंजीत लवणं च स्वयंकृतम् ॥
स्थलजोदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।
मेध्यवृक्षोद्भवान्यन्यान् [3]स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥
वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च ।
भूस्तृणं सिद्धकं[4] चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥
न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
न यातयामान्यार्त्तोऽपि [5]पुष्पाणि च फलानि च ॥

'ऋक्षेष्टयो' नक्षत्रेष्टयो "ऽग्निर्वा अकामयते"त्यादि तैत्तिरीयब्राह्मणोक्ताः। 'उत्तरायणं' "संवत्सरं वसन् विधाय इष्टी "रित्यापस्तम्बसूत्रोक्तम् । 'दक्षस्यायनं'दाक्षायणयज्ञः। 'भौम'मत्र वने चराणां गोजिह्विकेति प्रसिद्धम्। 'कवकानां' द्विजत्वेन निषेधे प्राप्ते पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनामपि भक्षणे तत्समप्रायश्चित्तार्थः ।

यमः

अकृष्टोप्तं मूलफलं व्रीहीन् सञ्चित्य चाऽपरान् ।
हविष्यान्नं प्रयच्छेत्तु महासत्रेषु पञ्चसु ॥
यस्यै यस्यै यथा दृष्टं देवतायै हविर्द्विजः ।
तस्यै तस्यै तथा सम्यक् हविष्यं कल्पयेत् पृथक् ॥
श्रावणेन विधानेन सायं प्रातरुपस्पृशेत् ।
वेणुश्यामाकनीवारास्तन्तुयोधगवेधुकाः ॥

1 देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा इति मुद्रितमनौ.
2 शेषमात्मनि युञ्जीत इति मुद्रितमनौ.
3 भवान्यद्यात् इति मुद्रितमनौ; भवान्यस्यात् इति ना. and स.
4 शिग्रुकम् इति मुद्रितमनौ.
5 मूलानि च फलानि च इति मुद्रितमनौ.

फलानामुपभुञ्जीत पक्वमांसं च वर्जयेत् ।
मूलं पुष्पं फलं पत्रं दिवा स्थलजतोयजम् ॥
भक्षयेत् स्वयमाहृत्य कृष्टं च परिवर्जयेत् ।
यतः पत्रमुपादद्यान्न तत्पुष्पमुपाहरेत्[1] ॥
यतः पुष्पमुपादद्यान्न ततः फलमाहरेत् ।
यतश्च फलमादद्यान्न ततः काष्ठमाहरेत् ॥
यस्य छायामुपासीत न ततः किंचिदाहरेत् ।
न द्रुह्येद्दंशमशकं हिमातपसहो भवेत् ॥
शोषयन्नात्मनो देहं तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ।
न नक्तं किंचिदश्नीयादुदकं तृषितः पिबेत् ॥
सर्वभूतेषु नियतः संवसेत् सततं द्विजः ।

छागलेयः

शाकमूलफलाहारो जर्त्तिलापुष्पमेव च ।
नीवारो मांसमथवा आहारो वन्य एव च ॥
वर्षासु फलधान्यानि उत्सृज्य नवसंग्रहम्[2] ।
[3]लवणं च स्वयं कुर्यान्मधुमांसविवर्जितः ॥
अध्यात्मपरसन्तुष्टो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
रात्रौ ध्यानपरो नित्यं निद्रालस्यं विवर्जयेत् ॥

अत्र मांसं व्याघ्रादिघातोपजातं भक्ष्यं नेतरदित्युक्तम् ।

याज्ञवल्क्यः[4]

दान्तः त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।
स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्वहिते रतः ॥

1 ना. omits this line.
2 नवतत्प्रहम्—स. and ना.
3 मरणं न स्वयं कुर्यात्—स and ना.
4 ३, ४८.

बृहस्पतिः[1]

वसीत चर्म चीरं वा छत्रोपानद्विवर्जितः ।

सुमन्तुः

अग्निकार्यमभीषेको भूमिशय्या जटाजिनम् ।
वन्यान्नं वनवासश्च वानप्रस्थस्य कीर्त्तितम् ॥

वसिष्ठः[2]

[3]श्रावणकेनाऽग्निमुपसमाधायाऽऽहिताग्नि [ः स्यात्] । वृक्षमूलिक ऊर्द्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्योऽनग्निरनिकेतनः । दद्या-द्देवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत् स्वर्गमानन्त्यम् ॥

'श्रावणकेन' वैखानसं शास्त्रं श्रावणकमिति भर्तृयज्ञः। तदुक्तविधिनेत्यर्थः ॥

[4]शरण्यः सर्वभूतानां संविभागरुचिः अमत्सरी परी-वादपैशुन्यमृषावादवर्जितः । शुचिर्ग्रामं न प्रविशेत् । अर-ण्यनिलयः पश्वर्थे पुरोडाशाँश्चरुं वा निर्वपेत् । [5]पर्वभागेषु देवान् यथाभागैर्योजयेत् । एकाग्निपरायणः । परैरुत्सृष्टान्या-श्रमान्तरितानि नाऽभ्यवहरेत् । परिपूतां प्रोक्षितां भूमिमा-क्रामेत् । संस्कृतानि मन्त्रैरधिश्रयेत् ॥

1 संस्कार., ५५६, पृ. ३०८.

2 ९, १०–१२.

3 श्रामणकेन वृक्षमूलनिकेतन, अनिकेतः, इति मुद्रितवासिष्ठे.

4 'शरण्य' इत्यारभ्य 'अधिश्रये'दिति पर्यन्तं अत्र वीरमित्रोदये मोक्षप्रकाशे च वासिष्ठत्वेनोक्तम् । परन्तु मुद्रितवासिष्ठेषु न दृश्यन्तै.

5 पर्वकालेषु for पर्वभागेषु—ना and स.

बोधायनः[1]

वनप्रतिष्ठस्सन्तुष्टः चर्मचीराजिनप्रियः[2] ।
देवविप्राग्निकार्येषु युक्तस्तपसि तापसः ॥
कृच्छ्रां वृत्तिमसंहार्यां सामान्यां मृगपक्षिभिः ।
[3]तदहर्जातसंभावां कषायकटुकाश्रयाम् ॥
परिगृह्य शुभां वृत्तिमेनां दुर्जनवर्जिताम् ।
वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नाऽवसीदति ॥
मृगैः सह परिस्पन्दः सवासश्चैव तैः सह[4] ।
[5]तेनैव सदृशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥

गौतमः

न फालकृष्टमधितिष्ठेत् ग्रामं च न प्रविशेत्[6] ।

देवलः

सर्वप्राणिष्वनुक्रोशो हृदयतुष्टिरपायचिन्तनं सर्वोपभोगवर्जनम् । भूमिशिलातृणसिकताशर्कराणामन्यतमाधिशयनं सदा सत्वबोधो धर्ममार्जवमनर्दनं चेति ॥

'अनुक्रोशो 'दया ।

पैठीनसिः

वानप्रस्थोऽरण्यमभिव्रज्य ब्राह्मीमिष्टिं कृत्वा अग्निधूम इत्युपस्थाय वन्येन जीवेन्नीवारेङ्गुदबदरशाकभक्ष्योऽतिथिपि-

1 ३, ३, १९–२३.
2 जलप्रियः इति मुद्रितबौधायने.
3 तदहर्जनसंभाराम् इति मुद्रितबौधायनीये (पृ. २१८).
4 'संवासस्तेभिरेव च' इति मुद्रितबौधायने (पृ. २२९).
5 'तैरेव' इति ना. स. and मुद्रित बौधायने च.
6 ३, ३२–३३.

तृदेवताभितर्पणं कुर्वन्नक्तं दिवार्द्धरात्रत्रिचतुर्थप्रभृतीनि कृत्वा रूक्षो धूम्रः कृशः केशी धमनिसन्ततश्च मृगचर्यया वा चरन् क्षपयेदिन्द्रियग्रामम्। यायावरीं वा वृत्तिमुपासीत ॥

'ब्राह्मी' ब्रह्मदेवत्या। 'नक्तं दिवेत्यादि' नैतेषु कालेषु भोजनविकल्पः। शक्त्यपेक्षयोच्यत इति बौधायनः[1] ॥

अथ वानप्रस्थस्य द्वैविध्यम्। पचमानकाश्चाऽपचमानकाश्च। तत्र पचमानकाः पञ्चविधाः सर्वारण्यकवैतुषिककन्दमूलभक्षाः, फलभक्षाः, शाकभक्षा इति। तत्र सर्वारण्यका नाम द्विविधाः, विविधमारण्यमाश्रयन्तः, इन्द्रावसिक्ताः रेतोवसिक्ताश्चेति। तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम वल्लिगुल्मलतावृक्षाणामानयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिप्रभृतिभ्यश्च दत्वा अथेतरच्छेषभक्षाः। कन्दमूलफलशाकभक्षाणामप्येवमेव पञ्चैव--अपचमानका उन्मज्जकाः, प्रवृत्ताशिनो मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्चेति। तत्रोन्मज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जं हस्तेनाऽऽदायिनः प्रवृत्ताशिनः। मुखेनाऽऽदायिनो मुखेनाऽऽददते। तोयाहाराः केवलतोयाहाराः। वायुभक्षा निराहाराश्चेति। वैखानसानां विहिता दशैता दीक्षाः। स्वशास्त्रविधिमभ्युपेत्य दण्डश्च मौनं हितश्चाऽप्रमादः। वैखानसाः सिध्यन्ति निराहाराश्चेति शास्त्रपरिग्रहः सर्वेषां ब्रह्मवैखानसानाम् ॥

हारीतः

त्रेतां श्रावणकं वाग्निमाधाय वल्कलशाणचर्मचीरकुशमुञ्ज[2]फलकवासा वानप्रस्थोक्तेन विधिना। वानप्रस्थो

1 ३, १३, १—७; ८—१८.

2 कनकवास—ना. and स.

द्विविधो भवति—स्वानुज्ञायिकोऽनुप्रस्थायिकश्चेति। स्वानुज्ञायिकश्चतुर्विधः—एकवृत्तिः संप्रक्षालक आत्मवृत्तिरहिंसकश्च।

एकवृत्तिर्दीक्षितो गुरुणाऽनुज्ञातो दिशमुपनिष्क्रम्य तिक्ताम्ललवणमधुरकटुकषायादीनां वा मूलफलानां यत् प्रथमं पश्येत् तेन षण्मासान् यापयेत्। समाप्ते पुनर्ग्रहणम्। कन्दमूलफलवेणुश्यामाकनीवाराणां मासपर्याप्तमाहृत्य तदहरेवोपयुनक्ति ससंप्रक्षालोदन्तोलूखलिकमृगोपचारी (?) प्रभृतय आत्मवृत्तयो भवन्ति। शीर्णपर्णशैवालगोमयाद्यहिंसकोऽनुपस्थापिकश्चतुर्विधोऽर्द्धमाससञ्चयी चातुर्मास्यषाण्मास्यसांवत्सरादित्येकः। एताभिर्वृत्तिभिराहृत्य देवपितृमनुष्यार्थान् कुर्वीत शेषं प्राश्नीयात्। 'श्रावणकं चाऽग्नि'मिति पत्नीरहितत्वेन त्रेताग्न्यभावे बोद्धव्यम्। वैखानसप्रोक्तेन श्रावणकमग्निमाधायेत्यन्वयः।

मनुः[1]

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम्।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च॥

गौतमः

[2]नातिसंवत्सरं भुञ्जीत।

विष्णुः

[3]संवत्सरनिचयी पूर्वनिचयानाश्वयुज्यां जह्यात्।

1 ६, १५.
2 ३, ३५.
3 ९४, १२.

मनुः

[1]अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।
अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥
नक्तं चाऽन्नं समश्नीयात् दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वा षष्ठाष्टमासतः ॥
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
पक्षान्तयोर्वा ऽप्यश्नीयात् यवागूं क्वथितां सकृत् ॥
पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्त्तयेत्सदा ।
सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्मासस्सञ्चयिकोऽपि वा ॥
षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ।
स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैः वैखानसमते स्थितः ॥
भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेपूपयन्नपः ॥
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयन्तपः ॥
उपस्पृशेत् त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥

'शुक्ले कृष्णे' पक्षे इति शेषः । 'प्रपदैः' पादाग्रैः ।

यमः

एकपादेन तिष्ठन्तः केचित्सूर्यमरीचिपाः ।
पञ्चाग्निधूमपाः केचित् केचिदङ्गुष्ठविष्ठिताः ॥
षट्कालनिरताः केचित् केचिद्द्वादशकालिकाः ।
पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः ॥

1 ६, १७—२८.

ऊष्मपाः सोमपाः केचित् वायुभक्षास्तथापरे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं क्वथितां सकृत् ॥
कृष्णपक्षे पिबन्त्यन्ये भुञ्जतेऽन्ये[1] यथागतम् ।
पयः पिबन्ति शुक्लेऽन्ये कृष्णपक्षे च गोशकृत् ॥
एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां महात्मनाम् ।
चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

वायुपुराणे

वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
सद्यः प्रक्षालकाः केचित् केचिन्मासिकसञ्चयाः ॥
वार्षिकसञ्चयाः केचित् केचिद्द्वादशवार्षिकाः ।
कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थमेव च ॥

श्रीरामायणे[2]

वैखानसा वालखिल्याः पृश्नयोऽथ मरीचिपाः ॥
मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथैव च ।
अश्मकुट्टाश्च शतपाः[3](?) पत्राहाराश्च तापसाः ॥
दन्तोलूखलिनश्चैव दण्डकारण्यवासिनः ।
ऋषयो हि महाभागा ज्वलनार्कसमप्रभाः ॥
आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ।
तथोदरसना दान्तास्तथैवाऽवस्त्रधारिणः ॥
सजपाश्च महात्मानस्तथा पञ्चतपा द्विजाः ।
चातुर्मास्यकृताहारा निराहारास्तथैव च ॥
वृक्षसक्ताग्रपादाश्च ये चरन्ति महत्तपः ।
अदर्शनेन ये धर्मं चरन्ति नियतव्रताः ॥

1 'भुजन्त्यन्य'—ना. and स.
2 Name omitted in Udaipur Ms. आरण्यकाण्ड, ६, २ et seq.
3 'बहवः' इति मुद्रित रामायणेषु.

एकाङ्गुष्ठेन तिष्ठन्ति ये च भूताविहिंसकाः ।
[1]सस्यभक्षाः पयोभक्षा निर्दिष्टफलभोजिनः ॥
फलाहारे च निरता वायुभक्षास्तथाऽपरे ।
एते चाऽन्ये च धर्मज्ञा मुनयो धर्मवत्सलाः ॥
शरभङ्गाश्रमे वासमभिजग्मुः समागताः ।

याज्ञवल्क्यः[2]

श्रौतस्मार्त्त फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ।

[3]तथा

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैश्च विलिम्पति ।
अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥

शङ्खलिखितौ

कृष्णाजिनोत्तरीयः ।

विष्णुपुराणे

[4]चर्मकाशकुशैः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।
वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चाऽस्य शस्यते ॥

हारीतः

स्थाण्वेकपादैकपार्श्वोर्ध्वावाग्ग्रीष्मतपनवर्षाभ्रावकाशहिमजलशयनकुशप्रस्तरस्थण्डिलशर्करोलूखलमुसलकीलकशय्याप्रभृतिभिरात्मानं क्षपयेत् ।

1 पुष्पभक्षा—ना and स.

2 ३, ४९.

3 ३, ५३.

4 ३, ९, २० and २२.

अथात्रोदाहरन्ति

रक्तमांसमयो देहः शुक्रयोनिसमुद्भवः ।
न ह्यनेनैव शक्या वै लोकाः प्राप्तुं कथं चन ॥
धनभोगपरित्यागाद्रागलोभविवर्जनात् ।
वैराग्यज्ञान[1]विज्ञानात्तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ॥
कामक्रोधपरित्यागात् स्नेहसङ्गविवर्जनात् ।
संयमादिन्द्रियाणां च तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ॥
शौचस्नानादिभिर्मन्त्रैर्जपहोमादिभिस्तथा ।
तपसा सर्वमाप्नोति दिव्यं देहमनुत्तमम् ॥
तपो दानं तपो यज्ञस्तपः सिद्धिः समुन्नतिः ।
नाऽशक्यं तपसः किञ्चित् तस्माच्छ्रेष्ठतमं तपः ॥
नानापुष्पसमृद्धेषु वनेषु मधुगन्धिषु ।
देवारण्येषु पुण्येषु वानप्रस्थस्तपश्चरेत् ॥
प्राप्यते तपसा लोकः शोध्यते तपसाऽशुभम् ।
तपसा सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति[2] ॥
वैखानसविधानज्ञस्तत्वात्मा तु व्यवस्थितः[3] ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्ममवाप्नोति परं ब्रह्म यदव्ययम् ॥

'स्थाण्वादिनोर्द्ध्वबाहु'रित्यन्तेनाऽवस्थानप्रकाराः कथिताः । 'ग्रीष्मतपनं' ग्रीष्मकालेऽग्निसेवा ।

शङ्खः

कृच्छ्रैर्वाऽपि नयेत् कालं ब्रह्मचर्यं च पालयेत् ।
एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥

1 Lacuna in Udaipur Ms. Supplied from ना. and स.

2 मनसेच्छुभिः—ना. and स.

3 अनुव्यवस्थितः—ना. and स.

नाऽग्निशुश्रूषया दान्त्या स्नानेन विविधेन च ।
वानप्रस्थो दिवं याति याति भोजनवर्जनात् ॥

[1]**मनुः**

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतस्स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधिषु चाऽन्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥
ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥
एताश्चाऽन्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥
ऋषिभिः वृत्तयस्त्वेता गृहस्थैरेव सेविताः ।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥
अपराजितां चाऽऽस्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य मुक्तो[2] वार्यनिलाशनः ॥
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा ऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥

'अपराजिता' ऐशानी । 'अजिह्मगः' ऋजुगामी ।

1 ६, २७–३२.
2 युक्त इति मुद्रितमानवे.

यमः

वने तपसि युक्तानां महर्षीणां महात्मनाम् ।
उदीच्यां दिशि दृश्यन्ते विमानानि तपस्विनाम् ॥
स्वर्गताश्च तथैवाऽन्ये क्षत्रिया वनवासिनः ।
पर्णैश्च शाकैर्जलभोजनैश्च
मूलैश्च कन्दैः फलवायुपुष्पैः ।
एतैश्च युक्ता उपयुज्यमानै-
र्व्रजेद्द्विजः स्वर्गमितो वनस्थः ॥

इति कृत्यकल्पतरौ वानप्रस्थाश्रमपर्व ॥

॥ ५ ॥

अथ यत्याश्रमः

तत्र मनुः[1]

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत् ॥
आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैः मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

'विहृत्य' अटित्वा, यथोक्तविधिमनुष्ठायेति यावत् । 'परिव्रजेत्' सन्यासविधिना क्षपयेत् । 'भिक्षाबलिपरिश्रान्तः' भिक्षाबलिदानेनाऽऽयासितः । 'मोक्षे निवेशयेत्,' मोक्षशब्देन प्राधान्यात् प्रव्रज्याश्रमो लक्ष्यते ।

1 ६, ३३-३७.

शङ्खलिखितौ

वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिणतवयसः कामतः परिव्रज्य तमेवाऽग्निं आत्मन्यारोप्य[1] अपगतभयलोभमोहक्रोधशोकद्रोहमदमत्सरः कालं नाऽनुचिन्तयेत् । अनवस्थितत्वान्मनसः श्रद्धा ह्यनियता भवति । तस्मान्न श्वःश्व उपासीत । तदहरेव सन्यसेत् सर्वारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

महाभारते

काषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु तु त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥

'श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु,' 'ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु ।

[2]याज्ञवल्क्यः—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चाऽऽत्मनि ॥
अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नाऽन्यथा ॥

[3]वसिष्ठः

परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणां दत्वा प्रतिष्ठेत ।

अथाऽप्युदाहरन्ति ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा चरति यो मुनिः ।
तस्याऽपि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥

1 Lacuna supplied by ना. and स.

2 ३, ५६—५७.

3 १०, १—३ ; द्रव्याणि प्रतिगृह्य च इति मुद्रितवासिष्ठे.

अभयं सर्वभूतेभ्यो यस्तु दत्वा निवर्तते ।
हन्ति जातानजातांश्च प्रतिगृह्णाति यस्य सः ॥

'निवर्तते' भ्रश्यते पारिव्राज्यादिति शेषः ।

[1]मनुः

अगारादिति निष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥

'पवित्रोपचितः' पवित्रैर्मन्त्रजपैर्युक्तः । 'समुपोढेषु' उपसंहृतेषु ॥

छागलेयः

रागादिविषयासङ्गः पुत्रदारशुभाशुभम् ।
लोकयात्राभयं चैव त्यक्तं संन्यास उच्यते ॥

नरसिंहपुराणे[2]

वेश्मदारसुतक्षेत्रं सन्यस्तं येन दुःखदम् ।
वैराग्यज्ञानपूर्वं वै लोकेऽस्मिन्नाऽस्ति तत्समः ॥
यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं गिरः ।
सन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् ॥

महाभारते

चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचकबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः[3] ॥

1 ६, ४१
2 ५८, ३६—३७.
3 सत्तमः—ना. and स.

॥ ६ ॥

अथ सन्यासविधिः

तत्र बौधायनः[1]

अथातः सन्यासविधिं व्याख्यास्यामः।

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजतीत्येकेषाम्। अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम्। विधुरो वा। प्रजां स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा सप्तत्या ऊर्द्ध्वं सन्यासमुपदिशन्ति। वानप्रस्थस्य वा कर्मविरामे।

[2]एष 'नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्। तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' ॥ इति

अपुनर्भवं नयतीति नित्यः। महद्देनं गमयतीति महिमा। केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते। यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमिति। एतत् समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्न्यागारे वाऽऽज्यं पयो दधीति त्रिवृत् प्राश्योपवसेदपो वा।

1 २, १७, १–१७; १६–३१; ३३–४०; २, १८, १.
2 तै. ब्रा., ३, १२, ९, ७.

ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम्। ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि। ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् [इति। पच्छोऽर्धर्चशः][1] ततः समस्तयाऽव्यस्तया चाऽऽत्मानमात्मना आश्रमादाश्रम-मुपनीय ब्रह्मपूतो भवति इति विज्ञायते।

अथाप्युदाहरन्ति॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा कृतहोमो जितेन्द्रियः।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुकः॥ इति

स एव भिक्षुरानन्त्याय। पुराऽऽदित्यस्याऽस्तमयाद्गार्हप-त्यमुपसमाधायाऽन्वाहार्यपचनमाहृत्य ज्वलन्तमाहवनीय-मुद्धृत्य [अन्यथोपसमाधाय] [2]गार्हपत्ये आज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा [3]समिद्वत्याऽऽहवनीये पूर्णाहुतिं जुहोति [ओं] स्वाहेति। ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते।

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं तृणाणि संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि सादयित्वा दक्षिणेना-ऽऽहवनीयं ब्रह्मायतने दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चा-न्तर्धायैतां रात्रिं जागर्ति। य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽग्नीन् समारोप्य प्रमीयते स सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्याम्।

1 Lacuna supplied by ना, स, and मुद्रितबौधायन.

2 [ ] not in printed बोधा. p. 204.

3 सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वास्सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि। सप्त होत्रास्सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयोनीरा पृणस्वाघृतेन॥ इति समिद्वती ऋक् (तै. सं., १, ५, ३, २).

अथ ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय काल एव प्रातरग्निहोत्रं जुहोति। अथ पृष्ठ्यां स्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिः संतिष्ठते।

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिप्याऽमृण्मयान्यनायसानि। [1]गार्हपत्ये अरणी 'भवतं नस्समनसा" वित्यनया। अथाऽऽत्मन्यग्नीन् समारोपयति। [2]"या ते अग्ने यज्ञिया तनूरि"ति त्रिस्त्रिरेकैकं समाजिघ्रति। अथाऽन्तर्वेदि तिष्ठन् ओंभूर्भुवःस्वः सन्यस्तं मया [सन्यस्तं मया सन्यस्तं मया] इति त्रिरुपांशूक्त्वा त्रिरुच्चैः। त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते। "अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त"इति चाऽपामञ्जलिं निनयति।

अथाप्युदाहरन्ति—

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यश्चरते मुनिः।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चाऽपीह जायते॥ इति

स वाचंयमोऽभिव्रजति[3]।

यष्टयशिक्यं जलपवित्रं च कमण्डलुं पात्रमित्येतत् समादाय, यत्राऽऽपस्तत्र गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभि-

1 "भवतं नस्समनसौ समोकसावरेपसौ। मा. यज्ञ हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः॥" (तै. सं., ४, २, ५, १.)

2 तैत्तिरीयादौ श्रूयमाणमिदम् यथा—"या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम् अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि। यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिम् जातवेदो भुव आजायमानस्सक्षय एहि॥" (तै. ब्रा., २, ५, ८, ८.)

3 'भवति' इति मुद्रितबौधायने (पृ. २०७) बौधा., २, १०, ३२, is omitted by **लक्ष्मीधर**. It runs thus: "सखा मे गोपाय' इति दण्डमादत्ते। 'यदस्य पारे रजसः' इति शिक्यं गृह्णाति। 'येन देवाः पवित्रेण' इति जलपवित्रं गृह्णाति। 'येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्' इति कमण्डलुं गृह्णाति। सप्तव्याहृतीभिः पात्रं गृह्णाति॥"

मत्याऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्य वासः पीडयित्वाऽन्यत् प्रयतं वासः परिधाय अप आचम्य 'ॐ भूर्भुवःस्वरि'ति पवित्रमादाय तर्पयति—

ॐ भूःतर्पयामि। ॐ भुवस्तर्पयामि। ॐ स्वस्तर्पयामि ॐ[1] भूर्भुवस्वर्महर्नम इति देववत् पितृभ्योऽञ्जलिमादाय तर्पयति। "ॐ भूः स्वधा, ॐ भुवः स्वधा, ॐ स्वः स्वधा, ॐ भूर्भुवस्वः [2]स्वधा ॐ महः स्वधा, इति। अथोदुत्यं चित्रं इति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते। ॐ मिति ब्रह्म ते ब्रह्म वा एष ज्योतिर्य एष तपत्येष वेदो य एष तपति वेद्यमेवैतद्य एष तर्पयत्येवमेवैष आत्मानं तर्पयति आत्मानं नमस्करोति आत्मा ब्रह्माऽऽत्मा ज्योतिः।

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत् शतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा। ॐ भूर्भुवस्वः इति पात्रमादायाऽपो गृह्णाति। न चाऽत ऊर्द्ध्वमनुद्धृताभिरपरिस्रुताभिरपरिपूताभिरद्भिराचामेत्[3]। नचाऽत ऊर्ध्वं शुक्लं वासो बिभृयात्।

त्रिदण्डी वा। अथेमानि व्रतानि भवन्ति—

अहिंसा सत्यमस्तेयं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इत्येव पञ्चैवोपव्रतानि भवन्ति—अक्रोधो गुरुशुश्रूषा अप्रमादः शौचं [4]आहारगुणाश्चेति।

1 Printed बौ. interpolates here instead of ओं भूर्भुवस्वर्महर्नम इति—'ओं महर्तर्पयामि। ओं जनस्तर्पयामि। ओं तपस्तर्पयामि। ओं सत्यं तर्पयामि इति'॥

2 नम for स्वधा in printed बौ, ध, सू., २०४.

3 Printed बौ. ध. सू. २, १७, ३९ reads—अपरिस्रुताभिः अपरिपूताभिर्वा आचामयेत्.

4 *Ibid.*, आहारशुद्धिश्चेत् (बौ. ध. सू., २, १८, २).

'सन्यासविधिं' चतुर्थाश्रमेतिकर्तव्यताम्। समस्त-गर्भाधानादि संस्कारः। अत एव ब्रह्मचर्यवान् अविप्लुत-ब्रह्मचर्यः। 'एकेषां' दर्शनमिति शेषः।

'विधुरे' मृतभार्ये पुरुषे सन्यासमुपदिशान्ति इत्यन्वयः। 'कर्मविरामे' कर्मानुष्ठानसामर्थ्योपरमे। 'एष' इति 'येन सूर्यस्तपतीति' श्रुत्या अभिहितस्याऽऽत्मनो व्यपदेशः। ब्राह्मणस्य संबन्धीति शेषः। अनेन ब्राह्मणस्य सन्यासेऽधिकार इति दर्शयति। 'स च नित्य आत्मा' न कर्मणा वर्द्धते 'पुण्येन नो कनीयात्' पापेनेति शेषः। 'तस्यैव' 'परब्रह्मण' आत्मा स्वरूपं 'पदवित्' पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदमत्र वेदः 'उपकल्पयते' संभवति। 'यष्टय' स्त्रयो वैणवा दण्डाः। 'पात्रं' भिक्षापात्रं। 'त्रिवृदिति' संसृष्टमाज्यादित्रयम्। 'उपवसेत्' पुनर्भोजनं न कुर्यात्। 'अपो वे' त्याज्याद्यभावे विकल्पः। 'पच्छः' पादशः 'अर्द्धर्चशः' अर्द्धर्चेन। समस्तया कृत्स्नया व्यस्तया व्याहृतिरहितया। आत्मानमात्मनेत्यादि। 'ब्रह्म' शब्देन सावित्र्यत्रोच्यते। 'पूतो' विधूतपापो भवत्येवेत्यर्थः॥

पुनराश्रमग्रहणेन सावित्र्यनुप्रवेशादूर्द्ध्वं पुनरावृत्यभाव उच्यते। स एष भिक्षुरानन्त्याय कल्पत इति शेषः। 'उपसमाधाय' प्रज्वाल्य। आहृत्य भिन्नयोनिपक्षेऽपि अथ आयतने निधाय समिद्धति(?)। 'प्रादेशमात्रीं' पालाशीं समिधमाधाय उद्धृत्याऽऽहवनीये तृणानि दर्भान् 'पात्राणि यज्ञायुधानि कृष्णाजिनं चाऽन्तर्धाय' दर्भैष्वास्तीर्य 'अकाल एव' अनुदितएव पृष्ठ्यां स्तीर्त्वागार्हपत्याहवनीययोरन्तरा उलपराजिं

कृत्वा अमृण्मयाश्ममयानि मृण्मयाश्ममयव्यतिरिक्तानि दीर्धीमयानि (?) गार्हपत्येऽरणी प्रक्षिपति इति शेषः। 'त्रिरुच्चैर्वेदेदि'ति अन्तर्वेदीति शेषः। 'सुरभिमत्या' दधिक्राव्ण इत्येतयर्चा। 'अब्लिङ्गा' 'आपोहिष्ठीया। 'वारुणी, 'इमं मे वरुण' इत्याद्या 'हिरण्यवर्णाः शुचय'इत्याद्याश्चतस्रः 'पावमान्यः' 'पवमानः सुवर्ज्जनः' इत्यनुवाकः। 'अघमर्षणमि' 'त्यृतं च[1] सत्यं चेति' सूक्तम्। 'पवित्रं'जलपवित्रम्। 'देववदिति' प्राचीनावीतित्वप्रतिषेधार्थम्। 'ओमिति ब्रह्मेत्यादि' 'आत्माज्योतिरित्यन्तं सूक्तम्' ॐकार इति।

आदित्योपस्थानानन्तरं सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेत्। ॐ भूर्भुवःस्वरित्यादेः। यदा यदा यो गृह्णातीति तदा सप्रणवाभिर्व्याहृतिभिरेवमादायाऽपो गृह्णीयादिति शेषः। 'अपरिस्रुताभिः' जलपवित्रेणामिलिताभिः। 'अपरिपूताभिः, निरीक्षणादिना अनिरस्तापद्रव्याभिः। 'एकदण्डी-त्रिदण्डी वेति' केचित् पठन्ति। "सोऽपपाठः, अधस्तात् दण्डत्रयोपकल्पनस्योक्तत्वा"दिति बोधायनभाष्यकारः[2]। 'त्यागः' संगस्येति शेषः।

1 Folio 6 of Nagpur Ms. ends here, fol. 7 and 8 of it are lost.

2 मित्रमिश्रः मोक्षप्रकाशे (पृ. ६०, अडयार मातृकायाम्):—"एकदण्डी त्रिदण्डी वा इति पाठः अपरार्कविज्ञानेश्वरादिसम्मतः। कृत्यकल्पतरुस्तु 'एकदण्डी' इति पाठं नाऽनुमेने। भाष्यकृता उद्धृतत्वात्। त्रिदण्डस्यैवाग्रे ग्रहणोक्तेश्च।" See या. अप. p. 949 and या. मि., p. 336, which confirm Mitramisra's statement. गोविन्दस्वामी (पृ. २०९) accepts the reading 'एकदण्डी त्रिदण्डी वा':— 'उक्तेऽपि दण्डत्रित्वे विकल्पाभिधानं किमर्थम्? उच्यते—सकलाश्रमधर्मानुष्ठाने सति दण्डसंख्यायां नाऽभिनिवेशः कर्त्तव्यः इत्यभिप्रायः॥" *Manu* (XII, 10, 11) and *Yājñavalkya* (III, 57) prescribe only the *tridaṇḍa* to the *Sanyāsin*. मनुस्मृतिः, १२, १० and 10, 8—(अपरार्क)

नरसिंहपुराणे

[1]एवं वनाश्रमे तिष्ठंस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सन्यासविधिना द्विजः ॥
दिव्यपितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यश्च यत्नतः ।
दत्वा श्राद्ध ऋषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथाऽपि वा ।
अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः ॥
ततः प्रभृति पुत्राद्यैः [2]स्नेहलोभादि वर्जयेत् ।
दद्याच्च भूमावुदकं सर्वभूताभयंकरम् ॥
त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वक्च समपर्वकम् ।
वेष्टितं कृष्णगोवालरज्वा च चतुरंगुलम् ॥
[3]ग्रन्थिभिर्वा त्रिभिर्युक्तं जलपूतेन चोपरि ।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते मन्त्रेणैव तु मन्त्रवित् ॥
क्षौमं वा कुशसूत्रं वा सूत्रं कार्पासिकं तु वा ।
तैरेव ग्रन्थितं शिक्यं पद्माकारसमन्वितम् ॥

1 ६०, २—६.

2 स्नेहलाभादि—म.

मनुस्मृतिः—

वाग्दण्डोऽथ मनो दण्डः कर्मदण्डोऽथ ते त्रयः ।
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥
वाग्दण्डो मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डस्त्वहिंसनम् ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते' ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ३, ५७—

सर्वभूतहितश्शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

3 *Ibid.*, ६०, ८-११.

षड्भिर्वा पञ्चभिर्युक्तं मुष्टिभिः शिक्यलक्षणम् ।
गृह्णीयान्मन्त्रतो विद्वान् पात्रं वाऽपि कमण्डलुम् ॥
आसनं दारुजं प्रोक्तं समाग्रं वर्तुलं समम् ।
शौचार्थमासनार्थं च मुनिभिस्तैरनुष्ठितम् ॥
कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् ।
पादुके चाऽपि गृह्णीयात् कुर्यान्नाऽन्यस्य संग्रहम् ।
एतानि तस्य लिङ्गानि यतेः प्रोक्तानि धर्मतः ॥
संगृह्य कृतसन्यासो गत्वा तीर्थमनुत्तमम् ।
स्नात्वाप्याचभ्य विधिवत् जलपूतांशुकेन वै ॥
वारिणा तर्पयित्वा तु विधिवत् भास्करं नमेत् ।
आसीनः प्राङ्मुखो मौनी प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
गायत्रीं वा यथाशक्ति स्वाध्यायेत्परमं पदम् ।

दक्षः

सन्यस्तमिति यत् ब्रूयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
त्रिंशत् परान् त्रिंशदपरान् त्रिंशच्च परतः परान् ॥
सद्यः सन्यसनादेव नरकात्त्रायते पितॄन् ।

महाभारते

एतदेव हि पर्याप्तं भिक्षोरेकान्तशीलिनः ।
यन्नाऽस्य कश्चिन्म्रियते म्रियते नाऽस्य कस्यचित् ॥
कृपणं विलपन्नार्तो जरयाऽभिपरिप्लुतः ।
म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥
अधिकारिशरीरेण दुष्प्राप्यं प्राप्य यत्नतः ।
नाऽपक्रामति संसारादात्महा स नराधमः ॥

दक्षः

सत्वोत्कटाः सुरास्तेऽपि विषयैस्तु वशीकृताः।
प्रमादिष्वल्पसत्वेषु मनुष्येषु तु का कथा।
तस्मात्पक्वकषायेन कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥
इति वस्तु न शक्नोति विषयैरेव हीयते।
त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो जनाः ॥
यो हि ब्रह्म न जानाति न त्रिदन्डार्हको हि सः ॥

॥ ७ ॥

अथ यतिधर्मः

सांख्ययोगयोर्भिक्षो ब्रह्मलयेच्छाप्राप्तिवचनानन्तरं

हारीतः ॥

तदेव तदपवर्गमिच्छन्नात्मस्थानग्नीन् हुत्वा मनोवाक्कर्मदन्डान् संन्यस्य भूतेभ्यो ऽभयं दत्वा ऽरण्यं गत्वा न प्रत्येयादनग्निरनिकेतोऽश्वस्तनविधानो मुण्डः कषायवासास्त्रिदण्डकुण्डिकाजलपवनपवित्रसूक्ष्मजन्तुनिवारणपाणिः मनोवाक्कर्मणां या परपीडाकरत्वेन दण्डरूपता तां परित्यज्याऽनएवाऽभयदानं भूतेभ्यो निरासार्थमरण्यगमनम् ।

तदेतत् 'कृत्वा न प्रत्येयात्'। चतुर्थाश्रमं गत्वा पुनरर्वाचीनमाश्रमान्तरं स्वातन्त्र्यं वा नाऽऽश्रयणीयमित्यर्थः। 'अनग्निरि'ति पाकार्थस्याऽग्नेः प्रतिषेधः। श्रोतस्मार्ताग्न्यभावस्य सिद्धत्वात्। 'कुण्डिका'कमण्डलुः। 'पवित्रं' 'जलपवनार्थम्' वस्त्रखण्डम् ।

मनुः[1]

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः [2]कर्मदण्डस्तथैव च।
यस्यैते नियताबुद्धि त्रिदण्डीति स उच्यते ॥

1 १२, १०–११.

2 कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते निहितां बुद्धौ—इति मुद्रितमनौ.

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ वशे यस्य ततः सिद्धिं नियच्छति ।

दक्षः

नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥

[1]मनुः

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतस्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसश्चयिको[2] मुनिर्भावसमन्वितः ।
कपालवृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥
समतामेव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
नाऽभिनन्देत मरणं नाऽभिनन्देत जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ।
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥
सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ।
अतिवादांस्तितिक्षेत नाऽवमन्येत कश्चन ॥
न चैनं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुः कुशलं वदेत् ॥
सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचमनृतां वदेत् ।
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥

1 ६, ४२—४९, ४५—अ.
2 असङ्कुसुकः इति कुल्लूकपाठः; स्थिरमतिः इति व्याख्यातं तैः

आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः [1]दण्डी पात्री कुसुंभवान् ॥
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ।
संरक्षणार्थं तु जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ॥
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।
ग्रैष्महैमन्तिकान्मासान् अष्टौ प्रायेण पर्यटेत्[2] ॥

दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ।

'एक एवेत्य'नेन पूर्वपरिचितस्य परित्याग उच्यते । 'असहायवानि'त्यपूर्वस्यापि परित्यागमाह । 'सिद्धिमेकस्ये'ति एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो ममत्वशून्यस्य सिद्धिं पश्यन्नेक एक विचरेत् । अन्यथा पुत्रादिषु कृतममत्वो न तान् जहाति न च तैर्हीयत इत्यर्थः । 'सप्तद्वारावकीर्णामि'ति षडिन्द्रियाणि । बुद्धिः सप्तमी । 'एतैर्गृहीतेष्वर्थेषु' वाक् प्रवर्तत इति वचो द्वाराण्युच्यन्ते । तेनैतैर्गृहीतान्यविषयां वाचं न वदेत् किं तु मोक्षाश्रयामेव वदेदित्यर्थः । 'कुशुंभः' कमण्डलुः ।

मत्स्यपुराणे

अष्टौ मासान् विहारस्स्याद्यतीनां नियतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरो मासान् वार्षीकान्निवसेत्पुनः ॥
[3]अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारो नैव विद्यते ।
न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥

1 कुण्डी पात्रीति मातृकासु अपपाठः
2 अष्टौ भिक्षुविचक्रमेदिति कुल्लूकपाठः
3 See Tīrtha Kāṇḍa of कृत्यकल्पतरु, वाराणसीमाहात्म्यम्, पर्व, २.

मनुः[1]

अल्पाऽन्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥

यमः

निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निरामिषः ।
य आत्मनाऽसहायेन विचरेत् स सुखी भवेत् ॥
शुचिपिप्पलकं चैव त्रिपिष्टपकमण्डलुम् ।
कन्थां पवित्रं पुण्यं च लघुमात्रः परिव्रजेत् ॥
अध्वा सूर्येण निर्दिष्टे कीटवत्पर्यटेन्महीम् ।
एकवासा अवासा च एकदृष्टिरलोलुपः ॥
एक एव चरेद्भैक्ष्यं धर्मवानविहिंसकः ।
अश्वस्तनविधानं तु सुमतिः सुसमाहितः ॥
शून्यागारे गुहावासी पर्वतेषु नदीषु च ।
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा शुचौ देवकुलेऽपि वा ॥
तत्राऽऽसीनः प्रसन्नात्मा धारणास्त्रिविधाश्चरेत् ।
पर्यंकं दण्डकोणेषु युञ्जीताऽसौ यथाविधि ॥
नित्यं स्थण्डिलशायी स्यादनित्यां वसतिं वसेत् ।
अरण्यनित्यो मुण्डस्स्यान्मनसा ज्ञानमभ्यसेत् ॥

तथा

सायं प्रातर्नतृप्येत न प्रसज्येत भोजने ।
नेंद्रियार्थेषु सज्जेत कदाचिदपि कामतः ॥

1 ६, ५९–६०.

यो वाऽस्य दक्षिणं बाहुं चन्दनेनानुलेपयेत् ।
वामं वाऽप्यस्य यस्तक्षेत् समौ तौ पुरुषौ मतौ ॥
एवमस्य भवेद्भावो नित्यमेव प्रियाऽप्रिये ।
इष्टे वा यदि वा द्वेष्ये समः सर्वत्र वर्तयेत् ॥
समः साधौ च पापे च शत्रौ मित्रे समो भवेत् ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥
न प्रहृष्यति संमाने नाऽपमाने च क्रुध्यति ।
रागद्वेषौ समौ यस्य स मुनिः सर्वनिस्पृहः ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वाऽऽघ्राय च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
अरोषतोषः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः ।
व्यपेतनिन्दास्तुतिरप्रिया-
ऽप्रियश्चरत्युदासीनवदेव भिक्षुः ॥

'पिप्पलकं' सीवनसूत्रं 'त्रिविष्टब्धं' त्रिपदिका 'लघुमात्रः' अल्पपरिकरः । अध्वा सूर्येण निर्दिष्टस्तस्य भवेदिति शेषः । दिवा गच्छेदिति यावत् । 'एकवासा' एकपरिधानवासाः । 'अवासास्तु' वासोरहितः । 'एकशाटीपरिहितो ऽजिनेन वेति' वसिष्ठवचनात्[1] । 'पर्यंकदण्डकोणेष्विति' पर्यंकः पर्यस्तिकादण्डः, स्तंभादिः 'कोणो' गृहादीनाम् । एतेषु कृताऽवष्टम्भ इति शेषः । केचित्तु पर्यंकदण्डकोणपदाभिधेयासनभेदेषु सत्सु युञ्जीतेति व्याचक्षते । 'युञ्जीत' योगं कुर्यात् । 'अनित्यां वसतिं वसेदित्ये' कत्र न चिरं वसे-

1 वसिष्ठ., १०, ९-१०—एकशाटीपरिहितः ।
अजिनेन वा गोप्रलूनैस्तृणैरवस्तृतशरीरः ॥

दित्यर्थः । 'सायंप्रातर्नतृप्येत' इत्यत्रैव वा हेतुः । 'प्रसज्येत भोजने' इति [1]तक्षणं शास्त्रेण ।

महाभारते

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्येन वा चरेत् ।
भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न सङ्गृह्येत कर्हिचित् ।
येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ॥
यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

'प्रदक्षिण' मित्यादि प्रकारत्रयं 'पर्याकुलभिक्षा'-चरणनिवृत्त्यर्थम् । 'अनापन्नः' आपद्रहितः । 'केतितो' निमन्त्रितः ।

शङ्खलिखितौ

त्रिदण्डकुण्डी, पक्ष्मपवित्रप्रयोजनापेक्षी, मुण्डः, काषायवासा, भैक्षवृत्तिरसंविभागरुचिरभिशस्तपतितनिन्दितोपकृतवर्जी च, कौपीनमात्रवासा, व्रणमात्रलेपनपरितुष्टः, पक्वकषायः, कालाकांक्षी, सदायुक्त आत्मरतिरसंविधानशीलः, कुहुककल्कदम्भापवर्जितः, सदा नैकग्रामवासी, सङ्गदोषात् पर्यटनशीलः, सदाऽऽत्मज्ञानविवेकार्थकुशल, ऊर्द्ध्वं वर्षाभ्यो नैकस्थानवासाभिरतिः, नैकदेशमूत्रपुरीष उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्यात् । दण्डपवित्रपाणि, द्विपरिधानी, कुशचीरवरफलक, वासो शीतप्रावरणमेकम् ।

'त्रिदण्डकुण्डी' त्रिदण्डकमण्डलुयुक्तः । 'पक्ष्मपवित्रप्रयोजनापेक्षी' । पक्ष्मशब्दोऽत्रगोवालवचनः । पक्ष्म-

1 लक्षणं for तक्षणम्—स.

पवित्रयोरर्थः प्रयोजनं पात्रशुद्धिजलपावनादि। कौपीनमात्रवासाः' गुदप्रदेशमात्राच्छादनवसनः। 'मात्र'शब्दोऽत्राधिकपरिमाणनिवृत्त्यर्थः। 'व्रणमात्रलेपनपरितुष्टः।' 'व्रण' शब्दोऽत्र शरीरपरः। 'लेपन'माहारस्तेन शरीरयात्रामात्रेणाऽऽहारेण परितुष्टो भवेत्। न 'रसलालस'इत्यर्थः। 'कालाकांक्षी'जीवितकालप्रतीक्षां कुर्यात्। न तु वैराग्यादिना। 'अविहितोपायेनाऽऽत्मानं व्यापादयेदित्यर्थः। 'असंविधानः' असञ्चयवान्। 'कल्कः'पापम्। 'आत्मज्ञानविवेकार्थकुशलः'। आत्मविषयज्ञानं आत्मज्ञानम्। तत्र 'विवेको' देहाद्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनत्वस्याऽवबोधः। तस्मिन्नेवार्थे कुशलः। 'द्विपरिधानी' द्वे परिधाने कौपीनकटिवेष्टनाख्ये यस्य स तथा। 'फलकं' वार्क्षं। 'शीनप्रावरणं' शीननिवारणार्थमुपरि वासो धारयेत्।

पुनः शङ्खलिखितौ

शीतोष्णवातवर्षाणि नाऽत्यन्तं परिहरेत्। नाऽऽत्मनः प्रतीकारं कुर्यात्। न कारयेन्नानुमन्येत।

'प्रतीकारं' व्याध्युपद्रवे जात इति शेषः।

गौतमः[1]

अनिचयो भिक्षुः। ऊर्द्ध्वरेताः ध्रुवशीलो वर्षासु भिक्षार्थी ग्राममियात्। जघन्यमनिवृत्तं चरेत्। निवृत्ताशीः। वाक्चक्षुःकर्मसंयोगः[2]। कौपीनाच्छादनार्थं वासो बिभृयात्। प्रहीणमेके निर्णिज्य। [3]ना विप्रयुक्तमोषधिवनस्पतीनामङ्ग-

1 ३, ११—२५.

2 संयोगः इति मस्करिपाठः (पृ. ७०).

3 निर्णिज्य (*Ib.* पृ. ७१).

मुपाददीत । न द्वितीयामपर्तुं रात्रिं ग्रामे वसेत् । मुण्डः शिखी वा । [1]वर्जयेज्जीववधम् । समो भूतेषु । हिंसानुग्रहयोरनारम्भी ।

'ध्रुवशीलो वर्षासु' ग्रामाद्ग्रामान्तरं न गच्छेत् इत्यर्थः । 'जघन्य' शब्दोऽत्र गृहस्थभोजनक्रियातः पश्चादर्थे । अनिवृत्तमिति क्रियाविशेषणम् । तेन भिक्षार्थं गतः सन् प्रत्याख्यातो न पुनस्तस्मिन्नेव दिवसे प्रत्यावृत्य भिक्षेतेत्यर्थः । 'निवृत्ताशी'रात्मनः परस्य वा [2]शुभाशंसनरहितः । 'प्रहीणं' परित्यक्तं । 'निर्णिज्य' प्रक्षाल्य 'अपर्तुः'वर्षर्तुवर्जः । 'मुण्डः शिखी वा' सर्वमुण्डः शिखावर्जं मुण्डो वा । जटिलत्वनिवृत्यर्थोऽयमारंभः । इति भर्तृयज्ञासहायमस्करिणः[3] ।

विष्णुः

[4]निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ।

देवलः

परिव्राजको दीक्षाप्रभृति सर्वारम्भान् परित्यजेत् । चतुर्मासान्तरं केशश्मश्रूण्यपनयेत् । नाऽधौतः श्मश्रुरोमाणि । विद्याचारकुलवयोवृत्तानि परेभ्यो न कथयेत् ।

'सर्वारम्भान्' गृहादीनामिति शेषः । चत्वारो मासा अन्तरं यत्र तत्रेति क्रियाविशेषणम् । 'अधौतः' अस्नातः ।

1 बीजवधम्—मस्करि (पृ. ७२), and स.

2 शुभाऽशुभाशंसनरहितः—स.

3 This citation is important as it shows that besides *Maskarin*, both *Asahāya* and *Bhartṛyajña* wrote *bhāṣyās* on *Gautama-dharma-Sūtra*. It also furnishes a lower limit to the dates of these two writers. *Bhartṛyajña* is so far known only as the author of a lost श्राद्धकल्प and a commentary on *Pāraskara-Gṛhya-Sūtra*.

4 ९६, २१–२२.

पुनर्देवलः

स भिक्षुररागानुक्रोशप्रधानः कषायी मुण्डितः त्रिदण्डकमण्डलुपवित्रपात्रपादुकासनः, कन्थामात्रो, ज्ञानरतिरात्महृष्टः, बन्धुभिरसंपृक्तो, निरपेक्षः। परातिक्रम, क्षीणविगतपापः, सममृत्काञ्चनः, स्वमात्रा, स्वग्र्यमक्तो, मध्यस्थः, तुल्यारिमित्रो, निष्परिग्रहो, ब्रह्मवादी, मङ्गलव्यवहारसंस्कारजीव, शिग्वारत्नधनधान्यविषयोपभोगसंपर्केर्ष्यादर्पमोहमायाहर्षविरोधविस्मयविवादत्रासवितर्कतन्द्रश्रेति यतिधर्माः।

वसिष्ठः[1]

मुण्डोऽममोऽपरिग्रहः। सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षं विधूमे सन्नमुसले। एकशाटीपरिहितः। अजिने वा गोप्रलूनैस्तृणैरवस्तृतशरीरः। स्थण्डिलशायी। अनित्यां वसतिं वसेत्। ग्रामान्ते देवगृहे शून्यागारे वृक्षमूले वा। मनसा ज्ञानमधीयानः न ग्राम्यपशूनां दर्शने विचरेत्।

अथाप्युदाहरन्ति।

अरण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य
　सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य।
अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य
　ध्रुवा ह्यनावृत्तिरुपेक्षकस्य॥

अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचारोऽनुन्मत्त उन्मत्तवेषः।

अथाप्युदाहरन्ति।

1 १०, ६–२०.

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो
न चापि लोकग्रहणे रतस्य ।
न भोजनाच्छादनगर्वितस्य
न चाऽपि रम्यावसथप्रियस्य ॥
[1]न कुड्यां नोदके सङ्गो न चैले न त्रिपुष्करे ।
नागारे नासने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः ॥ इति ॥

ब्राह्मणकुले यल्लभते तद्भुञ्जीत । सायंप्रातर्मधुमांसवर्जनं, न च तृप्येत् । ग्रामे वा वसेत् । अजिह्मोऽशठो (शरणो) संकुसुकः नेन्द्रियसङ्गं कुर्वीत केनचित् । उपेक्षकः सर्वभूतानां [हिंसानुग्रहपरिहारेण।] पैशुन्यमत्सराभिमानाहंकाराश्रद्धानार्जवात्मस्तवपरगर्हादम्भलोभ [मोहक्रोधासूया] विवर्जनं सर्वाश्रमाणां धर्मिष्ठः यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः शुचिर्ब्राह्मणात् वृषलान्नवर्जनं न हीयते ब्रह्मलोकात्[2] ।

'गो प्रत्नै स्तृणैरवस्तृतशरीरः', गोभिच्छिन्नैः तृणैराच्छादितशरीरः । 'न ग्राम्यपशूनां दर्शने विचरेत् ।' यत्र ग्राम्यपशून् पश्यति न तत्र नित्यमासीत । किंत्वेकान्तनिरतेन भवितव्यमित्यर्थः । 'अव्यक्तलिङ्गः' न लिङ्गविशेषधारणएव यत्नपर स्यात् । किं [3]तु व्यक्ताचारो भवेत् । शौचादिप्रमादी न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं महाभारते

भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राऽऽश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ इति ।

1 Fol. 9 of Nagpur Ms. begins here.

2 १०, २३—३१.

3 किन्तु व्यक्ताचारो भवेत इति ना, स and वी मि-मोक्ष., पृ ८२.

'अनुन्मत्त' उन्मत्तवेषेण चरेदित्यन्वयः। लोके पूजा-परिहारार्थं चैतत् 'त्रिपुष्करे' त्रिदण्ड्यामिति कश्चित्। भिक्षापात्रधारे काष्ठत्रये चेति रोगाद्यापत्स्वेकान्नमपि भुञ्जीतेत्यनुज्ञातम्। 'धर्मिष्ठः' धर्म्येषु मध्ये प्रधानतमः।

हारीतः

ससूर्यचक्षुषोद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्याद्दिवा क्रोशादियोजनान्नं गच्छेत्। शून्यदुर्गवर्ज्जम् क्रोशादियोजनान्नं गच्छेत्।

क्रोशादर्वाक् योजनात्परतो न गच्छेदित्यर्थः। 'शून्यं' प्रान्तरं यदि न स्यात्।

पुनर्हारीतः

केतनं चाऽरियोगं[1] च आशिषं कोपमेव च।
वर्जयेच्च समं दद्याद्भावं सर्वत्र सर्वशः॥
हिंसाप्रवर्तके चैनान्नियोगात्कर्मसम्भवः।
आशिषः पुण्यविस्रंसः कोपसिद्धिविनाशकः॥
भिक्षोदकपवित्राद्या आर्जवं भिक्षुसत्क्रिया।
नरकाय नियोगाद्या उभयोरप्यसत्क्रिया॥
पूज्यमानः प्रवृत्तेषु वर्द्धते ब्रह्मतेजसा।
निवृत्तेस्तूपहन्येत समिद्धोऽग्निरिवाऽम्भसा॥
फलमग्नौ हुते यद्वत् प्रवृत्तेस्तद्वदाददत्।
भस्मन्येव हुते यद्वन्निवृत्तेस्तद्वदाददत्॥
तस्माद्भिक्षुः प्रवृत्तेषु आददीताऽप्यहिंसया।

1 वेतनं वा नियोगं च—वी मि मोक्ष., ८३; ना and स.

'केतन'मत्र निमन्त्रणम्। 'नियोगः' पराज्ञानुष्ठानम्। 'भिक्षोदकपवित्राद्या' इति 'आर्जव'मिति क्रियाविशेषणम्। तेन भिक्षाद्या ऋजुभावेन शोभना। भिक्षुमत्क्रियेत्यर्थः। नरकायेति 'नियोगाद्या अमत् क्रिया, उभयोरपि नरकायेत्यन्वयः।

पुनर्हारीतः

अहिंसा नाम सर्वभूतेष्वनभिद्रोहः। चक्षुर्मनोवाक्शरीरकर्मणां न्यासः। कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणां संयमः। अहंकारकामक्रोधलोभोपनिवर्तनम्। आशीःप्रतिष्ठासंगापरिग्रहो ममत्ववर्जनं कलहवादकुतूहलोपनिवृत्तिः, विनयः नित्यं [1]प्रत्याहितत्वं प्राणतत्परता ब्रह्मतद्गतमानसत्वम्। पूर्वापररात्रानुसंधानम्। प्राणायामसेवनं दिवापर्यटनं न रात्रौ न वर्षासु प्रकीर्णस्थाने न द्रुतावतरणम्। न विक्षोभणं नोत्क्षेपणं सद्भ्यो भैक्ष्यग्रहणं सुविमृष्टभोजनं सममानावमानता समदुःखोपभोगता समलोष्टाश्मकाञ्चनता जन्तूनां शरीरारूढानां, [2]यक्षचामरव्यञ्जनवस्त्रान्तेन नीयमाने नाऽपसर्पकरणम्।

तस्मादचपलगमनासनपरिग्रहेण समदर्शिना भिक्षुणा व्यवहर्तव्यमाह।

[3]अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यश्चरते मुनिः।
तस्य सर्वेभ्यो भूतेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित्॥
अमृतमध्ये वसति भयं तस्य न विद्यते।
मैत्रश्च सर्वभूतानामहिंसानिरतः शुचिः॥

1 परहितत्वम्—वी. मि. मोक्ष., पृ ८३.

2 पद्मचामर—ना; रुक्मचामर वी. मि मोक्ष., ८३.

3 These two s'lokas are missing in ना and स except the first hemistich.

बौधायनः[1]

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते [तत्रोदाहरन्ति]—
स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टमकालव्रतयुक्तस्य।

कणपिण्याकयावकसक्तुदधिपयोव्रतत्वं चेति।

तत्र मौने युक्तश्चैविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभिरन्यैर्वाऽऽश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् संन्धायाऽन्तर्मुख एव यावदर्थं संभावयेन्न यंत्र [यत्र] लोपो भवतीति विज्ञायते।

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन युक्तो न त्रयं सर्वं सन्निपातयेत्। यन्त्रगतश्चेद्यावन्मात्रमनुवर्तयेदापत्सु न यन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते।

स्थानमौनवीरासनरसनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टमकालवृत्तयुक्तस्य।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं [2]फलं पयः।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्॥ इति।

सायंप्रातरग्निहोत्रमन्त्रान् जपेत्। वारुणीभिस्सायं सन्ध्यामुपतिष्ठेत मैत्रीभिः प्रातः।

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः।
भिक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत् स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति।

1 २, १०, १७—३४.

2 घृतमिति मुद्रित बौधायने (पृ. २१): वी. मि-मोक्ष., पृ. ८३, फलम् इति पाठ आदृतः

विज्ञायते च—[1]परिमिता वा ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि यजूंषि। अथैतस्यैवाऽन्तो नाऽस्ति यद्ब्रह्म तत् प्रतिगृणत आचक्षीत स प्रतिगर इति।

एवमेव आशरीरविमोक्षणाद्वृक्षमूलिको वेदसन्यासी।

वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः।

प्रणवात्मकं तत् ध्यायन् प्रणवो ब्रह्म ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिः।

सप्तभिर्व्याहृतिभिः ब्रह्मभाजनं प्रक्षालयेत् इति।

छागलेयः

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगवृत्तिसमाश्रयम्।
त्यज धर्मानधर्मं च उभे सत्याऽनृते त्यज॥
अहिंस्रः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा।

महाभारते[2]

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज॥
त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाऽप्यहिंसया।
उभे सत्यानृते बुध्या बुद्धिं परमनिश्चयात्॥

दक्षः

एको भिक्षुर्यथोक्तस्स्यात् द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम्।
त्रयो ग्रामाः समाख्याताः ऊर्द्ध्वन्तु नगरायते॥

1 तै. सं., ७, ३, ४.
2 S'āntiparva, ३३९, ४४–४५.

नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा[1]।
एतत्त्रयं हि कुर्वाणो स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥
राजादिवार्ता तेषां तु भिक्षा वार्ता परस्परम्।
स्नेहपैशून्यमात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः ॥
लाभपूजानिमित्तं हि व्याख्यानं शिष्यसंग्रहः।
एते चाऽन्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥
स्नानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता।
भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥
तपोजपैः कृशीभूताः व्याधिनाऽऽवसथार्हकाः।
वृद्धा ग्रहगृहीतार्था ये चाऽन्ये विकलेन्द्रियाः ॥
नीरजाश्च स्ववाचैव भिक्षुर्नाऽऽवसथार्हकः।

'पञ्चमं नोपपद्यत' इति एतादृशमुत्कृष्टमित्यर्थः।

संवर्त्तः

अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा।
अखिलाः शोधयेत्तास्तु ततोऽश्नीयाद्द्विजोत्तमः ॥
अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत भक्तवान्।
एकाकी संयतो नित्यमन्ये वाङ्मूर्तिभिर्युताः[2] ॥

वसिष्ठः[3]

मुण्डोऽममोऽपरिग्रहः। सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षम्।

1 स्मृतम् for तथा—ना.
2 यतिः for युताः—ना. and स.
3 १०, ६—७.

यमः

चरेन्माधुकरीं वृत्तिं वल्मीकनिचयोपमाम् ।
अक्रोधनप्रहृष्टात्मा तपस्तद्धि सनातनम् ॥
प्राजापत्यसहस्रं च भैक्षं च तुलयाधृतम् ।
प्राजापत्यसहस्राद्धि भैक्षमेवाऽतिरिच्यते ॥

मनुः[1]

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वभिसज्जति ॥
विधूमे सन्नमुशले व्यङ्गारे भुक्तवर्ज्जने ।
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याद् लाभश्चैनं न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥

तथा[2]

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नाऽनुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
[3]आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥

शङ्खः

सप्तागारं चरेद्भिक्षां भिक्षुकं नाऽनुभिक्षयेत् ।
नाऽऽस्वादयेद्रसनया नाऽश्नीयात्कस्यचिद्गृहे ॥

1 ६, ५५—५८.
2 मनुः, ६, ५०—५१.
3 Supplied by ना. and स.

याज्ञवल्क्यः[1]

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।
वहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ।

[2]बोधायनः

अथ भैक्षचर्या—ब्राह्मणानां शालीनयायावराणामप्रवृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत। भवत्पूर्वं प्रचोदयात्। गोदोहनमात्रमाकांक्षेत्। अथ भैक्षचर्यादुपावृत्तः शुचौ देशे न्यस्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याऽऽचम्या ऽऽदित्यस्याग्रं निवेदयेत्। 'उदुत्यं[3] चित्रमिति[4]' ब्रह्मणे निवेदयति। '[5]ब्रह्म जज्ञानमि'नि विज्ञायत—आधानात् प्रभृति यजमान एवाऽग्नयो भवन्ति। तस्य प्राणो गार्हपत्यो ऽपानो ऽन्वाहार्यपचनोऽव्यान। आहवनीय उदानसमानौ सभ्यावसथ्यौ पञ्च वा एतेऽग्नयः। आत्मस्थाः आत्मन्येव जुहोति। स एव आत्मयज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते। भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिः संसृज्यौषधवत् प्राश्नीयात्। प्राश्याऽपश्चाऽऽचम्य ज्योतिष्मत्याऽऽ-

1 ३, ५९.

2 २, १, ४.

3 उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ तै. सं. १, ४, ४३.

4 चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षᳯ सूर्य आत्मा ।
जगतस्तस्थुषश्च ॥ तै. सं., १, ४, ४३.

5 ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतस्सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्निया उपमा अस्य विष्ठास्सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ (तै. सं., ४, २, ८, २.)

दित्यमुपतिष्ठेत '[1]उद्वयं तमसस्परी'ति 'वाङ्म आसन्नसोः प्राण'इति[2] जपित्वा ।

अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।
आहारमात्रं भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ इति

अथाप्युदाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भोक्तुं षोडशाऽऽरण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशत्तु ग्रहस्थानाममितं ब्रह्मचारिणः ॥
भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्यः एकान्नं वा द्विजातिषु ।
अपि व सर्ववर्णेभ्यो नत्वेकान्नं द्विजातिषु ॥

देवलः

नित्यं प्रत्यादित्ये निवृत्तमुसलोद्यमे प्रशान्तधूमे काले ग्रामं प्रविश्य, भैक्षार्थं सर्वतः पर्यटन् अग्रतो युगमात्रमवलोक्य सङ्कल्पितानि विवृतद्वाराणि, अन्यवचनेऽनासक्तः प्रविशेत् । प्रविष्टः संकल्पप्रणयकुहकचिन्मयविलम्बनपरिहासयाचनाप्रेक्षितादि परिहरेत् । गोदोहनमात्रं स्थित्वा व्रजेत् । भिक्षां लब्ध्वा न प्रहृष्येत् । अलब्ध्वा न क्रुध्येत् । अन्त्यवसायिपरिपन्थि ज्ञातीश्वरप्रेतभूतकभिक्षां नोपलभ्यां प्रतिहतां गृह्णीयात् । आत्मनः संस्कृतां परबाधाकरीं वर्जयेत् । मधुमांसकुबीजविरहितां गृहीत्वा तद्भैक्षमेकान्ततो नैवपात्रेणान्येन वा तूष्णीं भूत्वा मात्रया भुञ्जीत ।

1 'उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यं अगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ तै. ब्रा., २, ४.

2 वाङ्म आसन्नसोः प्राणोक्ष्योश्चक्षुः कर्णयोश्रोत्रं बाहुवो र्बलमूरुनो रोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूस्तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हि ॐ सीः ॥ तै. सं., ५, ५, ९, २.

हारीतः

मृद्दारुविदलालाबुपर्णपाणिपात्रो वा भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेत्। नोच्छिष्टं दद्यान्नोत्सृजेत्। [न विकुत्सयेत्[1]] नाऽतिमात्रमश्नीयात्।

शङ्खलिखितौ

काष्ठालाबुविदलपार्थिवानामेकं भैक्षभाजनम्। न तस्य गोवालरज्वा सोदकं परिघर्षणम्। प्रात्यात्मिकं शौचम्। नाऽत्राचामेन्न भूमौ निक्षिपेत्। नाऽशुचिः संस्पृशेत्। भुक्त्वाऽऽचान्तः पुनराचम्य द्रव्याण्यभ्युक्षयेद्युक्तं यच्चान्यदविरुद्धं स्यात्।

यमः

हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च।
यतीनां अन्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः॥
सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसे शुचिः[2]।
भिक्षां दत्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत्॥

मनुः[3]

अतैजसानि पात्राणि तस्यस्युर्निर्व्रणानि च।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे॥

नरसिंहपुराणे

[4]स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं भिक्षाटनमाचरेत्।
सायाह्ने काले विप्राणां गृहाणि विचरेन्मुनिः॥

1 [ ] Supplied by ना and स.

2 कांस्यायसेषु च—ना and स.

3 ६, ५३.

4 ६०, १२.

उद्घाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण च ।
पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेनाऽवशेषयेत् ॥
स्यादर्थो यावदाप्तेन तावद्भैक्षं समाचरेत्[1] ।
ततो निर्वर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्यायम्य संयमी ॥
चतुरङ्गुलैः प्रच्छाद्य ग्रासमात्रं समाहितः ।
सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं प्रथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्वान्नं प्रोक्ष्यवारिणा ।
भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वै वाग्यतो यतिः ॥
वटाश्वत्थार्कपत्रेषु कुम्भीतिंदुकपर्णयोः ।
कोविदारकरंजेषु न भुञ्जीत कदाचन ॥
मलाशाः सर्व उच्यन्ते यतयः कांस्यभोजने ।
कांसिकस्य तु यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ॥
कांस्यभोजी यतिः सर्वं प्राप्नुयात् किल्बिषं तयोः ।
भुक्तपात्रे यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
न दुष्येताऽस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ।
अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः उपतिष्ठेत भास्करम् ॥
जपध्यानेतिहासेषु दिनशेषं नयेद् बुधः ।
कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥
हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ॥
यतिधर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते ॥

[2]याज्ञवल्क्यः

अभ्यसन्नथवा वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।
अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

1 Lacuna in उद् supplied by ना. and स.

2 अथवाऽप्यभ्यसन् वेदम् इति मिताक्षरपाठः—३, २०४.

तथा

[1]ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्नुयात् ।
योगशास्त्रं च यत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ।

[1]मनुः

अधियज्ञं ब्रह्मजपेदाधि[2] दैविकमेव च ।
आध्यत्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानादिदमेवं विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्ग मिदमानंत्यमिच्छताम् ॥

'अधियज्ञं' यज्ञविधायकं ब्राह्मणम् । 'आधिदैविकं' देवताप्रकाशकम् । 'आध्यात्मिकं "अहं मनुरभवमहं रुद्र इत्यादि" [3]मन्त्रविशेषः वेदान्ते इत्यभिहितः ॥

यमः

दशद्वादशविंशाख्या चतुर्विंशतिमेव वा ।
प्राणायामानभ्यसेच्च लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
अहोरात्रेण विज्ञाना ज्जंतून्हिंस्याद्यदा मुनिः ।
प्राणायामान् दशाऽष्टौ वा प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
चाक्षुषे दश कुर्वीत वाच्ये विंशनिमेव च ।
मानसे त्रिशतं कुर्याच्छतं वाऽपि यथाविधि ॥

1 अवाप्तवानिति मिताक्षरायां—३, ११०, सरस्वतीभवन मातृकायां च.

2 ६, ८३—८४.

3 बृहदारण्यकोपनिषदि, (१, ४, १०).
" तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति " । ब्रह्मसूत्रे, १, १, ३१—" शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ".

[1]**मनुः**

अह्ना रात्र्या च यान्जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

[2]**तथा**

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
जरया चाऽभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
देहादुत्क्रमणं चाऽस्मात् पुनर्गर्भे च संभवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवंचैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥

महाभारते

आहारार्थं कर्मकुर्यात् । निन्द्यं कुर्यात् । आहारं प्राणसंधारणार्थम् प्राणाधार्यास्तत्वजिज्ञासार्थम् । तत्वं जिज्ञासं येन भूयान्नभूयः[3] ।

1 ६, ६९–७१.
2 ६, ६१–६५.
3 वी. मि. मोक्ष., ८५ adds—एवं धर्मरतस्यैव सिद्धिरित्युक्तम्.

[1]भूषितोपि चरेद्धर्मं यत्रतत्राश्रमे वसन् ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिंगं धर्मकारणम्[2] ॥
फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बु प्रसादकम् ।
न नाम ग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥

तथा

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

[3]याज्ञवल्क्यः

न्यायार्जितधनस्तं तत्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि[4] मुच्यते ॥

महाभारते

कस्यैषा वाग्भवेत् सत्या मोक्षो नास्ति ग्रहादिति ।
अश्रद्धधानैरज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ॥
अलसैरवर्णैरल्पज्ञै स्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
समस्योपरमोद्दिष्टः प्रव्रज्यानामपण्डितैः ॥

'समस्य' सर्वस्य ।

[5]मनुः

एषधर्मोऽनुशिष्टो वै यतीनां नियतात्मनाम् ।
वेदसन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥

1 Ascribed to *Manu* wrongly by वी. मि. मोक्ष., ८५.
2 धर्मलक्षणम्—ना.
3 १, २०५.
4 विमुच्यते for हि मुच्यते इति अपरार्कपाठः
5 ६, ८६–९६.

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥
सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रमनुष्ठिताः।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥
सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्ति हि ॥
यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्।
तथैवाऽऽश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥
चतुर्भिरपि चाऽप्येतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥
दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते।
अधीत्य चाऽनुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥
दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः।
वेदान्तान् विधिवच्छ्रुत्वा सन्यसेदनृणो द्विजः ॥
सन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्।
नियतो वेदमभ्यस्यन् पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ॥
एवं सन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः।
सन्यासेनाऽपहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

इति श्रीभट्टहृदयधरात्मज श्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
मोक्षकाण्डे यतिधर्माः।

॥ ८ ॥

अथ वैराग्यम्

तत्र महाभारते

वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।
ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥

'परमो विधिः,' परमं साधनम् । 'ज्ञानात्' संसारस्य दुःखमयत्वादिविज्ञानात् ।

अथ वैराग्यहेतवः । तत्र तापभेदाः । तत्र विष्णुपुराणे[1] ।

आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
[2]उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥

आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।

शारीरो बहुभिर्भेदैः भिद्यते श्रूयतां च सः ।
शिरोरोगप्रतिश्याय[3] ज्वरशूलभगन्दरैः ॥
[4]त्रिद् काशश्वाससफतुच्छर्द्यादिभिरनेकधा ।
तथाऽक्षिरोगातीसारकुष्ठाद्यामयसंज्ञितैः ॥

1 ६, ५, १—४२.

2 उन्मत्तज्ञानवैराग्यः—स.

3 प्रतिश्याय=पीनस.

4 गोरखपुर वि. पु. पृ. ५१३, reads—
गुल्मार्शः श्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ।

भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि[1] ।
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ॥
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभवस्तथा ।
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ॥
इत्येवमादिभिर्दोषैः तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ।
मृगपक्षिमनुष्यैश्च पिशाचोरगराक्षसैः ॥
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः ।
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः ॥
तापो द्विजवर श्रेष्ठैः कथ्यते चाऽऽधिदैविकः ।
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ॥
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ।
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ॥
उल्बसंवेष्टितो भग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणै [2]र्मातृभोजनैः ॥
अतितापिभिरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ।
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाऽङ्गानां प्रभुरात्मनः ॥
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ।
निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरन्जन्मशतान्यथ ॥
आस्ते [3]गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ।
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ॥
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ।
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ॥

1 इच्छसि इति उद. मातृका.
2 मातृभाजनैं—उद. मा.
3 *vide* गर्भोपनिषत् and भागवत, ३, ३१.

क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ।
मूर्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना ॥
विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ॥
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रमिको यथा ।
कण्डूयनेऽपि चाऽशक्तः [1]परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ॥
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिः सदा ॥
भक्ष्यमाणोऽपि नैतेषां समर्थो विनिवारणे ।
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ॥
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।

'तापत्रयं' दुःखत्रयम् । 'उत्पन्नज्ञानवैराग्यः' उत्पन्ने ज्ञानवैराग्ये यस्य सः तथा । ज्ञानं चात्र ब्रह्मविषयकम् । 'आत्यन्तिको लयो' मोक्षः ।

तथा

अज्ञानतमसाऽऽच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः ।
न जानाति कुतः कोऽहं क्वाऽहं गन्ता किमात्मकः ॥
केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते ॥
कोऽधर्मः कश्च वै धर्मः कस्मिन् वर्तेत वा कथम् ।
किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् ।
अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥

1 कण्डूयेनेति च सक्तः—स., ना.

अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः ।
अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोभाश्च भो द्विज ॥
नरकं कर्मणां लोपे फलमाहुर्मनीषिणः ।
तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चाऽमुत्र चोत्तमम् ॥
जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः [1]पुमान् ।
विगलच्छीर्णदशनो बलिस्नायुशिरावृतः ॥
दूरप्रणष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः ।
नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्वपुः ॥
प्रकटीकृतसर्वाङ्गो नतपृष्ठास्थिसंहतिः ।
प्रशान्तजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥
कृच्छ्राचंक्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः ।
मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रो गलल्लालाविलाननः ॥
अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः ।
तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताऽखिलवस्तुनाम् ।
सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः ॥
श्वासकाशमहायाससमुद्भूतप्रजागरः ।
अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी ॥
भृत्यात्मपुत्रदाराणामपमानपराकृतः[2] ।
प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः ॥
हास्यः परिजनस्याऽपि निर्विण्णाशेषबान्धवः ।
अनुभूतमिवाऽन्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ॥
संस्मरन् यौवनेऽत्यर्थं निश्वसित्यतितापितः ।
एवमेतानि दुःखानि जरायामनुभूय वै ॥

1 क्रमात्—इति मुद्रित पाठः—वि. पु. कलकत्ता. पृष्ठम् ८२९.
2 आस्पदीकृतः—मु. वि. पु., पृ. ५१५.

मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
श्लथग्रीवांघ्रिपादोऽथ व्याप्तो वेपथुना नरः ॥
मुहुर्ग्लानीपरवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ।
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ॥
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीव ममताकुलः ।
मर्मभिद्भिस्तथा रोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ॥
शरैरिवाऽन्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुबन्धनः ।
विवर्तमानताराक्षिर्हस्तपादं मुहुः क्षिपन् ॥
संशुष्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ।
निरुद्धकण्ठो दोषौघैः उदानश्वासपीडितः ॥
तापेन महता व्याप्तः तृषा चाऽऽर्तस्तथा क्षुधा ।
क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ॥
ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् ॥

'कार्यारम्भप्रवृत्तयो' ऽत्र निषिद्धकाम्यगोचराः। 'कर्मलोपो' नित्यनैमित्तिकाकरणम् ।

देवलः

यद्दुःखं म्रियमाणस्य यद्दुःखं मातुराशये ।
नाऽन्यत्र ह्युपमा लोके जीवतामन्तरे तयोः ॥

विष्णुपुराणे

[1]गर्भवासादि यावत्तु पुनर्जन्मोपपादनम् ।
समस्तावस्थकं तावद्दुःखमेव हि देहिनाम् ॥

1 ६, १७, ५९.

क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् ।
मन्यते बालबुद्धित्वात् दुःखमेव हि तत्पुनः ॥
अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैषिणाम् ।
भ्रान्तिज्ञानावृताङ्गानां[1] प्रहारोऽपि सुखायते ॥

तथा

[2]अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा ।
क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्वि लोपस्य चेतरैः ॥

तथा

[3]नरके यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै ।
प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र तेषां संख्या न विद्यते ॥
न केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्धतिः ।
स्वर्गेऽपि तात भीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥
पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनः पुनः ।
गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति च ॥
जातमात्रश्च म्रियते बालभावेऽथ यौवने ।
मध्यमं वा वयः प्राप्य वार्धके च ध्रुवा मृतिः ॥
यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्लुतः ।
तन्तुकारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥
द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च सदा नृणाम् ।
भवन्त्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥
यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते ।
तदेव दुःखवृक्षस्य मूलत्वमुपगच्छति ॥

1 अक्षाणाम्—मुद्रि वि. पु. पाठः, कलकत्ता, पृष्ठम् १६७.
2 १, १७, ६४.
3 विष्णुपुराणे, ६, ५, ४९—६०.

कलत्रमित्रपुत्रात्मगृहक्षेत्रधनादिकैः ।
क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथा सुखम् ॥
इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ।
विमुक्तिपादपच्छाया मृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥
तदस्य त्रिविधस्याऽपि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥
निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।
भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽऽत्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ॥

'पक्ष्मौघै' रंशुसमूहैः 'निरस्तातिशयाह्लादिसुखभावैकलक्षणा' निरतिशयसुखरूपेत्यर्थः। 'आत्यन्तिकी' सर्वमतीत्योच्चैः पदे स्थिता ।

अथाऽनित्यता

तत्र विष्णुः[1]

एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ।
न तत् भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्ध्रुवा ॥
गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे ।
शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥
चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।
विनष्टानीह कालेन मनुजेष्विह का कथा ॥

1 विष्णुस्मृति, २०, २७.

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥
ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारणाः ।
तेऽपि कालेन हीयन्ते कालो हि [1]बलवत्तरः ॥

महाभारते

अविश्रान्तमनालम्बं अपाथेयमदैशिकम् ।
तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥
यदा विसंज्ञः स्थिरनिश्चलेक्षणः
　प्रयत्नहिक्कः श्वसनाद्यधिष्ठितः ।
तमो महान् श्वभ्रमिवोपनीयसे
　तदा क्व दाराः क्व सुताः क्व बान्धवाः ॥
निराधिनोऽस्य ध्रुवजीवितस्य
　किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय योगक्षानि सर्वमेव
　क्षणेन गत्वा न निवर्त्तते च ॥
किं ते धनैः किं तव बंधुभिर्वा
　किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमिच्छंश्च गुहां प्रविष्टं
　पितामहास्ते क्व गताः पिता च ॥
तुल्यजातिवयोरूपान् हृतान् पश्यसि मृत्युना ।
कथं ते नास्ति निर्वेदो लोहो हि हृदयं तव ।
मस्तकस्थापितं मृत्युं यदि पश्येदयं जनः ॥
आहारोऽपि न रोचेत किमुताऽकार्यकारिता ।
न ते पुत्रक निर्वेदो मुमूर्षोर्न भविष्यति ॥

1 दुरतिक्रमः—मुद्रितपाठः

विमूढेन्द्रियवर्गस्य स तु नाऽर्थं करिष्यति ।
बहुकृत्यो निरुद्योगः जागर्तव्ये प्रतप्तकः ॥
विश्रंभकभयस्थाने हा पुत्रक विहन्यसे ।
मृत्योर्बिभेषि किं मृत्युर्न स भीतं विमुञ्चति ॥
अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ।
महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया ॥
पारं क्लेशोदधेर्गन्तुं त्वर यावन्न भिद्यते ।
एवमत्याहिते लोके कालेनोपनिपीडितैः ॥
सुमहद्धैर्यमास्थाय मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

'अदैशिकं' मार्गोपदेशरहितम् । 'तमः कान्तारं' तमसा दुर्गम् । 'स्थिरनिश्चलेक्षणः' स्थिरो निश्चेष्टो निश्चलेक्षणश्चासौ स तथा । 'गुहां प्रविष्टं' दहरविद्योपदिष्टम्[1] ।

अथ विषयनिन्दा

तत्र महाभारते

विषयाणां च दौरात्म्यादिन्द्रियाणां च चापलात् ।
मनसश्चाऽनवस्थानात्सर्वः कृच्छ्रेषु वर्त्तते ॥
विषयान् प्रत्यनुसरन् प्राप्नोति सुमहद्भयम् ।
श्येनच्छायामनुपतन् कपिञ्जल इवाऽतपे ॥
जन्मान्तरशताभ्यस्ता विषयेषु रतिर्नृणाम् ।
जरद्गौरिव सस्येषु सा हि दुःखेन वार्यते ॥

1 *Cf.* छान्दोग्योपनिषत्—८, १, १.
अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् । इत्यारभ्योक्तम् ॥

देवलः

भुक्तानि यानि तान्येव भोक्तव्यानि पुनर्नृभिः ।
इति दृष्टार्थतत्वस्य पुनरुक्तमिदं जगत् ॥

महाभारते .

इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिस्स्मृता ।
दर्शने रसने घ्राणे श्रवणे च विशेषतः ॥
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षणात्मिका ।
कण्ठनालात्प्रलुठितं स्वाद्वस्वाद्वशनं समम् ॥
आस्वाद्यस्य हि सर्वस्य जिह्वाग्रे सन्धिविग्रहः ।
दिवसे दिवसे चैव रात्रौ रात्रौ तथा सदा ॥
भोक्तव्यमिति यत्तन्तो (?) दोषबुद्धिः स उच्यते ।
जिह्वोपस्थनिमित्तं हि पतनं सर्वदेहिनाम् ॥
अहेरिव गणाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव ।
राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामभिगच्छति ॥

'इषुप्रपातमि'त्यल्पकालोपलक्षणम् ।

तथा

[1]मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥
यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

'मात्रास्पर्शाः' विषयसम्बन्धाः ।

1 भगवद्गीतासु, २, १४–१५.

दक्षः

विषयासक्तचित्तस्तु कश्चिन्मोक्षं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासङ्गं तस्माद्योगी विवर्जयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[1]ह्रासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्म-
मत्युज्वलं तर्जनमङ्गनायाः ।
कुचादि पीनं पिशितं घनं तत्
स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ॥

महाभारते

यस्य जिह्वा सहस्रं स्याज्जीवेच्च शरदां शतम् ।
अनन्यकर्मा स्त्रीदोषाननुक्त्वा निधनं व्रजेत् ॥
अङ्गारसदृशी नारी घृतकुंभसमः पुमान् ।
ये ऽत्र सक्ता विलीनास्ते ये स्थितास्ते दिवं गताः ॥
न सुप्तेन जयेन्निद्रां न पानेन तृषां जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न कामेन स्त्रियं जयेत् ॥
यान्येव मलवाहीनि पूतिछिद्राणि योषिताम् ।
तान्येव खलु काम्यानि अहो पुंसां विडम्बना ॥
येषु येषु प्रदेशेषु कायोऽत्यन्तं जुगुप्सितः ।
तेषु सक्तरतो लोको वैराग्यं केन यास्यति ॥
स्त्री नाम मायाविकृतिः क्रोधमात्सर्यविग्रहम् ।
दूरात्त्यजेदनार्यां तां ज्वलनामेध्यवद्बुधः ॥

1 २५, १७. "तत्कलुषं वयासाः" (?) इति उदयपुर मातृकायाम् .

अथाऽर्थनिन्दा

तत्र महाभारते

[1]अर्थानामार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणे ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् शोकवर्धनान् ॥
विमोहयन्ति संपत्सु तापयन्ति विपत्तिषु ।
खेदयन्त्यर्जने काले कदा भोगाः सुखावहाः ॥
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैः तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥
राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥

तथा

कार्पण्यदर्पमानौ च भयं वा भ्रममेव च ।
अर्थजान्विविदुः प्राज्ञा दोषानेतांस्तु देहिनः ॥
अर्थलोभेन पुरुषैर्वेषः स्त्रीभिरिव स्वयम् ।
आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥

तथा

संपदः प्रमदाश्चैव तरंगोत्संगभंगुराः ।
कस्तास्वहिफलच्छत्रछायास्विव रमेद्बुधः ॥
को हि नाम श्रियं वाञ्छेत् फुल्लां विषलतामिव ।
सविषस्येव पानस्य वश्यः सव्यसनो मदः ॥
नैषा गुणेषु रमते नैर्गुण्यान्न निवर्त्तते ।
उन्मत्ता गौरिवाऽन्धा श्रीः क्वचिदेवाऽवतिष्ठते ॥

[1] आनु, २४४, १७.

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कश्चिदुपतिष्ठते ।
कश्चित् कर्मापि कुर्वन्निह न प्राप्यमधिगच्छति ॥

तथा

सार्वभौमश्च यो राजा यात्रामात्रपरश्च यः ।
उपभोगस्तयोस्तुल्यः क्लेशधर्मौ तु विस्तरौ ॥

अथ पुत्रदारादिनिन्दा

तत्र महाभारते

संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
एकः क्लेशानवाप्नोति परत्रेह च दुःखितः ॥
पुत्रदारकुटुम्बेषु मग्नाः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्नाः शीर्णा वनगजा इव ॥
पुत्रनाशेऽर्थनाशे वा ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ॥

तथा

माता पितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनुभूतानि संसारे कस्य ते कस्य वा वयम् ॥
व्रजमानो यथाऽध्वानं छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥
सहजेन विरज्यन्ते पत्ररागेण पादपाः ।
अन्येनाऽन्यस्य विश्लेषः कथन्तु न भविष्यति ॥
नायमत्यन्तसंवासः कस्यचित् केनचित्सह ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुताऽन्यैः पृथग्जनैः ॥

संयोगा विप्रयोगास्तु जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥
अलं परिग्रहेणेह दोषवांस्तु परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् ॥
यावतः कुरुते बन्धुः सबन्धान्मनसः प्रियान् ।
तावतोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥
मानसं दुःखमूलं हि स्नेह इत्युपलक्ष्यते ।
स्नेहाद्विसृज्यते जन्तुः दुःखयोगमुपैति च ॥
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथाऽऽयासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्तते ॥

अथ स्वर्गदूषणम्

तत्र महाभारते

स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते सततं श्रुतिः ।
फलं प्रकल्प्याऽपूर्वं हि ततो यज्ञः प्रवर्तते ॥
अत्राऽपि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ।
न तत्राऽप्यस्ति सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियम् ॥
कृतस्य कर्मणः स्वर्गे भुज्यते कर्तृभिः फलम् ।
न चाऽन्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥
सुखव्याप्तमनस्कानां सहस्ताभ्यागतापदाम् ।
संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ॥
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ।
आब्रह्मभवनादेते दोषा ब्रह्मन् सुदारुणाः ॥
स्वर्गभाजः प्राप्नुवन्ति तस्मात् स्वर्गं न कामयेत् ।

सुहृज्ज्ञातिसजातीयैर्यथोरु-
क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवो हि ।
तथा तस्मिन् क्षीणपुण्यं मनुष्यं
त्यजन्ति सर्वे सेश्वरा देवसंघाः ॥

'रजसा च प्रधर्षणं' रजोगुणेनाऽभिभवः ।

मार्कण्डेयपुराणे

[1]स्वर्गेऽपि दुःखमतुलं यदारोहणकालतः ।
प्रभृत्यहं पतिष्यामित्येतन्मनसि वर्तते ॥
नरकांश्चापि संप्रेक्ष्य महद्दुःखमवाप्यते ।
एतां गतिमहं गन्तेत्यहर्निशमनिर्वृतः ॥

1 ११, २६.

॥ ९ ॥

अथ कामादिवर्जनम्

तत्र महाभारते

[1]हृदि कामद्रुमश्चित्ते मोहसंचयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विचिकित्सात्वगावृतः ॥
तस्य चाऽज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।
अभ्यसूयापलाशो हि पूर्वदुष्कृतसारवान् ॥
संमोहस्कन्धविटपः शोकशाखाभयङ्करः ।
मोहिनीभिः पिपासाभिर्लताभिः परिवेष्टितः ॥
तस्याऽनुशयमूलस्य मूलमभ्युक्षरेद्बलात् ।
त्यागप्रसादतीक्ष्णेन सौम्येन परमासिना ॥

'सौम्येन' शान्तिकरेण ।

हारीतः

संकल्पात् कामः संभवति । आशयाच्च वर्द्धते स्नेहान्निबध्नाति स ह इच्छालक्षणो ऽनेकविधः कामो येनाऽभिभूतः । अतृप्त इव कामानां लोको ह्यनेन जन्मसंसारकामावर्ते निमज्जति । स एषोऽनलः कामः 'कामो हि भगवान् वैश्वानर' इति श्रुतिः । तस्याऽसंकल्पो नियमनम् ।

1 हृदिकामद्रुमाद्ध्रो—स. ना.

महाभारते

सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोविघ्नार्थमुद्यतौ ॥
स्वादुकामुककामानां वैतृष्ण्यं किं न वाञ्छसि ।
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं किं न पश्यसि ॥
यद्यत्यजति कामानां तत्सुखस्याऽतिपूर्यते ।
कामानुसारी पुरुषः कामननुविनश्यति ॥
यः कामानाप्नुयात् सर्वान् यश्चैतान् सकलान्त्यजेत् ।
प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[1]कामः सर्वात्मना हेयो हातुं चेत् स न शक्यते ।
[2]मुमुक्षां प्रति कार्यः स स वै तस्याऽपि भेषजम् ॥

हारीतः

क्रोधाग्निनाभिभूतः, स्वेषामप्यबहुमतो, नाऽधिगमनीयोऽविश्वसनीयश्च भवति। कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि न वितर्कयति। हितवादिनो गुरूनप्यतिक्रामत्यत्याविष्टः। प्रेतलोकायाऽऽत्मानं नयति। तत्र घोरां निरयप्रायां यातनामनुभूय क्रूरक्रव्यादासु तिर्यग्योनिषु जायते। तत्र सर्वासां प्रजानां वध्यो भवति। क्रमात् मनुष्यतां प्राप्य सर्वजनविद्विष्टतामुपैति। क्रोधो हि तमोरूपस्तस्य क्षमा नियमनम्।

1 ३७, २४.
2 प्रतिकर्त्तव्यः, स.; प्रतिसंस्कार्यः—ना.

विष्णुपुराणे

[1]मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः।
हन्यते तात कः केन यतः सुकृतभुक् पुमान्॥

महाभारते

न पंडितः क्रुध्यति नाऽभिषज्जने
न चाऽपि संसीदति न प्रहृष्यति।
ना चाऽतिकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाऽचलः॥

श्रीरामायणे[2]

धन्यास्ते पुरुषव्याघ्र ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम्।
निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवांऽभसा॥

[3]महाभारते

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः॥

श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥
धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्॥
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणाऽनलेन च॥

1 १, १, १७.
2 सुन्दरकाण्डे, ५५, ४.
3 भगवद्गीता, ३, ३६—४१.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याऽधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

तथा [महाभारते]

एको लोभो महाग्राहो लोभात् पापं प्रजायते ।
ततः पापादधः प्राप्तिस्ततो दुःखं प्रपद्यते ॥
पापानां विध्यधिष्ठानं लोभमेकं नराधिप ।
लोभात्पापानि कुर्वन्ति सुविद्वांसोऽपि मानवाः ॥
क्रोधो लोभश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।
एवमेतानि राजेन्द्र लुब्धानामकृतात्मनाम् ॥
असन्तोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
ततोऽस्य नश्यते प्रज्ञा विद्येवाऽभ्यासवर्जिता ॥

देवलः

अथातः पापदोषान् मनोवाक्यशरीरजान् व्याख्यास्यामः । तत्र मोहरागद्वेषमानलोभमदशोकममत्वाऽहंकारभयहर्ष [1]मोघवित्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषां च त्रिविधो मोहसंभवः सर्वपाप्मनाम् ।
अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥
विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।
दोषैरधर्षणं चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥
अश्रेयःश्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संशयो भवेत् ।
मिथ्याज्ञानमिति प्राहुरहिते हितदर्शनम् ॥

1 मोघचिन्ताश्च—स. ना.

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्यातश्च संशयः ।
उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं पापिष्ठमुपजायते ॥
अज्ञानादुःखसंप्राप्तिः संशयाद्बध्यते पुनः ।
मिथ्याज्ञानात्पतत्येव मूढस्तामिस्रयोनिषु ॥
आवृत्ता विषयाः सर्वे दोषैर्दोषैर्यथा तनुः ।
गुणतो हृदि तान्कृत्वा रागो रागस्य लक्षणम् ॥
[1]स सन्निकर्षादज्ञानात् सङ्कल्पादभिमानतः ।
सुखाच्च जायते रागो विषयेषु शरीरिणाम् ॥
ज्ञानद्वेषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यप्रसंगतः ।
वियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥
निवर्तते चेद्रागोऽयं पुंसो द्वेषादिहेतुभिः ।
भूयो ह्युत्पद्यते सङ्गात् ज्ञानान्नश्यति केवलम् ।
अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ॥
परस्त्रीषु परस्वेषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ।
रोषोऽमर्षोऽभ्यसूया च द्रोहो मिथ्या वितर्कितम् ॥
दुःखार्हश्चेति दोषज्ञैर्दोषः षोढाऽभिधीयते ।
य उष्मा हृदये जन्तोः समुत्तिष्ठति वैकृतः ॥
परानिष्टचिकीर्षायां स रोष इति संज्ञितः ।
पुराभावसमुत्थेन दोषेणैवाऽभिदेशितः ॥
किञ्चिद्दृष्टश्चैव यो द्वेषस्तदमर्षस्य लक्षणम् ।
परस्य दृष्ट्वा श्रुत्वा वा स्वगुणाभ्यधिकान्गुणान् ॥
नाऽभिनन्दति यो द्वेषात् साऽभ्यसूयेत्युदाहृता ।
सुहृदामपि यो नित्यमर्थानपि जिघांसति ॥

1 Lacuna from स सन्निकर्षात् to शोकाद्धर्मात् विनिवर्त्तते.

असौहृदमतिः पापस्तदाहुर्द्रोहलक्षणम् ।
यः साधूनपदोषांश्च मन्यते दोषकारिणः ॥
मिथ्या वितर्कितं चेति तदाहुर्भावदोषजम्[1] ।
लोभाद्द्वेषाच्च सङ्कल्पः चिन्तनं पापकर्मणाम् ॥
दुःस्वार्हमिति विज्ञेयं पूर्वदुष्कृतसम्भवम् ।
दुःस्वाद्द्रव्याभिघाताच्च दोषोऽयं षड्विधो भवेत् ॥
ज्ञानात् कालात्ययात् धर्मात् प्रीतेश्च विनिवर्त्तते ।

विष्णुपुराणे

[2]तापत्रयेणाऽभिहतं य एतदखिलं जगत् ।
तदाऽशोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥
अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहंपरम् ।
मुदं तथाऽपि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥
[3]सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

देवलः

अतत्वग्रहणं तापो वेपथुर्ज्ञानसंप्लवः ।
स्वेदोऽक्षिरोगः पारुष्यं ग्रासश्च द्वेषदोषजाः ॥
सर्वत्रोत्कृष्टमात्मानं सर्वेभ्यो यो निबध्यते ।
समान इति विज्ञेयो यथेष्टस्पष्टवाक्क्रियः ॥
परान्नं परभोगांश्च परसामर्थ्यमेव च ।
दृष्ट्वा श्रुत्वा च या तृष्णा जायते लोभ एव च ॥

1 दोषकम्—ना and स.
2 १, १७, ८०.
3 १, १९, ३७.

नास्ति तृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
तस्मात्तु लोभसञ्जातां तृष्णां विद्वान् परित्यजेत् ॥
प्राप्यापि मेदिनीं कृत्स्नां तृष्णा नाऽस्य प्रशाम्यति ।
विवर्द्धते हि भूयोऽपि सा शिखेव विभावसोः ॥
दुःखादित्वात् दुरन्तत्वात् अधर्मत्वादतृप्तितः ।
पश्चाच्छोकावहत्वाच्च न क्वचिच्छ्रेयसी तृषा[1] ॥

वृद्धशातातपः

कस्तृणां शमयेद्भोगैर्भैर्दीर्घैरुत्तरलङ्घनम् ।
पुरो दीर्घां पदन्यासे छायां सायन्तनीमिव ॥

[2]विष्णुपुराणे

[3]मनोरथानां न समस्तिरस्ति
वर्षाशते नाप्यथवाब्दलक्षैः ।
पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवाना-
मुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥
पद्भ्यां गता यौवनीनश्च जाता
दारैश्च संयोगमिता प्रसूता ।
दृष्टा सुतास्तत्तनयं प्रसूतिं
द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥
द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं
मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णेऽपि तत्राऽप्यपरस्य जन्मनः
निवार्यते केन मनोरथस्य च ॥

1 ईदृशा इति ना. पाठः
2 Udaipur Ms. omits the name.
3 ४, २, ११६–११९.

आमृत्युतो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञानमिदं ममाऽद्य ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं
न जायते वै परमार्थसंङ्गम् ॥
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा मम तेष्वेव जायते ॥
तस्मादेतानहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥

महाभारते

तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी मता ।
अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुवर्धिनी ॥
आशा हि पुरुषं बाल नाऽऽलापयति तस्थुषी ।
तस्माद्वैकल्यमासाद्य ध्रुवो मृत्युर्न संशयः ॥
आसन्नान् परमो भावान् दर्शयित्वा पदे पदे ।
छागो हरितमुख्येव दूरं नीतोऽस्मि तृष्णया ॥
यौवनं जरया ग्रस्तमारोग्यं व्याधिभिर्हतम् ।
जीवितं मृत्युरभ्येति तृष्णैका निरुपद्रवा ॥
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीर्यते जीर्यतः सर्वं तृष्णैका तु न जीर्यते ॥
यथा शृङ्गं तरोः काले वर्धमानस्य वर्द्धते ।
एवं हि तृष्णा वित्तेन वर्द्धमानेन वर्द्धते ॥
अकर्तव्येषु साध्वीवत् तृष्णा प्रेरयते नरम् ।
तमेव सर्वपापेभ्यो लज्जा मातेव रक्षति ॥
अकृतस्याऽऽगमो नास्ति कृते नाशो न विद्यते ।
अकस्मादेव लोकोऽयं तृष्णे दासीकृतस्त्वया ॥

तृष्णा खनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते ।
या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव खन्यते ॥

तथा

सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशां निराशतः कृत्वा सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥
सर्वत्र संपदस्तत्र सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥
अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् ।
तस्मात् सन्तोषमेवेह धनमिच्छन्ति पण्डिताः ॥
यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवस्त्रियः ।
नाऽलमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥
'नालमेकस्ये'त्यलंशब्दः पर्याप्तौ ।

देवलः

कुलबुद्धिवपुर्विद्यावित्तैश्वर्यविभूतिभिः ।
स्वैरेतैर्बाधते योऽन्यं तन्मदस्येह लक्षणम् ॥
देवासुरमनुष्याणामुत्सिक्ता मदहेतवः ।
मदेनैव विनेशुस्ते तस्मात्त्याज्यो मदो बुधैः ॥
हर्षोत्सेकावलेपाश्च दंभो दर्पोऽथ गर्विता ।
अन्ये च ते द्विधा भावास्ते मदस्य विकल्पजाः ॥
अनिष्टयोगजात् द्वेषात् स्नेहादिष्टवियोगजात् ।
क्लेशाद्वा हृदि यद्दुःखं स शोक इति पठ्यते ॥
अनित्याः सर्वभावाश्चेच्छोकस्तत्र निरर्थकः ।
अथवा यदि नित्याःस्युः कुतः शोकः प्रवर्तते ॥

नैवं हि शोचेत्सत्त्वस्थस्तामसे वाऽपि केवलम् ।
शोकाद्दुःखमवाप्नोति समासेनेह रागतः ॥

'नैवं हि शोचे'दित्येवमुक्तप्रकारेण पर्य्यालोचयन्न दुःखमवाप्नोति इत्यर्थः ।

महाभारते

यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विदारयेत् ।
स्यान्मे हर्षश्च शोकश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥
भूतानां निधनं दिष्ट्या स्रोतसामिव सागरे ।
नैतत्सम्यग्विजानाति न वा मुह्यति वज्रधृक् ॥
नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
सोऽयं पचति मां कालो वृक्षे फलमिवाऽऽगतम् ॥
दग्धमेवाऽनुदहति हतमेवाऽनुहन्यते ।
नश्यते नष्टमेवाऽथ लब्धव्यं लभते नरः ॥
बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं वाऽपि शोको न स्पृशते नरम् ॥
बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं कविं जडम् ।
दुर्बलं बलवन्तं च भाव्यर्थो भजते नरम्[1] ॥

देवलः

इदं ममेति यत्स्वाम्यमात्मनोऽर्थेषु मन्यते ।
अजानंस्तदनित्यत्वं ममत्वमिति तद्विदुः ॥
अहमित्यभिमानेन यः क्रियासु प्रवर्तते ।
कार्यकारणयुक्तासु तदहंकारलक्षणम् ॥

1 भाव्यं नो भजते नरम्—ना and म.

अहंकारममत्वाभ्यां बध्यन्ते सर्वदेहिनः।
संसारविनियोगेषु ताभ्यां मुक्तस्य मुच्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[1]यस्मिन् यस्मिन् ममत्वेन संवित् पुंसः प्रजायते।
ततस्ततः समादाय दुःखान्येव प्रयच्छति ॥
मार्जारभक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे।
न तादृङ्ममताशून्ये कलविंकेऽथ मूषिके ॥

महाभारते

नाऽत्यक्त्वा सुखमाप्नोति नाऽत्यक्त्वा विन्दते पदम्।
नाऽत्यक्त्वा चाऽभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥
हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुंजरो हतः।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥
प्रत्यूषपटहो राज्ञः सामान्यः सुखवासिभिः[2]।
ममेदमिति यो भावस्तस्य स प्रीतिकारकः ॥
अपि च भवति मैथिलेन गीतं
नगरमुपाहितमग्निनाऽभिवीक्ष्य।
मम न खलु तुषोऽपि दह्यतेऽस्मिन्
स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः ॥
अनन्तं बत मे वित्तं पश्य मे नास्ति किंचन।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते ॥

1 ३८, ३.
2 पुरवासिभिः ना and स.

अङ्गिरुवाच

आत्माऽपि चाऽयं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
यथा मम तथाऽन्येषामिति मत्वा न मे व्यथा ॥
एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव [1]ह्रदम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥
धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥

देवलः

अहं ममेति चाऽऽत्मानं संसारे परिवर्तते ।
नाऽहं कश्चिन्न मे कश्चिदिति पश्यन्न बध्यते ॥

विष्णुपुराणे

[2]अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथाऽनघ ।
परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरे वचसां न यः ॥

तथा

[3]अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः ।
अविद्यातरुसंभूति बीजमेतत् द्विधा स्थितम् ॥
पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ।
अहमेतदितीत्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥
आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते ।
आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कलेबरे ॥

1 ह्रदम्, which is the *S'ruti* expression—ग. ना; but Udaipur Ms. has गृहम् in place of ह्रदम्.

2 ६, ८, १०.

3 ६, ७, ११.

कलेवरोऽप्यभोग्यं हि गृहक्षेत्रादिकं च कः ।
अदेहेऽनात्मनि प्राज्ञो ममेदमिति मंस्यते ॥
इत्थं च पुत्रपौत्रादौ तद्देहोत्थापिते तु कः ।
करोति पण्डितः स्वाम्यमनात्मनि कलेवरे ॥
सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः ।
देहं चाऽन्यद्यदा पुंसः तदा बन्धाय तत्परम् ॥
मृण्मयं हि यथा गेहं लिप्यते वै मृदंभसा ।
पार्थिवोऽयं तथा देहो मृदं भोलेपनं स्थितिः ॥
पञ्चभूतात्मकैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः ।
अथाऽऽप्यते यदि ततः पुंसो गर्वोऽत्र किंकृतः ॥

देवलः

आत्मबाधाकरं श्रुत्वा दृष्ट्वा वा प्रत्युपस्थितम् ।
उद्वेगो जायते यस्तु हृदये तद्भयं स्मृतम् ॥
तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥
भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्मव्यतिक्रुतिः ।
इत्येवं दृष्टतत्वानां न क्वचिज्जायते भयम् ॥
आत्मनोऽभ्युदयं दृष्ट्वा परस्य व्यसनानि वा ।
आनन्दो मानसो जातो हर्ष इत्यभिधीयते ॥
सर्वद्रव्येष्वतीतेषु क्षणिकेषु धनेषु च ।
न हर्षस्याऽवकाशोऽस्ति विमृश्य यदि पश्यसि ॥
माध्यस्थ्यमपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
किं पुनर्मूढभावेन प्रमोदः परविद्रवे ॥
यो वृथा चिन्तयेदर्थान् मनसा ह्यपरस्परान् ।
मोघचिन्तेति तामाहुर्धर्मकर्मोपघातिनीम् ॥

[1]भोगैश्वर्यमदादीनि लोभाद्यः संस्मरेद्वृथा ।
स मोघचिन्तयाऽऽत्मानं हन्ति बुद्धिं च कर्म च ॥
तस्मात् विदूरगां चिन्तां त्यक्त्वा शोकं च कर्मजम् ।
आरभेत शिवं कर्म ध्रुवं प्राप्तुं च सर्वशः ॥
रागसङ्कल्पजान् ग्रन्थीन् हृदयेषु दृढार्पितान् ।
उच्छिन्द्यात्तांस्तु मेधावी तत्वज्ञानासिनाऽद्भुतम् ।
आत्मदोषक्षयोपायमनित्यामेध्यतां तनोः ॥
हितं च सर्वभूतानां चिन्तयेन्मनसाऽसकृत् ।
एते मनोभवा दोषा द्वादशाऽशिवहेतवः ॥
मोहादयः समाख्याता देवासुरविमोहनाः ।
तत्संयोगान्मनो गुप्ते ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ॥
त्यागाच्च व्यसनादीनां हानिर्गच्छति मानसम् ।
अप्रकाशकरो बुद्धिं तमसाऽऽवृत्य सर्वशः ॥
प्रथमं जायते मोहो देहिनां हृदि पाप्मजः ।
मोहादुत्पद्यते रागो रागाद्द्वेषः प्रवर्तते ॥
त्रिभिरेतैर्भवत्येव पापं शारीरवाङ्मयम् ।
[2]तस्मान्हरीह सर्वेषु मानसे स्वपिति स्वयम् ॥
सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं त्रीनेतान् प्रथमं त्यजेत् ।
'अपरस्परान्' सानत्येनाऽपरापरान् ।

[3]**महाभारते**

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

1 भौगैश्वर्यधनादीनि—म and ना.

2 ना. and म read तस्मात् वरीयस्सर्वेषु मानसेष्वपि तत् त्रयम्.

3 भगवद्गीता, २, ६२–६३.

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

तथा

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्
　अज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनाऽऽवृतः कुरुते संप्रमत्तो
　घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥
रागो द्वेषः काममोहौ पापानां चैव या क्रिया ।
विचिकित्सा क्रोधमोहौ दंभोऽसूया मदस्तथा ॥
ईर्ष्या हिंसा च मात्सर्यं कुत्सा तंद्रा तथैव च ।
अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं तृष्णा मोहोपसेवनम् ॥
क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात् कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।
सत्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥
अप्रमादाद्भयं भक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञसेवनात् ।
ईर्ष्या द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥
भ्रमं प्रमोहमावर्त्तमभ्यासाद्विनिवर्त्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिमां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्ववित् ॥
उपद्रवांस्तथा रोगान् हितजीर्णमिताशनात् ।
लोभं मोहं च सन्तोषाद्विषयं तत्वदर्शनात् ॥
अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
आयत्या च जयेदाशां दम्भं सङ्गविवर्जनात् ॥
अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनाऽऽत्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥
उत्थाय च जयेत्तन्द्रां वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ।
मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं त्यजेत् ॥

द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्तु स्नेहबन्धाद्विमुच्यते ॥
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
अनिष्टवर्द्धितं पश्येद्यथा क्षिप्रं विवर्धते ॥
दुःखोपघाते शारीरे मानसे वाऽप्युपस्थिताः ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नतस्तान्विचिन्तयेत् ॥
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नाऽनुचिन्तयेत् ।
चिन्तमानं हि नश्येति(?) भूयश्चाऽपि प्रवर्त्तते ॥
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं निर्बलैः समतामियात् ॥

तथा

यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत्
तस्यां च मेधापरितप्यमानः ।
एवं प्रवृद्धं प्रणुदेन्मनोजं
सन्तापमायासकरं शरीरे ॥
धृत्वा शिश्नोदरं वक्षे पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रेषु मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥
निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ।
स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाऽभिभूयते ॥

॥ १० ॥

अथेन्द्रियजयः

<u>मनुः</u>[1]

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयः ।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाऽभिवर्द्धते ॥
न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया ।
विषयेषु प्रदुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनाऽस्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

'कामो'भिलाषः। 'कामानां' काम्यानां 'विषयाणां' शब्दादीनाम्। 'दृति'र्भस्त्रा[2]।

1 २, ८८, ९३, ९४, ९६, ९८, ९९.
2 दृतिः 'चर्मनिर्मितं उदकपात्रम्' इति कुल्लूकः ।

<u>**महाभारते**</u>

न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ।
श्रवणाद्दर्शनाद्वाऽपि स्पर्शनाद्वाऽपि जायते ॥
न त्वं स्मरसि वारुण्या लावकाणां च पक्षिणाम् ।
नाभ्यां चाऽप्यधिको भक्ष्यो न कश्चिदिह विद्यते ॥

'अरसज्ञस्य' तज्जन्यसुखानभिज्ञस्य । [च]

<u>**तथा**</u>[1]

[2]विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥

1 भगवद्गीता, २, ५९–६१, ६३–६५.

2 "इन्द्रियाणां आहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जम् विनिवर्तन्ते; रसो रागः, विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥" (**श्री रामानुजभाष्यम्**).

"यद्यपि विषयाः विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानि इन्द्रियाणि निराहारस्य अनाह्रियमाणविषयस्य, काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनः देहवतः रसवर्जम् रसो रागो विषयेषु यः तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः 'स्वरसेन प्रवृत्तः, रसिकः रसज्ञः' इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनारूपः सूक्ष्मः अस्य यतेः परं परमार्थतत्वं ब्रह्म दृष्ट्वा उपलभ्य 'अहमेव तत्' इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः" (**श्री शाङ्करभाष्यम्**).

इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाऽम्भसि ॥

'रसवर्जमि'त्यत्र रसो राग इति गीताभाष्यम्[1] । 'परं दृष्ट्वा' परमात्मानं साक्षादवगम्य ।

[2]विष्णुपुराणे

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य[3] व्यसनासङ्गि मुक्तो निर्विषयात्मनः ॥

[4]महाभारते

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥
बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥

1 This comment appears to show that Lakṣmīdhara was conversant with the bhāṣyas of both S'aṅkara and Rāmānuja, and that he leaned in his views to the latter since he explains परं दृष्ट्वा as परमात्मानं साक्षादवगम्य, an interpretation opposed to *Advaita*.

2 ६, ७, २८.

3 विषयासङ्गि—स.

4 भगवद्गीता, ६, ५—७.

॥ ११ ॥

अथ तत्वसृष्टिः

तत्र देवलः

तत्र सांख्यानामेका मूलप्रकृतिः। सप्त प्रकृतिविकृतयः। [1]महदहंकारौ। पञ्च तन्मात्राणि। षोडश विकाराः। [2]पञ्चेन्द्रियाणि। अर्थाश्च पञ्चभूतविशेषाश्च त्रयोदश करणानि। तेषां त्रीण्यन्तःकरणानि। दश बहिःकरणानि।

'पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि' पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि इत्येवं दश।

'अर्था' रूपादयः। 'भूतविशेषाः' पृथिव्यादयः।

तथा

अथ मूलप्रकृतिरव्यक्तं महानहंकारः। पञ्च तन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः। शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, [3]गन्धतन्मात्रमिति। तन्मात्राणि द्विविधानि। इन्द्रियाणि मनो भूतविशेषाश्च विकाराः। चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वचो बुद्धीन्द्रियणि। रूपरसगन्धस्पर्शास्तेषामर्थाः। वाक्, पाणि, पाद, पायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि।

1 Omitted in Nagpur Ms. and Sarasvatibhavan Ms.

2 पञ्चपञ्चेन्द्रियाणि—स. and ना.

3 Omitted in Sarasvatibhavan Ms.

भाषणं क्रिया गमनमुत्सर्गः प्रीतिरिति कर्मेन्द्रियार्थाः। वाय्वग्न्यम्ब्वाकाशपृथिव्यो भूतविशेषाः। दशेन्द्रियाणि बुद्ध्यहंकारमनांसि च करणानि। तेषां मनोबुद्ध्यहंकाराश्चाऽन्तःकरणानि दश बहिःकरणानि। इन्द्रियाणि च।

गुणसाम्यलक्षणमव्यक्तम् प्रधानं प्रकृतिः विधानमित्यनर्थान्तरम्। अध्यवसायलक्षणो महान् [1]बुद्धिर्मतिरुपलब्धिरित्यनर्थान्तरम्। अभिमानलक्षणोऽहंकारो वैकारिकोऽहंकारोऽभिमान इत्यनर्थान्तरम्। सत्तामात्रलक्षणानि तन्मात्राणि स्वानुग्रहलक्षणानीन्द्रियाण्यक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते। संकल्पलक्षणं मनः। इन्द्रियार्थलक्षणा विषयविशेषा भूतानीत्यनर्थान्तरमिति।

सर्वपूर्विका प्रकृतिः। प्रकृतेर्महानुत्पद्यते। महतोऽहंकारः। अहंकारात्तन्मात्राणि इद्रियाणि च। तन्मात्रेभ्यो विशेषा इत्युत्पत्तिक्रमः।

'गुणसाम्यलक्षणं' सत्वरजस्तमसां साम्यमविकृतित्वम्। तदेव लक्षणं यस्य तत्तथा।

'सर्वपूर्विका' सर्वेभ्यः प्रथमा।

<u>यमः</u>

मनो बुद्धिरहंकारः ग्वानिलाग्निजलानि भूः।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशाऽपरे॥
श्रोत्राक्षिरसनघ्राणत्वचः सङ्कल्प एव च।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः॥

1 स. omits मतिरुपलब्धिः

पादावुपस्थ इति ते विकाराः षोडशाऽपरे ।
चतुर्विंशकमित्येतत् ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥
पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः ।
[1]एतज्ज्ञात्वा सुमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः ॥
पञ्चविंशतितत्वज्ञो याति विष्णोः परं पदम् ।

याज्ञवल्क्यः[2]

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्ता ततोऽहङ्कारसंभवः ।
तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि तु ॥
शब्दस्स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।
यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥

'एकोत्तरगुणानि' एकैकेन गुणेन उत्तरोत्तरमधिकानि आकाशादीनि भूतानि ।

विष्णुपुराणे[3]

अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।
प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥
[4]अव्यक्तं नाऽन्यदाधारममरमजरं ध्रुवम् ।
शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतम्[5] ॥
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाऽव्ययम् ।
तेनाऽग्रे सर्वमेवाऽऽसीद्व्याप्तं वै प्रलयादनु ॥

1 एतज्ज्ञात्वाऽऽशु मुच्यन्ते—ना and ग.

2 ३, १७९ : 'गुणानि च' इति **विज्ञानेश्वर**पाठः : व्याख्यातं च—"च शब्दाहंकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां उत्पत्तिः" इति.

3 १, २, १९—२३, २५-६२.

4 'अक्षयं' इति मुद्रित (गोरखपुर) पुस्तके (पु. ७.)

5 'असंहितं' इति मु. पु.

वेदवादविदो विद्वन् नियता ब्रह्मवादिनः ।
पठन्ति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥
नाऽह्नो न रात्रिर्न नभो न भूमि-
र्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।
श्रोत्रादिबुध्याद्युपलभ्यमेकं[1]
प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥
प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतः प्रलये तु यत् ।
तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥
अनादिर्भगवान् कालो नाऽन्तोस्य[2] द्विज विद्यते ।
अत्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते स्वर्ग[3] स्थित्यन्तसंयमाः ॥
गुणसाम्ये ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते ।
कालस्वरूपरूपं तत् विष्णोः मैत्रेय वर्त्तते ।
ततस्तु तत् परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः ॥
सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ।
प्रधानं पुरुषं [4]चाऽपि प्रविश्य स्वेच्छया हरिः ॥
क्षोभयामास संप्राप्तेः सर्गकाले व्ययाव्ययौ ।
यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ॥
मनसो नोपकर्तृत्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः ।
स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषो मतः[5] ॥
स सङ्कोचविकासाभ्यां प्रधानत्वेऽपि संस्थितः ।
[6]विकाराश्च स्वरूपैश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा ॥

1 बुद्ध्यानुलभ्यमिति—मु. पु.
2 नाऽतो for नान्तो in स.
3 सर्गस्थित्यन्तसम्यमाः इति मु. पु.
4 पुरुषौ चापि इति मु. पु.
5 पुरुषोत्तमः इति मु. पु.
6 विकासाणुस्वरूपैश्च इति मु. पु.

व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
गुणसाम्यात्ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान् मुने ॥
गुणव्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ।
प्रधानतत्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ॥
सात्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।
प्रधानतत्वेन समं त्वचा बीजमिवाऽऽवृतम् ॥
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्वादजायत ॥
भूतेन्द्रियाणां हेतुः स त्रिगुणत्वान्महामुने ।
यथा प्रधानेन महान् महता स तथाऽऽवृतः ॥
भूतादिस्तु विकुर्वाणः [1]संगतात्मा त्विकं ततः ।
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥
शब्दमात्रमथाकाशं भूतादिः समावृणोत् ।
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ॥
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।
आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समावृणोत्[2] ॥
ततो वायुर्विकारेण रूपमात्रं ससर्ज ह ।
ज्योतिरुत्पद्यते वायुस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥
स्पर्शमात्रस्ततो वायूरूपमात्रं समावृणोत् ।
ज्योतिश्चाऽपि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥
संभवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि तु ।
रसमात्राणि चाऽम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत् ॥
विप्रकुर्वाणि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे ।
संघातो जायते यस्मात् तस्य गन्धो गुणो मतः ॥

1 शब्दतन्मात्रकमिति मु. पु.

2 Line missing in Udaipur Ms.

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रात्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥
न शान्ता नाऽपि घोरास्ते न मूढा न विशेषिणः ।
भूततन्मात्रसंज्ञोऽयं[1] अहंकारात्तु तामसात् ॥
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
एकादशं मनश्चाऽत्र देवा वैकारिकास्तथा[2] ॥
त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र तु पञ्चमम् ।
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विजः ॥
पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी ।
विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां प्रचक्षते[3] ॥
आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ।
शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥
शान्ता मूढाश्च घोराश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ॥
नाऽशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
समेत्याऽन्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ॥
एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ।
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्ताऽनुग्रहेण च ॥
महदाद्या विशेषान्ताः ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।
[4]उत्क्रमेण विरुद्धं च जलबुद्बुदवत्समम् ॥
भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशयम् ।
प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥

1 In the three Mss. सर्गोऽयम् इति मु. पु.
2 स्मृताः for तथा in मु. पु.
3 च कथ्यते इति मु. पु.
4 तत्क्रमेण इति मु. पु.

14

तत्राऽव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपी जगत्पतिः ।
विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
मेरूरुल्बमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः ।
गर्भोदकं समुद्राश्च तस्याऽऽसन् सप्त चात्मनः ॥
[1]अद्रिद्वीपसमुद्राश्च सज्ज्योतिर्लोकसंग्रहः ।
तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानवः ॥
वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ।
वृतैर्दशगुणैरण्डे भूतादि [2]महता तथा ॥
अव्यक्तेनाऽऽवृतो ब्रह्मन् तैः सर्वैः संहितो महान् ।
एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥
नारिकेलफलस्याऽन्तर्बीजं बाह्यदलैरिव ।
जुषन्रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ॥
ब्रह्मा भूत्वा स जगतो विसृष्टौ संप्रवर्तते ।
सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत् कालविकल्पना ॥
सत्वभुग् भगवान् विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ।
[3]सर्गस्थित्यन्तकरणाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
स्वसंज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
स्रष्टा सृजति चाऽऽत्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च ।
उपसंहरते चाऽन्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥

1 साद्रिद्वीप इति मु. पु.

2 भूतानि for भूतादि—स.

3 १, २, ६६–७० ; मु. पु पाठः सृष्टिस्थित्यन्त इति.

स एव सर्वभूतेशो[1] विश्वरूपो यतोऽव्ययः ।
[2]सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ॥
स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता
स एव पालयति च पाल्यते च ।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्ति-
र्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥

[तथा[3]]

[4]महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये ।
कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥
आपो ग्रसन्ते वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ।
आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥
प्रनष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका[5] ।
अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा लीयते तु सः ॥

तथा

ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः ।
आकाशं चैव भूतादि ग्रसते तं तथा महान् ॥
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विज ।
गुणसाम्यसमुद्रिक्तमन्यूनं च महामुने ॥

1 भूतात्मा इति मु. पु.
2 संज्ञादिकम् इति स. मातृकायाम् (fol ३५.)
3 There should be तथा here to indicate a break in the quotation. The verses which follow are from the sixth ams'a, chapter 4, s'l. 13 ff.
4 ६, ४, १३–१५, १७, ३२–४०.
5 These three lines are omitted in the Ms.

आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महास्वनाः ।
सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥
सलिलेनोर्मिमालेन लोका व्याप्ताः समन्ततः ।

प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ।
इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मिन् मैत्रेय लीयते ।
एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ॥
सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ।
न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ॥
सत्तामात्रात्मके[1] ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ।
स ब्रह्म तत्परं धाम परमात्मा स चेश्वरः ॥
स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नाऽऽवर्त्तते यतिः ।
प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
पुरुषश्चाऽप्युभावेतौ लीयते परमात्मनि ।
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ॥
विष्णुनाम्ना स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ।

महाभारते

अक्षरोऽग्रे ततो वायुः वायोर्ज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥

1 सत्तायात्रात्मके—मु. पु.

॥ १२ ॥

अथ शरीरचिन्ता

तत्र देवमनुष्यतिर्यगनुवृत्तौ देवलः

तेषां त्रिविधो मूर्तिविशेषो-द्युतिमत्, सुगन्ध्यनिष्पाद्य-मनाविलमनिमिषमस्वेदं, क्षुत्पिपासानिद्रालस्यवर्जितं, यथेष्टाकृतिबलसन्नहनमूर्जस्वि, निर्मलं, परमपुष्कलं, सुकृतनिमित्तं, देवताशरीरम्। अनित्यमशुभं, सर्वरोगायतनं, दुःखभाजनमनेकबाधमस्थिसंघातशिरास्नायुनद्धं, मांसावलिप्तं, त्वक्प्रतिच्छन्नं, अन्नरसनानाशोणितमेदोमांसमज्जारेतःपित्तानिलश्लेष्मांत्रगुदबस्तियकृत्प्लीहक्लेद स्वेद[1] मूत्रपुरीष कृमिपूर्णं, नवच्छिद्रं, सन्तताश्रावं, केशरोमनखपर्यन्तं, दुर्गंधि, नित्यसंस्कार्यं, जरामरणवशमिति मानुषशरीरम्। सन्ततोद्विग्नमसंस्कारं, विधूतनिश्चयदं, क्षुत्पिपासावशं, मूढेन्द्रियगोचरं, दुष्कृतायनमज्ञानमकर्मण्यमिति तिर्यग्योनिशरीरम्।

तथा[2]

इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखं क्षुत्तृष्णा चेष्टितं भयम्।
उत्पत्तिर्मरणं चेति सामान्यं सर्वदेहिनाम्॥

1 स and ना omit स्वेद.

2 Nagpur Ms. has तथा.

अवश्यं प्राणिनः सर्वे रमन्ते स्वासु योनिषु ।
असत्समाविशिष्टानां न जातिरिति निश्चयः ॥
अमेध्यमतिदुर्गन्धि निस्सारं दुःखभाजनम्[1] ।
अध्रुवं बहुदुःखं च शरीरं गर्भवासिनाम् ।
विण्मूत्रकृमिसम्पूर्णं रोगायतनमातुरम्[2] ।
शरीरं यापयन्तीह सदा स्नानाशनादयः ॥
शय्या च क्रमणं स्थानमासनं च यथाक्रमम् ।
स्वजातिं न परित्यक्तुमिच्छन्ति प्राणिनः क्वचित् ॥
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीहते ।
तस्मात्कीटोऽपि जन्तूनां स्वजात्या रमते भृशम् ॥

'यथेष्टाकृतिबलसन्नहनं' यथेष्टं जातिसामर्थ्यावयवसंघाता यत्र तत्तथा ।

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

<u>विष्णुपुराणे</u>

[1]क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां समा च यः ।
क्व कान्तिशोभासौरभ्यं कमनीयादयो गुणाः ॥
मांसास्थ्यसृग्वसापूयस्नायुविण्मूत्रसंहतौ ।
देहे चेत् प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥

1 भाजनम्—ना.
2 १, १७, ६२.

[1]**मनुः**

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयस्स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥
गुच्छगुल्मं च विविधं तथैव तृणजातयः ।
[2]प्रतानाश्चैव वल्यश्च वीरुधः परिकीर्तिताः ॥
तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥

महाभारते

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टितम् ॥
त्वङ्मांसं च तथाऽस्थीनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चमः ।
इत्येतदिह संख्यातं शरीरं पृथिवीमयम् ॥
तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरूष्मा तथैव च ।
अग्निर्जरयते चाऽपि पञ्चाऽऽग्नेयाः शरीरिणः ॥
श्रोत्रं घ्राणमथाऽऽस्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।
आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥
श्लेष्मपित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥
प्राणात्प्राणयते प्राणी व्यानाद्व्यानयते सदा ।
गच्छत्यपानोऽवाङ्गेव समानो हृद्यवस्थितः ॥
उदानादुच्छ्वसिति च ध्वनिभेदश्च जायते ।
इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्ति च देहिनम् ॥

1 १, ४६–४९.
2 'बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्य एव च' इति कुल्लूकपाठः

॥ १३ ॥

अथ देहशरीरविवेकः

तत्र शङ्खः

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चैतानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः ॥
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात् पञ्चैवाऽस्मिन् शरीरके ॥
मनो बुद्धिस्ततश्चात्मा अव्यक्तं च तथैव च[1] ।
इन्द्रियेभ्यः पराण्याहुश्चत्वारि कथितानि तु ॥
शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धं तथैव च ।
इन्द्रियाऽर्थं विजानीयात् पञ्चैव सततं बुधः ॥
हस्तपादावुपस्थं च जिह्वा पायुस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यमस्मिन् शरीरके ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि एतानि कथितानि तु ।
तथाऽऽत्मानं तु तं विद्धि पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥
[2]वालाग्रशतिमो भागः कल्पितस्तु सहस्रशः ।
तस्याऽपि शतिमाद्भागाज्जीवः सूक्ष्म उदाहृतः ॥

1 अव्यक्तं चैवमेव च—ना. and स.

2 स. बाला ग्रहातियोभागः ; ना. बालग्रहा इति यो भागः

विष्णुपुराणे

[1]विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।
अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा चेष्टिता नृप सर्वगा ।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान् ॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।
[2]सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन लक्ष्यते ॥

[3]'विष्णुशक्तिः परा' ब्रह्मस्वरूपात् क्षेत्रज्ञाख्या । 'अपरा'जीवस्वरूपा [4]मायाऽविद्याकर्मसंज्ञा ।

[5]मनुः

[6]अस्याऽऽत्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥
जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥

'अस्याऽऽत्मनः' शरीररूपस्य आत्मार्थत्वादात्मशब्दोऽत्र गौणः[7]। 'कारयिता' स्पन्दात्मिकासु चेष्टासु प्रवर्तयिता। स्वप्रयत्नद्वारेण । 'भूतात्मा' पृथिव्यादिभूतसंघातत्वात् शरीरम् । 'जीवसंज्ञोऽन्तरात्मा अन्यः' अन्तःकरणं मनो रूपं जीवोऽन्तरात्मा चाऽयमेव । 'तदर्थत्वात्' तस्य चान्तः-

1 ६, ७, ६१.
2 सर्वभूते तु—स.
3 विष्णुशक्तिः परा परं ब्रह्मस्वरूपा—स. and ना.
4 यया अविद्यया कर्मस्वरूपा—ना.
5 १२, १२–१३.
6 योऽस्यात्मनः कारयिता इति—मु. मनौ.
7 शब्दोऽगौणः (?)—ना.

करणत्वात्। 'येन वेदयत' इति करणविभक्त्या निर्देशः। 'सहजः" आमोक्षप्राप्तेस्तत्संबन्धात्।

महाभारते

तत्र यः परमात्मा हि [1]स नित्यं निर्गुणः स्मृतः।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः॥
न लिप्यते कर्मफलैः पद्मपत्रमिवाम्भसा।
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते॥
स सप्तदशकेनाऽपि राशिना युज्यते पुनः।

'सप्तदशकेन' दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिः प्राणाद्याः पञ्च वायव इत्यनेन गणेन।

तथा

स चेतनं [2]जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते च म्रियते च नित्यम्।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्रावर्त्तयद्यो भुवनानि सप्त॥

तथा च महाभारते

तथा च भरद्वाज उवाच—

[3]यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु।
जीवः किं लक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ॥
यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः॥

1 सततं for सनित्यं—ना.

2 यत्र गुणं for जीवगुणं—ना. and स.

3 शां—१८५, ११.

[1]यद्युष्मभावमाग्नेयो ह्यग्निना पच्यते यदि ।
अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥
जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
[2]वायुरेव जहात्येनमुष्मभावश्च नश्यति ॥
यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।
वायुमण्डलवद्दृश्येद्गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥

'वायुमण्डलवद्दृश्येदि'ति वातोपम जीवपक्षे दूषणम्[3]। 'वायुसंश्लेषो जीव' इत्यत्र पक्षे वायुमण्डलवद्दृश्येदिति उत्क्रान्तिकालवातसमूहवत् स्पर्शने नोपलभ्यत इत्यर्थः। '[4]गच्छेत्सह मरुद्गणै'रिति यां दिशं वायुसमूहाः यान्ति तां दिशं गच्छेत्, न चैवं धर्माऽधर्मवशेन स्वर्गनरकप्राप्तेः श्रुतिप्रतिपादितत्वात्। तथा—

भृगुरुवाच ।

[5]न पञ्च साधारणमत्र किञ्चित्
शरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति गन्धांश्च रसान् श्रुतिश्च
स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥
पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी
स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।

1 omits the verse beginning यद्युष्मभाव—वी. मि. मो., पृ. २२४.

2 वायुरेष—वी. मि. मोक्ष., पृ. २२४ B,

3 From here to नोपलभ्यते इत्यर्थः is missing in ना. and स.

4 The explanation beginning 'गच्छेत्सहमरुद्गणैः' is appropriated by वी. मि. मो., पृ. २२५.

5 शां, १८५, १७.

स वेत्ति दुःखानि सुखानि चाऽत्र
तद्विप्रयोगं तु न वेत्ति देहः ॥

'न पञ्चसाधारणं अत्र किञ्चि'दिति नाऽत्र शरीरे पञ्चभूतेष्वेकं भूतं साधारणम् गन्धाद्यनेकार्थानुसन्धातृ विद्यते। अस्ति चाऽनेकार्थानुसन्धातृ अस्ति चाऽनेकानुसन्धानम्। अतः एतेभ्योऽन्योऽन्तरात्मा गन्धादीनामनुसन्धाता विद्यत इत्यर्थः। वहते धावति। 'अन्ये गुणाः' सुखादयः।

याज्ञवल्क्यः[1]

महाभूतानि सत्यानि यथाऽऽत्मापि तथैव हि।
[2]कोऽन्यं चैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥
वाचं वाँ को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुतम्।
अतीताऽर्थे स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥
जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः।
[3]शक्तः शब्दादिविषये कर्मणा मनसाऽपि वा ॥

तथा[4]

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च।
आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥
श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः।
निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥

1 ३, १४९—१५१.

2 'कोऽन्यथैकेन' इति **मिताक्षरावीरमित्रोदय** पाठः सरस्वतीभवनमातृकयाऽऽदृतः।

3 'शब्दादि विषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा' इति **मिताक्षरा**पाठः; मूलमातृकापाठः **मित्रमिश्रे**नाऽऽदृतः।

4 A break is indicated by तथा—याज्ञ., ३, १७०–१७६.

तारानक्षत्रसंचारैर्जाग्रज्जैः स्वप्नजैरपि ।
आकाशपवनज्ज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥
[1]मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या [2]मन्वन्तरफलैरपि ।
[1]वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥
अहंकारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।
इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा [3]मरणजीविते ॥
स्वर्गः स्वप्नः स्वभावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।
निमेषश्चेतनायत्त आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥
यत एतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥

'एकनेत्रेणेति' एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वपरेण स्पर्शनेन्द्रियेण विजानाति । योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति 'वित्ताऽऽत्मान'मात्मानमेतैः कारणैर्विजानाति[4] ।

महाभारते

यथैव कश्चित् परशुं गृहीत्वा
धूमं न पश्येत् ज्वलनं च काष्ठे ।
[5]तद्वच्छरीरोदरपाणिपाद-
च्छिन्नं न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥
[5]अन्यत्काष्ठानि यदा विमथ्य
धूमं च पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।

1 Missing in स.
2 'मन्त्रौषधिफलैरपि' इति मिताक्षरापाठः, मित्रमिश्रेण च आदृतः
3 'धारण' for मरण—मिताक्षरापाठः
4 *Cf.* मिताक्षरा—"एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति यमहं अद्राक्षं तमहं स्पृशामीति ।"
मित्रमिश्र cites the explanation of विज्ञानेश्वर.
5 Omitted by ना. and स.

तद्वत्सुबुद्धिः स सदिन्द्रियत्वात्
ध्रुवं परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥
यथाऽऽत्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
स्वप्नान्तरे पश्यति चाऽऽत्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धिः
लिङ्गात्तदा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥
यदिन्द्रियैस्तूपहितान् पुरस्तात्
प्राणान् गुणान् संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषु प्रहृतेषु पश्चात्स-
बुद्धिरूपात् परमप्रभावः ॥
यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समस्तान्
नाऽऽपद्यते कृत्स्नमनल्पकाले ।
यथाबलं सञ्चरते स विद्वान्
तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥
यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति[1] तावता ॥
तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चाऽसौ नास्ति तावता ॥
न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे विनश्यति ।
यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥
न जीवनाशोऽस्ति हि देहनाशे
मिथ्यैतदाहुर्म्रृत इत्यबुद्धाः ।
जीवस्तु देहान्तरगः प्रयाति
दशार्द्धतेवास्य शरीरभेदः ॥

1 तत्रास्ति for तन्नास्ति—उ.

यथाऽर्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगाः
　　मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चाऽऽपः ।
गच्छन्ति चाऽऽयान्ति च सन्ततास्तु
　　तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥

'दशार्द्धता' पञ्चता, मरणमित्यर्थः ।

तथा[1]

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥

तथा

नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः ॥
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्याऽस्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नाऽयं हन्ति न हन्यते ॥
न जायते म्रियते वा कदाचिन्
　　नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
　　न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥

1 भगवद्गीता—२, १३, १६–२४.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽय मक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

[1]मार्कण्डेयपुराणे

सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनम् ।
उल्लापनच्छलेनाऽऽह रुदमानमविस्मयम्[2] ॥
शुद्धोऽसि रे तात न ते ऽस्ति नाम
कृतं हि तत् कल्पतयाऽधुनैव ।
पञ्चात्मकं देहमिदं न तेऽस्ति[3]
नैवाऽस्य त्वं रोदिषि कस्य हेतोः ॥
न वा भवान् रोदिति विश्वजन्मा
शब्दोऽयमासाद्य महीसमूहम्[4] ।
विकल्प्यमानो विविधैर्गुणाद्यै[5]
र्गुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु ॥

1 २५, १०-१८.
2 अविस्वरमिति मुद्रित पुराणे (जीवान्दमुद्रिते).
3 ‘इदं तवैतत्’ इति मु. पु., पृ. १५८.
4 ‘महीशसूनुम्’ इति. मु. पु., पृ. १५८.
5 ‘विकल्प्यमाना विविधा गुणास्तेऽगुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु।’ इति मु. पु. १५८.

भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि
वृद्धिं समायान्ति यथैव पुंसाम् ।
अन्नाम्बुपानादिभिरेवमस्य[1]
न तेऽस्ति वृद्धिर्न च तेऽस्ति हानिः ॥
त्वं कञ्चुके शीर्यमाणे निजेऽस्मिन्
[2]विमूढभावं सहसा मा व्रजेथाः ।
शुभाशुभैः कर्मभिर्देहमेतन्
मदादिमूढैः कञ्चुकस्तेपिनद्धः ॥
तातेति किञ्चित् तनयेति किञ्चित्
अम्बेति किञ्चिद्दयितेति किञ्चित् ।
ममेति किञ्चिन्न ममेति किञ्चित्
त्वं भूतसंघं बहुधा नयेथाः ॥

[3]तथा

यानं क्षितौ यानगतश्च देहो
देहेऽपि चाऽन्यः पुरुषो निविष्टः ।
ममत्वमत्या[4] न तथा यथा स्वे
देहेऽतिमात्रं बत मूढतैषा ॥

[5]तथा

[6]मशकोदुम्बरेषीका मुञ्जमत्स्याम्भसां यथा ।
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनो भवेत् ॥

1 कस्य for अस्य in मु. पु., १५८.
2 'तस्मिंश्च देहे मूढतां मा व्रजेथाः' इति मु. पु., १५८.
3 Two S'lokas are omitted by the text.
4 'ममत्वबुद्धिः' इति. मु. पु., १७९.
5 Corrected by वी. मि. मो., पृ. २३२ and ना. and स.
6 ४८, १६.

'एकत्वेऽपि' संश्लेषवशेनैकत्वाभिमानेऽपि ।

महाभारते

सत्वक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ।
सृजतेति गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥
ततो वै हृदयग्रन्थिं बुद्धिचित्तमयं दृढम् ।
विमुच्य सुखमासीत विमुक्तश्छिन्नसंशयः ॥

[1]याज्ञवल्क्यः

अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।
शरीरेण च नाऽऽत्माऽयं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥
वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियाऽपि च दृष्टैव अकाले प्राणसंक्षयः ॥
[2]यदाणुमात्रको भूत्वा बीजस्थस्तु चरिष्णुना ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे

[3]ततः प्रयाणकाले हि दोषैर्नैमित्तिकैस्तथा ।
उष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥
शरीरमुपवृत्याऽथ कृत्स्नान् दोषान् रुणद्धि वै ।
प्राणस्थानानि निर्भिन्दन् पुनर्मर्माण्यतीत्य च ॥
शैत्यात् प्रकुपितो वायुरूर्द्ध्वं च क्रमते ततः ।
स चाऽयं सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः ॥

1 ३, १६४–१६५.

2 Not found in याज्ञवल्क्यस्मृति and वी. मि. मो.

3 ४, ३, ६४–६९.

तमसा संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्मसु ।
सजीवोनाऽभ्यधिष्ठानाच्छक्यते मातरिश्वना ॥
स जीवश्चाव्यमानश्च कर्मभिः स्वैः पराक्रमैः ।
अष्टाङ्गां प्राणवृत्तिं तां सम्यगव्यावयते[1] पुनः ॥
शरीरं प्रजहत्येवं निरुच्छ्वासं ततो भवेत् ।
एवं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते ॥
यथा वलाहकान् व्योम्नि खद्योतं च ततस्तुतः ।
[2]प्रावृट्काले पृथक्त्वेन पश्यन्ति हृतचक्षुषः ॥
पश्यन्त्येवंविधं जीवं सिद्धा दिव्येन चक्षुषा ।

[3]महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

ममैवांऽशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चाऽयं विषयानुपसेवते ॥
उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नाऽनुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

तथा

पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्तेषु भावेषु वर्त्तते ।
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥

1 This is also the reading of ना. and वी. मि. मो., पृ. २३२; स. reads सम्यग्वारयते पुनः ।

2 ४, ३, ७७.

3 भगवद्गीता, १५, ७–१०.

न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
इन्द्रियाणां स्वकार्येभ्यो[1] श्रमादुपरमो यथा ॥
भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ।
इन्द्रियाणामुपरमात् मनोऽनुपरतं यथा ॥
सेवते विषयानेव तद्विन्द्यात् स्वप्नदर्शनम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे

[2]अतत्वदर्शनात्तत्वं त्रिविधं बध्यते सदा ॥
प्राकृतेन च वक्त्रेण[3] तथा वैकारिकेण च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विवर्द्धते ॥
इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा अज्ञानहेतवः ।
अनित्ये नित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनम् ॥
अस्वे स्वमिति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः ।
रागद्वेषविवृद्धिश्च तदज्ञानमुदाहृतम् ॥

देवलः[4]

प्रकृतिबन्धो, वैकारिकबन्धो, दक्षिणाबन्ध इति बन्धत्रयी। तत्राऽव्यक्तादिभिरष्टभिर्बन्धः प्रकृतिबन्धः। इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु बन्धो वैकारिकबन्धः। इष्टापूर्तादिभिर्बन्धो दक्षिणाबन्धः। तत्र प्रकृतिषु बन्धो देवतानां दक्षिणाभिराश्रमिणां वैकारैरन्येषां धर्मोऽज्ञानानि[5] च बन्धहेतवः।

1 स्वकर्मभ्यः—स and ना.

2 ४, २, ३७–४० ; अतत्वदर्शनात् सोऽथ—वी. मि. मो., पृ. २४१.

3 चक्रेण for वक्रेण—वी. मि. मो., पृ. २४१, and स.

4 वी. मि मो—पृ., २४१–२४२.

5 वी. मि. मो—पृ., २४२.

[1]महाभारते

सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः[2] ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥
तत्र सत्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चाऽनघ ॥
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥
सत्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयेत्युत ॥
रजस्तमश्चाऽभिभूय सत्वं भवति भारत ।
रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्वमित्युत ॥
लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥
यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदांल्लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥

1 भगवद्गीता—१४, ५-१८.

2 प्रकृतिहेतवः इति उदयपुरमातृकायाम्.

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्थाः [1]अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

मनुः[2]

सत्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः ॥
यो यथैषां[3] गुणो देहे साकल्येनाऽतिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥
सत्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः[4] ॥
यच्च दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजो प्रतिघं[5] विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तं स व्यक्तविषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥
तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्वं तदुपधारयेत् ॥

1 ना. follows S'aṅkara's reading वृत्तस्थाः; स. adopts Rāmānuja's reading वृत्तिस्थाः; Udaipur Ms. has वृद्धिस्थाः

2 १२, २४–३८.

3 यदैववामिति कुल्लूकपाठः

4 १२, २७ is omitted here by *Lakṣmīdhara* and brought in later.

5 प्रतिपम् इति कुल्लूकपाठः

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्षाम्यशेषतः ॥
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्विकं गुणलक्षणम् ॥
आरम्भरतिता[1] ऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाऽजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥
लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥
यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जते ।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥
येनाऽस्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिं गच्छति पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥
यत्सर्वं नेच्छति ज्ञातुं लज्जते न यदाचरन्[2] ।
येन तुष्यति चास्याऽऽत्मा तत्सत्वगुणलक्षणम् ॥
तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
सत्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथाक्रमम्[3] ॥

'सत्वं' ज्ञानमित्यादि—'ज्ञानं' विवेकः। 'अज्ञानं' मोहः। 'उभयरूपं' रजः। 'रागद्वेष' शब्देनोभयकर्मयोग मुच्यते। सामान्यमेतदेषां लक्षणम् व्यापि सर्वप्राणिषु। अप्रतर्क्यं तर्कोऽनुमानम्, तदगोचरः। सात्विकं लक्षणमिति।

1 आरम्भरुचिता इति कुल्लूकपाठः
2 यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् इति कुल्लूकपाठः
3 'यथोत्तरम्' इति कुल्लूकपाठः

सत्वगुणमेतल्लक्षणमित्यर्थः। 'आरम्भरतिता' कर्मणां काम्यानां दृष्टार्थानां चाऽऽरंभाभिरतित्वम्। 'अधैर्यं' स्वल्पेप्युपद्रवहेतौ चेतसो ऽसमाश्वासः। 'असत्कार्यं' परिग्रहः। 'लोकशास्त्रविरुद्धकर्माचरणं' स्वल्पेऽप्यपराधे वैरानुबन्धः। 'भिन्नवृत्तिता' शीलभ्रंशः। 'याचिता' याचनशीलत्वम्।

महाभारते[1]

आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः॥
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्।
उच्छिष्टमपि चाऽमेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥

तथा[2]

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते॥
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
[3]हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः[3]॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते॥
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय॥

1 भगवद्गीता, १७, ८-१०.

2 तथा omitted in the Mss. १८, २६-४०.

3 Lacuna from this point in सरस्वतीभवन Ms.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाऽकार्यमेव च।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी॥
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी॥
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च नियच्छति[1]॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्॥
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्॥
यदग्रे चाऽनुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्॥
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः॥

1 निगच्छति इति शांकरपाठः

॥ १४ ॥

अथ जीवब्रह्मात्मभावः

[1]तत्र याज्ञवल्क्यः

[2]निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गकाः ।
सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥
तत्राऽऽत्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित्स्वभावनः ।
करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥
निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।
अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते ॥
सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुर्ज्योतिर्जलं महीम् ।
सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि ॥
आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिरथौषधीः ।
तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमुपगच्छति ॥
स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् प्रभुः ॥
इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणं प्रेरणं दुःखं इच्छाऽहंकार एव च ॥
प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥

1 ३, ६७–७४.
2 निस्मरन्तीति मिताक्षराहृतपाठः

[[1]तथा]

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।
नानारूपाणि कुरुते तथाऽऽत्मा कर्मजास्तनूः ॥

[[2]तथा]

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथाऽऽत्मैकोऽप्यनेकश्च [3]जलपात्रेष्विवांऽशुमान् ॥

[[4]तथा]

बुद्धीन्द्रियाणि सर्वाणि[5] मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।
अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥
अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्याऽस्य निगद्यते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां [6]सदसत् सदसच्च यः ॥

'आत्मानः प्रभवन्ति' शुभाशुभकर्मवशेन स्थूलशरीराभिमानिनो जायन्ते । '[7]स्वयं किंचित् करोति' हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं स्वातंत्र्येण यावत् करोति । '[8]स्वभावतो' जात्याद्युपाधिवशेन यत् करोति यथोष्ट्रस्य कण्टकाशनशीलताभ्यासवशेन । 'यत्किंचित्' दानाध्ययनादीनि 'गुणी'

1 ३, १६२.

2 ३, १४४.

3 जलाधारे इति मिताक्षरापाठः

4 ३, १७८--१७९.

5 सार्थानि for सर्वाणि in printed या. मि.

6 सन्नसन्सदसच्च यः इति मु. मिताक्षरापाठः

7 वी. मि. मोक्षप्रकाशः—पृ. २६७ :—

"स्वयं किञ्चिन्नृपः स्तन्यपानयोः अन्वयव्यतिरेकानुसन्धाननिरपेक्षस्सन् प्रागभवीयानुभवजन्यसंस्कारोद्भूतस्मरणादेव प्रवर्तितः स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसन्धिनिरपेक्षं पिपीलिकादिभक्षणं करोति" इति **विज्ञानेश्वरः**

8 "स्वभावतः, जातिवशतः, यथोष्ट्रस्य कण्ठकाशनशीलता इति" **कल्पतरुः** मुद्रितमिताक्षरायां तु पाठोऽन्यथा दृश्यते.

शक्तिद्वारेण सत्वादिगुणयोगी 'वशी' स्वतन्त्रः। 'पञ्च धातून्' पञ्च भूतानि। 'धृतिः' चित्तस्थैर्यम्। 'भवः' धनपुत्रादिसंपत्तिः। तद्विपर्ययश्चाऽभवः। 'भरतो' नटः। 'सर्वाणि' शब्दाद्यर्थसहितानि।

[1]महाभारते

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥
क्षेत्रज्ञं चाऽपि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तत् ज्ञानं मतं मम॥

[2]तथा

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नाऽसदुच्यते।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥

[तथा[3]]

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाऽप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥

[तथा][4]

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्राऽवस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते॥

1 भगवद्गीता, १३, १–२.
2 भगवद्गीता, १३, १२–१३.
3 भगवद्गीता, १३, २२.
4 भगवद्गीता, १३, ३१–३३.

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

तथा (?)

[1]एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

[2]तथा

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद् वदति तथैव चाऽन्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

याज्ञवल्क्यः[3]

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
[4]ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टः[5] संप्रयुज्यते ॥
करणैरन्वितस्याऽपि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ;
वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥

[[6]तथा]

रजसा तमसा चैव[7] समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥

1 कठोपनिषत्, ३, १२ ; 'तथा' is wrong as it is not found in the *Gītā*.

2 भगवद्गीता, २, २९.

3 ३, १२९—

4 Lacuna in Sarasvatibhavan Ms. ends here.

5 अनिष्टैः इति मिताक्षरापाठः

6 ३, १४०–१४३.

7 एवं इति मिताक्षरापाठः

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः।
[तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः][1]
कट्वेर्वारौ यथाऽपक्वे मधुरः सन्नसोऽपि न॥
प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नाऽपक्वकरणे ज्ञता।
सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम्॥
योगी युक्तश्च सर्वासां यो न चाऽऽप्नोति वेदनाम्।

'यद्येवं सति' यद्यात्मैव जीवभावं भजते, तर्ह्यसौ पापयोनिषु शूकरादिकासु जायते।

'यद्येव' मित्यादिनोक्तप्रश्नत्रये क्रमेणोत्तरमाह— 'रजसा तमसा चे'त्यादिना।

'कट्वेर्वारौ' तिक्तकर्कटिकायाम्। 'निजदेहे' स्वकर्मोपार्जितशरीरे। 'योगी युक्तश्चे'त्यादि यश्च योगी युक्तो भवति सर्वासां वेदनानां वेदिता भवति। न च दुःखोपभोक्तेत्यर्थः।

<u>ब्रह्मपुराणे</u>

एक एव परात्माऽसौ द्विधा भिन्नस्तु दृश्यते।
भोक्ता भोज्यं च लोकेऽस्मिन् स एव परमेश्वरः॥
कुर्वन्त्यचेतनाः कर्म देहेन्द्रियगुणाः समाः।
चेतनस्तदधिष्ठाता शान्तात्मा न करोत्यसौ॥
चलत्यचेतनं शस्त्रं ग्रामके निकटस्थिते।
देहे च करणग्रामे चेष्टते तदधिष्ठितः॥
आदित्येऽभ्युदिते लोकः कर्माणि कुरुते रविः।
[2]न तानि कुरुते नाऽन्यत् कारयत्यपि कुत्रचित्॥

1 [ ] missing in the Mss.

2 Four lines from this are confused in स.

किन्तु स्वभाव एवैष नैत्यिकः सूर्यलोकयोः ।
चिन्मात्रः सूर्यवद्ज्ञेयो लोकवत् करणान्यपि ॥
चैतन्यबोधितस्याऽपि ममतामूर्छितस्य च ।
प्रभवे सुखदुःखेषु भावना मनसो भवेत् ॥
द्रष्टृत्वे चाऽऽत्मकर्तृत्वे भोक्तृत्वे कर्मणामपि ।
उत्तमाधममध्यानां ममाऽहमिनि मूढवत् ॥
सर्वगोऽपि शरीरस्थस्तद्ज्ञानमनुवर्त्तते ।
नानाविधानां वर्णानां वर्णं धत्ते सुनिर्मलः ॥
स्फटिको न च ते तस्मादुत्पन्नास्तेऽपि नाप्यसौ ।
रजस्तमोभ्यां तत्वस्य यथोपाधिश्च निर्मितः ॥
तस्य भारं विभुर्धत्ते न ते तस्य न तस्य सः ।
चले चलः स्थिरे निष्ठंस्तोये चन्द्रार्कबिम्बवत् ॥
आत्मा तु करणग्रामे दृश्यते न च तत्तथा ।
अदृश्यो दृश्यतामेति राहुश्चन्द्रार्कमण्डले ॥
आत्मा सर्वगतो बुद्धौ दृश्यते चाऽपि संस्थितः ।
दर्शने निर्मले लोको निश्चैतन्यैः स्वमाननम् ।
पश्यत्यात्मानमात्माऽयं निर्मलायां धियि त्वयि ॥
वर्णाश्रमास्तथा वासः स्वर्गे नरक एव च ।
पुरुषस्य न सन्त्येते परमात्मनः कुत्रचित् ॥
दृश्यते च जगद्रूपमसत्यं सत्यवन्मृषा ।
तोयवत् मृगतृष्णास्तु तथा मरुमरीचिषु ॥
एक एव सूर्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मैव सर्वाधारेषु संस्थितः ॥
[1]ब्रह्म चैव शरीरेषु बाह्ये चाऽभ्यंतरे स्थितम् ।
आकाशमिव कुम्भेषु बुद्धिगम्यं न चाऽन्यथा ॥

1 ब्रह्म सर्व शरीरेषु इति ना.

एवं सति यया बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते।
अनात्मनात्मनो भ्रान्त्या सा स्यात् संसारबन्धना॥
सर्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरामरः।
प्रशान्तो व्योमवद् व्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः॥
शर्करा गुडखण्डा वा यथैवेक्षुरसोद्भवाः।
तथाऽवस्थाप्रभेदाश्च बहुरूपा इहाऽऽत्मनः॥
प्राणोऽचिरादविज्ञानमन्तर्याम्यविकारकः।
देशकालशरीराग्निं तस्याऽवस्थाभिधानवत्॥
प्राणाद्यनन्तभेदैश्च स्वमात्मानं तु जालवत्।
विहृत्य संहरत्येष क्रीडमानः स्वयं हरिः॥
अप्राप्तैरादिमध्यान्तैर्भ्रमभूतैस्त्रिभिः सदा।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैश्च छादितं विश्वतेजसम्॥
तुर्यं तु परमात्मानमव्यक्तं शाश्वतं पदम्।
ज्ञेया जाग्रदवस्था च प्रजागरणजाग्रवत्॥
स्वप्नावस्था च हृद्व्योम्नि सूक्ष्मनाड्या स्थितस्य च।
देहेन्द्रियगुणानां च परित्यागः सुषुप्तता॥
संबोधः सर्वभावानां तुर्यं चिन्मात्रमुच्यते।
धूमाभ्रधूलिभिर्व्योम यथा न मलिनीयते॥
प्राकृतैरपमृष्टो न विकारैः पुरुषस्तथा।
यथैकस्मिन् घटाकाशे मलैर्धूमादिभिश्चिते॥
नाऽन्ये यान्ति मलिनतां दूरस्थाः कुत्रचित्क्वचित्।
तथा द्वन्द्वैरनेकैश्च जीवे च मलिनीकृते॥
एकस्मिन्नाऽपरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित्।

'भोज्यं' पृथिव्यादि विकारजातम्। 'शस्त्रं' लोहम्। 'तत्स्वभावानुगं मनः' स्वभावानुगः। 'धियि' बुद्धौ

महत्तत्वे। 'अभिधानवत्' देवदत्तादिनामवत्। 'दूरस्थाः' घटाकाशाः।

तथा

एकस्मादेव चैतन्याज्जाताः क्षेत्रज्ञजातयः।
लोहात् ज्वलनसन्दीप्तान्मरीचय इवाऽऽस्तृताः॥
विभागत्यागसंयोगजन्ममृत्युसमागमैः।
वर्जितः सर्वभूतात्मा नभः कुंभेष्ववस्थितः।
तत्र सक्तस्तु पुरुषो बध्यते प्रकृतेर्वशात्॥
चौरसंसर्गदोषेण बध्यते शीलवानिव।
तुषारो बुद्बुदः फेनो जलस्य सहजास्त्रयः॥
अग्नेर्धूमस्तथा विष्णोर्मायैषा सहजा सदा।
एतां विमोहनिर्व्यक्तां मायां द्वैतस्वरूपिणीम्[1]॥
अद्वैतं भावयेद्ब्रह्म सकलं निष्कलं सदा।

[2]महाभारते

श्रीभगवानुवाच।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान्।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥

1 "एतां व्यामोहिनीं व्यक्तां मायां वै तस्य रूपिणीम्" इति ना.
2 भगवद्गीता, १३, १९-२१.

[1]प्रकृतिस्तेजोबन्नलक्षणा प्रवाहरूपेणाऽनादिः, सर्गः पुनः प्रलयः पुनरिति संसारस्याऽनादित्वात्। पुरुषः परमात्मांशोऽनादिरभिन्नोऽपि सन् परमार्थतो न कदाचिद्व्यक्तपूर्वः। 'कर्माऽविद्याभ्यामि'ति, कार्यं शरीरं, कारणानीन्द्रियाणि, तयोः कर्तृत्वे निर्वर्तकत्वे प्रकृतिः कारणं। एतेन भोग्यवर्गः सर्वः प्रकृतितो जायत इत्युक्तं भवति। 'प्रकृतिस्थः' कार्यकारणसङ्घातस्थः। 'भुंक्ते [2]प्रकृतिजान्' प्रकृतितोजातान् सुखदुःखमोहान् भुंक्ते। 'गुणेषु' कार्यकारणलक्षणेषु 'सङ्गो' विपरीतग्रहोऽहंममेति प्रत्ययः सदसद्योनिप्राप्तिषु कारणमित्यर्थः। 'सद्योनयो' देवाद्याः, 'असद्योनय'स्तिर्यगाद्याः, मध्ययोनयस्तु मनुष्या इति।

[3]तथा

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥

1 वी. मि. मोक्षप्रकाश, पृ. २६३—"**कल्पतरुस्तु**—प्रकृतिस्तेजोवन्नलक्षणा अनादिः पुनस्सर्गः पुनः प्रलय इति प्रवाहरूपेण। पुरुषो जीवः अनादिः परमात्मनोंऽशोऽभिन्नोपि सन्नविद्यया पूर्वं न कदाचिद्व्यक्त इति व्याचरव्यौ".

2 वी. मि. मोक्षप्रकाश, पृ. २६३—"प्रकृतिर्माया। सा मिथ्यैव। तादात्म्येनोपगमः। 'प्रकृतिस्थ' इति **भाष्यकारः**। कार्यकारणसङ्घातस्थ इति **कल्पतरुः**; "'प्रकृतिस्थः', प्रकृतिसंसृष्टः" इति श्रीरामानुजभाष्ये; "'प्रकृतिस्थः' प्रकृतौ अविद्यालक्षणायां स्थितः प्रकृतिस्थः" इति श्रीशाङ्करभाष्ये.

3 भगवद्गीता, ७, ४–७.

मत्तः परतरं नाऽन्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥
[1]ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाऽभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

[तथा]

[2]मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥
न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥

1 भगवद्गीता, ७, १२–१५.
2 भगवद्गीता, ९, ४–१३.

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥

[तथा]

[1]अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य सम्भवाम्यात्ममायया ॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

'जीवभूतां' जीवत्वं प्राप्ताम् । भोक्तृत्वेनाऽवस्थितां चेतनाम् । 'प्रोतं' ग्रथितम् ।

विष्णुपुराणे

[2]विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥

तथा

[3]ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥

1 भगवद्गीता, ४, ६–८.
2 १, २७, ८४.
3 १, ५, ४०.

[1]ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः
वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं
यदस्ति यन्नाऽस्ति च विप्रवर्य ॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्तिर्न च वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं
कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्य-
पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
यच्चाऽन्यथात्वं द्विज याति भूयो
न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्वम्[2] ॥
[2]मही घटत्वं घटतः कपालिकाः
कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र तत्वम्[3] ॥
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातम् ।

1 विष्णुपुराण (गोरखपुर) २, १२, ३८–४७.

2 Sentence confused in all three manuscripts: restored from printed वि. पु.

3 वस्तु इति मु. पु., पृ. १७५.

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नवृत्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक-
मशेषलोभादि निरस्तसंज्ञम् ।
एकं सदेकं परमं परेशः
स वासुदेवोऽस्ति यतो न किञ्चित्[1] ॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत् संव्यवहारभूतं
तत्राऽपि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥
यज्ञे पशुर्वह्निरशेष ऋत्विक्
सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामः ।
इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं
भूरादिभोगाश्च फलानि तेषाम् ॥
यच्चैतत् भुवनगतं मया तवोक्तं
सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः ।
ज्ञात्वैतत् ध्रुवमचलं स चैकरूपं
तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम् ॥

'ज्ञानस्वरूपं' ज्ञानं चित्स्वरूपं, ब्रह्म तदात्मकं जगत्। यथा मृत्स्वरूपो घटः। 'अबुद्धयः' अतत्वज्ञाः। '[2]अर्थ-स्वरूपं' यत् स्वभावं प्रकृत्याद्यर्थोपादनतया तत्स्वरूपम्।

1 'स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति' इति मु. पु., पृ. १७५.

2 वी. मि. मोक्षप्रकाश, पृ. २७१ :—

"अर्थस्वरूपं प्रकृत्याद्यर्थकार्यकारित्वेन सद्रूपं मन्यमानाः 'मोहसंप्लवे' अज्ञानसागरे, मिथ्याज्ञानसागरे इति कल्पतरुः"

'मोहसंप्लवे' मिथ्याज्ञानसागरे। 'यदस्ति यन्नास्ति चे'ति यद्भावस्वरूपं तत्सर्वं स एवेत्यर्थः। 'न च वस्तुभूतः' न यत् पृथिव्यादिभिः भूतः। 'नो वस्तुषु वस्तुभेद' इति न क्रियाकारकवस्तुषु पृथिव्यादिषु जातस्वभावेष्वेव सत्सु वस्तुभेदात् घटादयो भवन्ति। किन्तु संकल्पवशेनेत्यर्थः।

तथा च श्रुतिः

'संकल्पादेवाऽस्य पितर उपतिष्ठन्ति' इति।

व्याख्यातश्चेदं 'संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः' इत्यत्र वेदान्तसूत्रे। 'असत्यमन्य'दिति अन्यद्ब्रह्माद्यतिरिक्तमसत्यमन्यथात्वं भजते विनश्यतीत्यर्थः। 'सद्भाव एवं' इत्यादि श्लोके कर्मकालस्याऽनित्यत्वात् 'ज्ञानेन वासुदेवप्राप्तौ यत्नः कर्तव्य इत्युक्तं भवति।

इति कृत्यकल्पतरौ मोक्षकाण्डे वैराग्यपर्व[1]।

1 This is mentioned thus in the विषयनिर्देश.

॥ १५ ॥

अथ ज्ञानकर्मोपयोगः

तत्र महाभारते

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैमहर्षिभिः ।
ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ॥
कर्मनिष्ठां वदन्त्यन्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ।
प्रहायोभयमप्येतद्ज्ञानं कर्म च केवलम् ॥
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ।

तथा

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।
एतद्योऽन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि सुताऽक्षरौ ॥
यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
शृणुष्वैकमनाः पुत्र सङ्करं ह्येतदन्तरम् ॥
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः ।
विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥
कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।
तेन ते देहजातानि वशायन्त उपासते ॥
ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
न ते कर्म प्रपश्यन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥
कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥
यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्द्धते ॥

'धर्मनैपुण्यदर्शिनः' परमं धृतिसाधनं तारतम्यं विजानन्तः ।

यथाऽऽह मनुः[1]

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनमिति ।

'भवाभवौ' जन्ममरणे । 'विद्यया' ब्रह्मज्ञानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे

पुत्र उवाच

एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात संकटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारणम् ॥
विज्ञायतेऽत्र सर्वोऽयमृग्यजुःसामसंज्ञितः ।

'ऋग्यजुःसामभिः' बोधितः ।

1 Not found in मनुस्मृति but it is in the याज्ञवल्क्यस्मृति, १, ८.

योगियाज्ञवल्क्यः

परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशमयश्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः ॥
ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पूरुषम् ।
पृथग्भावे न सिध्येत उभे तस्मात् समाश्रयेत् ॥
ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्मात् द्वयोरेव भवेत्तु सिद्धिः
न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥

'न सिध्येत' न मुच्येत । 'उभे' ज्ञानकर्मणी ।

बृहस्पतिः[1]

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ।
धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[2]उपयोगेन पुण्यानामपुण्यानां च पार्थिव ।
कर्तव्यमिति नित्यानामकामकरणात्तथा[3] ॥
असञ्चयादपूर्वस्य क्षयात्पूर्वार्जितस्य च ।
कर्मणो बन्धमाप्नोति शरीरं च पुनःपुनः ॥

'अकामकरणात्' काम्यकर्माकरणादित्यर्थः ।

[4]मनुः

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।

1 संस्कारकाण्ड, ३.
2 ३९, ६–७.
3 अकालमरणात्तथा—ना.
4 १२, ८८—

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
इह चाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते[1] ॥
प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सात्मताम्[2] ।
निवृत्तं सेवमानं तु भूतान्यत्येति पञ्चमे ॥
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥
[3]एतद्द्विजस्य सामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नाऽन्यथा ॥

'सुखाभ्युदयिकं' इत्यत्र सुखस्याऽभ्युदय उत्पत्तिः फलमस्यास्तीति मत्वर्थीयष्ठन् । 'नैःश्रेयसिकं' निःश्रेयसं मोक्षः प्रयोजनं यस्य कर्मणस्तत्तथा । 'प्रवृत्तनिवृत्ते कर्मणी' यथाक्रमं संसारप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूते उच्येते । सात्मतां समानशक्तित्वम् । 'स्वाराज्यं' इति स्वयमेव राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

महाभारते

[4]लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

1 उपदिश्यते इति मु. पु, पृ. ४०३.
2 साम्यतामिति मु. पु, पृ. ४०३.
3 'एतद्धि जन्मसाफल्यं' इति. मु. मनौ (पृ. ४०४.)
4 भगवद्गीता, ३, ३–९.

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥

'लोकेस्मिन्' अपवर्गमार्गाधिकृते । 'निष्ठा' स्थितिः । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां' सम्यक् ख्यातवन्तः साक्षात्कृतात्मतत्वाः सांख्याः, तेषां प्राधान्येनस्थितिरुक्ता । कर्माऽपि यथाप्राप्तमाश्रमविहितं ज्ञानपरिपाकार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं चाऽस्त्येव। 'कर्मयोगेन योगिनां'मिति सत्वयोगवतामीश्वराराधनार्थं कर्म कुर्वतां कर्मप्राधान्येन स्थितिः । आत्मसाक्षात्कारविज्ञानोपायत्वात् । तथा चोक्तम्—

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्येदात्मानमात्मनि ॥

'आत्मनि' बुद्धावित्यर्थः । पापक्षयश्च धर्मात् 'धर्मेण पापमपनुदति । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुतेः । ज्ञानमपि सामान्यरूपमस्तीति क्वचित् किञ्चित् प्रधानमिति विशेषो न समुच्चये ।

ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पूरुषम् ।
पृथग्भावेन सिध्येत उभे तस्मात् समाश्रये

दिति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् । ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिरिति सर्वं श्रौतं स्मार्तं कर्म न कर्तव्यं बन्धहेतुत्वादिति निराकृतम् । "न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं" इत्यादिना, नैष्कर्म्यं, पुण्यापुण्यरहितत्वं, मोक्षमित्यर्थः[1] । 'सन्यसनात्' उत्तमाश्रमग्रहणात् । 'असक्तः' फलसङ्गरहितः । "यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्रे"ति 'यज्ञ' शब्देन यज्ञपुरुष उच्यते । 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेः । [2]तेनेश्वराराधनार्थं कर्म वर्जयित्वाऽन्यत् स्वर्गादिफलार्थं कर्म बन्धाय भवतीत्यर्थः ।

तथा च

[3]यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥

'यत्करोषि'स्नानादि । 'यदश्नासी'त्यत्राऽशनं प्राणाहुतिरूपम् ।

1 वी. मि. मोक्षप्रकाश, पृ. २९९ :—"**कल्पतरुस्तु** 'न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यम्' इत्यादिना, 'नैष्कर्म्य' पुण्यरहितत्वं मोक्षम् इति व्याचख्यौ । **तद्भाष्य**विरोधात उपेक्ष्यम् ."
शङ्कररामानुजभाष्ययोः तत्पदस्य ज्ञाननिष्ठापरत्वेनोक्तत्वात्, मित्रमिश्रखण्डनं युक्तमिति प्रतिभाव्यम् । परन्तु **आनन्दतीर्थ**भाष्ये, नैष्कर्म्यपदस्य मोक्षार्थकत्वं **लक्ष्मीधर**वदुक्तम् .

2 ईश्वराराधनत्वेन कर्मानुष्ठानं अङ्गीकुर्वता लक्ष्मीधरेण, 'परमपुरुषाराधनवेषस्य' इत्युक्तवतां श्रीरामानुजाचार्याणां मतमनुसृतमिति शङ्का.

3 भगवद्गीता, ९, २७–२८.

<u>तथा</u>

[1]कर्मण्येवाऽधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिध्यसिध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥

'कर्मण्येवेति' कर्मण्येव आश्रमोचिते तवाऽधिकारोऽवश्यकर्तव्यत्वात्, न तु कर्मफलेषु। मा ते फलेष्वधिकार इत्येनस्याऽर्थं स्फुटयति—'मा कर्मफलहेतुर्भूरिति'। कर्मफलं कामयमानः 'कर्महेतुः' कर्मणोऽनुष्ठाता। 'मा भूस्त्वमिति' फलेच्छा त्वया मा कर्तव्येत्युक्तं भवति। 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणीति' न चैवं सति कर्मकरण आसक्तिस्त्वया न कर्तव्या, किं तु कर्तव्यान्येव कर्माणीत्यर्थः। कथं तर्हि कर्माणि कर्तव्यानि ? इत्याकांक्षायामाह—'योगस्थ' इत्यादि। यानि नित्यानि कर्माणि सन्ध्यावन्दनादीनि 'योगस्थः' फलसङ्गं त्यक्त्वा कर्मफलसिद्ध्यसिद्ध्योः हर्षविषादरहितत्वेन समो भूत्वा कुरु। ईश्वराराधनार्थे च क्रियमाणे कर्मणि नाऽस्ति वैषम्यम्। स एव कर्त्ता तदात्मकं च कर्मेति

1 भगवद्गीता, २, ४७–५१.

क्रियमाणं तत्प्राप्तिहेतुत्वं भजत इत्यर्थः। तदिदं 'समत्वं योग उच्यते'।

समत्वबुद्धियुक्तादस्मात् कर्मणो दूरेण ज्ञानरहितं कर्म जघन्यम्। 'बुद्धौ शरणमन्विच्छ' बुद्धिमाश्रयेत्यर्थः। 'फलहेतवः'। फलं प्रवृत्तिहेतुर्येषां ते तथा। 'बुद्धियुक्त' इति ईश्वराराधनार्थं कर्मेत्यनया बुद्ध्या युक्तः कर्म कुर्वन्'। नाऽऽरब्धे शुभाशुभे कर्मणी जहातीत्यर्थः। 'योगाय युज्यस्व' समत्वयोगाय यतस्व। 'कर्मसु कौशल'मिति। इदं यद् ब्रह्मणि समर्पणं कर्मणः फलसङ्कल्परहितता च। 'कर्मजमि'ति शुभाशुभकर्मजं[1] 'फलं त्यक्त्वा' जन्मलक्षणरहिताः सर्वोपद्रवशून्यं विष्णोः स्थानं गच्छन्ति इत्यर्थः।

तथा

[2]न मां कर्माणि लिंपन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥

'न मां कर्माणीति', न मां कर्माणि लिंपन्ति यतो मम कर्मफले स्पृहा नाऽस्ति। एवमन्योऽपि यः स्वव्यापारे

1 वी. मि. मोक्षप्रकाश, पृ. ३१३:–"सर्वोपद्रवशून्यं विष्णोस्स्थानं गच्छतीत्यर्थः' इति **कल्पतरुः**"

मित्रमिश्रः अद्वैतानुसारिस्वमतं उपन्यस्य **लक्ष्मीधरस्य** भिन्नाभिप्रायं दर्शयत्यत्र. 'कर्मजं बुद्धियुक्ता' इति श्लोकव्याख्यान**शाङ्करभाष्ये**, जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः, "जीवन्त एव जन्मबन्धाद्विनिर्मुक्ताः सन्तः 'पदं' परमम् विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति। 'अनामयं' सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः" इति.

2 भगवद्गीता, ४, १४–१५.

वीतफलतृष्णः 'परमेश्वरायेद'मिति कर्मणि प्रवर्त्तते सोऽपि कर्मभिर्न बध्यत इत्यर्थः[1] ।

[2]तथा

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥
सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यक् उभयोर्विन्दते फलम् ॥
यत्सांख्ये[3] प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥
सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाऽधिगच्छति ॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्ववित् ।

1 सात्विकत्यागविषये शङ्कररामानुजानन्दतीर्थानतिवर्तते लक्ष्मीधरोऽत्र; यथा—अत्र सात्विकत्यागस्य भाष्यकारैः अननुसन्धीयमानत्वात .

2 भगवद्गीता, ५, १-१२.

3 यत्सांख्यैः इति गीतापाठः

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्
अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
कायेन मनसा बुध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इति । कृतानां कर्मणामीश्वरे सन्न्यासो य उक्तस्तस्माद्ब्रह्मैव कर्तृ कारकान्तरं च कर्म चेति यः कर्मयोगः स विशिष्यते । कथम्? द्वैतविषयो हि संन्यासः, कर्मयोगः पुनरद्वैतविषयः, साक्षात् सम्यग्दर्शनाश्रय इत्यर्थः । 'निर्द्वन्द्वो' रागद्वेषादिद्वन्द्वरहितः । 'सन्न्यासस्थितिः' सन्न्यासयोगव्यतिरेकेणाऽनुष्ठीयमानो दुःखं प्राप्तुं भवति न तु ब्रह्मसाक्षात्कारायेत्यर्थः । ब्रह्म नचिरेणाऽधिगच्छति ब्रह्माऽचिरेण साक्षात् करोति । '[1]योगयुक्तः' अद्वैतदर्शने स्थितः । 'विशुद्धात्मा' निर्मलीकृतबुद्धिः । 'विजितात्मा' जितमनोवृत्तिः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्विति । 'एतेष्विन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणि वर्तन्ते' मम

* Passage between asterisks cited by Mitramis'ra, मोक्षप्रकाश, पृ. ३१५.

1 "योगेन युक्तः योगयुक्तः" इति । "वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः" इति च **श्रीशङ्करभाष्ये** । योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः इति **श्रीरामानुजभाष्ये**.

नाऽत्र कर्तृत्वमिति चित्तं धारयेत्। 'योगयुक्तो' मन्येतेत्यर्थः। 'शान्ति माप्नोति नैष्ठिकीं' सुखमात्यन्तिकं प्राप्नोति।

[1]तथा

अर्जुन उवाच।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन॥

श्रीभगवानुवाच।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चाऽपरे॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः॥
यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥
कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥

1 भगवद्गीता, १८, १-१२.

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्यासिनां क्वचित् ॥

'सङ्गं त्यक्त्वा हि कथ्यन्ते' पूजादि फलं त्यक्त्वा फलानि चाऽदृष्टार्थानि । 'नियतस्य' नित्यनैमित्तिकस्य । 'नद्वेष्ट्यकुशलं' इति दुःखसाधनमवमानाक्रोशताडनादि । 'न द्वेष्टि' पूर्वकर्मफलं मया भुज्यत इति मत्वा शाम्यति । 'कुशले' सत्कारपूजादिसुखसाधने ।

[1]तथा

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाऽक्रियः ॥
यं संन्यासमिति प्राहु र्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

[2]तथा

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चाऽस्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

1 भगवद्गीता, ६, १–३.
2 भगवद्गीता, ३, १७–२६.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नाऽनवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्माऽनुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥

आत्मन्येव रतिर्यस्य न विषयेषु स 'आत्मरतिः'। आत्मन्येव तृप्तो नाऽन्नरसादिना स आत्मतृप्तः। आत्मन्येव सन्तुष्टः 'आत्मसन्तुष्टः', नाऽर्थलाभेन तस्य कार्यं विद्यते। परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य लोकव्यवहाराभावात् तस्य कर्तव्यं नाऽस्ति। अधिकारहेत्वभावात् अकृतेन निषिद्धाकरणेन तत्करणनिमित्तप्रत्यवायानुत्पत्तिलक्षणोऽर्थो नास्ति। 'अर्थ-व्यपाश्रयः' प्रयोजनापेक्षा। यतो लोकव्यवहारानुगतस्य कर्मत्यागानुत्पत्तिः तस्मात्कर्मफलेच्छारहितोऽवश्यं कर्त्तव्यं

कर्म कुर्वित्याह-तस्मादसक्त इत्यादिना। 'कर्मणैव' न कर्मत्यागेन लोकसंग्रहं लोकपरिपालनं। जोषयेत् सेवयेत्।

[1]तथा

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याऽध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥

'अध्यात्मचेतसा', ब्रह्मैवेदं सर्वं कार्यकरणजातमित्यभेददृष्ट्या।

[2]तथा

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम्॥
यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते॥
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।
यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना॥

'निराशी' निर्गतफलासङ्गः। 'यतचित्तात्मा' संयतात्मा। 'कार्यकारणसङ्घातः'। शारीरमात्रं शरीरनिर्वर्त्यं। शास्त्रोक्तं कर्म केवलं फलरहितम्। 'नाऽऽप्नोति किल्बिषं' संसारं नाप्नोतीत्यर्थः। मुक्तस्य रागादिद्वेषैरिति शेषः।

1 भगवद्गीता, ३, ३०.
2 भगवद्गीता, ४, २०–२४.

'यज्ञाय' परमात्मने। 'ब्रह्मार्पणं' स्रुक्स्रुवादि। अर्प्यते अनेनेति व्युत्पत्या। 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' ब्रह्मैव कर्मेति समाधियुक्तेन।

[1]तथा

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्॥
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते॥
नाऽऽदत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥

[2]तथा

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप।
सर्वं कर्माऽखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनः तत्वदर्शिनः॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि॥

1 भगवद्गीता, ५, १३–१७.
2 भगवद्गीता, ४, ३३–४२.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥
श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वाऽपरां शान्तिमचिरेणाऽधिगच्छति ॥
अज्ञश्चाऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नाऽयं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं[1] ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।
छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥

[2]<u>तथा</u>

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः[3] ।
ज्ञानदग्धैस्तथा कृत्स्नैर्नाऽऽत्मा संयुज्यते पुनः ॥

1 कृत्स्नमिति मातृकासु, नादृतः, यतः भाष्यकारैः आदृतः पाठः हृत्स्थमेव.
2 This s'loka is not from भगवद्गीता.
3 Three lines ending with this are wanting in स.

॥ १६ ॥

अथात्मज्ञानहेतवः

[1]याज्ञवल्क्यः

वेदार्थवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।
शुद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥

ब्रह्मपुराणे

अधीत्य वेदांश्च तदीयमर्थं
बुद्ध्या गृहीत्वा च स शब्दविच्च[2] ।
श्रुत्वा च मीमांसकधर्मशास्त्र-
मात्मा लभ्यो दुर्लभोऽयं त्रिलोके ॥
अहिंसयेन्द्रियासंगैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥
तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

महाभारते

[3]ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥

1 Mitākṣara and Aparārka read वेदानुवचनं and श्रद्धोपवासः—३, १९०.

2 स शब्दवित् सः—ना.

3 शां—२०२, ९.

मत्स्यपुराणे

[1]अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह विद्यते ॥

[2]याज्ञवल्क्यः

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्य च विवेचनम् ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिः गिरः शुभाः ॥
स्त्र्यालोकारम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥
[3]विषयेन्द्रियसंयोगतन्द्रालस्यविवर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥
[4]रजस्तमःक्षयः सत्वशुद्धिर्निःस्पृहता दमः ।
एतैरुपायैः संसिद्धः स तु योग्यमृतीभवेत् ॥
तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् सत्वयोगात् परिक्षयात् ।
कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते ॥

'शरीरपरिसंख्यानं' शरीराशुद्धित्वास्थिरत्वादिदोषपरत्वेनाऽनुसन्धानम्। 'प्रवृत्तिषु' गमनागमनादिकासु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषदर्शनम् । 'तत्त्वस्मृतेः' आत्मतत्वचिन्तनात्। 'उपस्थानात्' अवधारणात् ।

[5]महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिराजवम् ।

1 ५२, ११.
2 ३, १५५–१६०.
3 विषयेन्द्रियसंरोध इति अपरार्के मिताक्षरापाठः
4 नीरजस्तमता इति अपरार्के मिताक्षरापाठः
5 भगवद्गीता—१३, ७–११.

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषार्थदर्शनम्[1] ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।

'आत्मविनिग्रहो' मनोवृत्तिनिरोधः । 'असक्तिः' वैराग्यम् । 'अभिष्वङ्ग'स्तत्परता । 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' आत्मज्ञानार्थं यच्छास्त्रस्य पर्यालोचनम् । 'एतज्ज्ञानं' इदं ज्ञानसाधनम् ।

तथा

नैतादृशं ब्राह्मणस्याऽस्ति वित्तं
यथैकता सत्यताऽममता च ।
शीलस्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[2]सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स वै त्यक्तुं न शक्यते ।
सद्भिः सह स कर्तव्यः सतः सङ्गो हि भेषजम् ॥

1 दोषानुदर्शनमिति श्रीशङ्करभाष्यपाठः
2 ३७, २३.

[1]महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोभित्वं[2] मार्दवं क्लीबचापनम्[3] ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नाऽभिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाऽभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

'तेजः' प्रभुत्त्वम् ।

[4]तथा

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतमं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

1 भगवद्गीता—१६, १–५.
2 अलोलुप्त्वं इति ना. स. and शङ्करभाष्यम्
3 ह्रीरचापलम् इति ना. स. and शङ्करभाष्यम्
4 भगवद्गीता,—१८, ६१–६६.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

'सर्वधर्मान् परित्यज्ये'ति । सर्वधर्मान् परिहाय ममाऽऽराधनं कुर्विति । भगवदाराधनं कुर्विति[1] भगवदाराधनप्राधान्यप्रतिपादनपरमिदम् ।

[2]तथा

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च नमन्ति [3]च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
तेषामेवाऽनुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

[4]याज्ञवल्क्यः

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥

1 "कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान परमनिःश्रेयससाधनभूतान् **मदाराधनत्वेन** अतिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य मामेकमेव कर्तारं **आराध्य** प्राप्यमुपायं चानुसन्धत्स्व । एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयपरित्याग इति"—इति **श्रीरामानुजभाष्ये.**

2 १०, ८–११.

3 नमन्ति इति, स. च रमन्ति च इति, ना., श्रीशङ्करभाष्यपाठः

4 ३, १९१.

॥ १७ ॥

सपल्लवयोगः

अथ योगः । तत्र देवलः

देवमनुष्ययोः द्विविधः पुरुषार्थोऽभ्युदयो निःश्रेयसमिति । तयोरभ्युदयः पूर्वोक्तः द्विविधः । निश्रेयसमिति सांख्ययोगौ । पञ्चविंशतितत्वज्ञानं सांख्यम् । विषयेभ्यो निवृत्याऽभिप्रेतेऽर्थे मनसोऽवस्थापनं योगः । उभयत्राऽपवर्गः फलम् ।

विष्णुपुराणे

[1]आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

दक्षः

वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

विष्णुपुराणे

तदेतत्कथितं राजन्नविद्याया मया तव ।
क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते ॥

1 ६, ७, ३१.

योगियाज्ञवल्क्यः

सर्वधर्मान् परित्यज्य योगधर्मं समाश्रयेत् ।
सर्वे धर्माः सदोषास्तु पुनरुत्पत्तिकारकाः ॥
[1]नेहाऽतिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

'अतिक्रमः' अनारम्भः नाशोऽत्र नैष्फल्यम् ।

महाभारते

[2]यथा वाऽनिमिषाः स्थूला जालं भित्वा पुनर्जलम् ।
प्राप्नुवन्ति तथा योगात्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥

'अनिमिषाः' मत्स्याः ।

तथैव वागुरां भित्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।
प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥
लोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विताः ।
[3]भित्वा योगात् परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् ।
यथा च शकुनाः सूक्ष्माः प्राप्य जालमरिन्दमम् ।
तत्राऽशक्ता[4] निबध्यन्ते विमुच्यन्ते बलान्विताः ।
कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परन्तप ॥
अबलाश्चैव नश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ।
[5]अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ॥

1 गीतायामपि दृश्यते—२, ४०.
2 शां—३०६, १२.
3 शा—३०६, १७.
4 'तत्र शक्ता' इति ना. and स; तत्र सक्ता इति मु. महाभारते.
5 शा—३०६, ३१.

युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
[1]यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ॥
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ।
अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ॥
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाऽतिपतेन्नरः ।
योगमार्गं समाश्रित्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः ॥
क्षेमेणोपरमं मार्गं बहुदोषो हि स स्मृतः ।

तथा

अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वाऽधर्मकांक्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥

[2]तथा

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चाऽयुक्तस्य भावना ।
न चाऽभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

[3]तथा

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि ततोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनाऽन्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

अथ योगाङ्गानि

तत्र महाभारते

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि योगस्य ।

1 शा—३०६, ५१–५३.
2 भगवद्गीता—२, ६६.
3 भगवद्गीता—६, ४६–४७.

मार्कण्डेयपुराणे

[1]प्रागेवाऽऽत्माऽऽत्मना ज्ञेयो योगिनां स हि दुर्जयः ।
कुर्वीत तज्जये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्देहदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनाऽनीश्वरान् गुणान् ॥

'दोषान्' स्वेदवेपथुप्रभृतीन् । 'संसर्गान्' विषयसंबन्धान् । 'अनीश्वरान्' प्राकृतान् ।

देवलः

रागद्वेषमोहाः कषाया उच्यन्ते । तेषां यमनियमलक्षणेन तपसा पञ्चविधेन तत्त्वज्ञानेन चाऽपकर्षणम् । कषायपाचनम् ।

विष्णुपुराणे

[2]ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां सुमना नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च च कीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ॥
एकं तत्राऽऽसनादीनां समास्थाय गुणैः पुनः ।
[3]यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥

1 ३९, ९-१०.

2 ६, ७, ३६.

3 समाख्यैः इति उद. मातृ.

वायुपुराणे

[1]पद्ममूर्द्धासनं वाऽपि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[2]प्राणापाननिरोधश्च प्राणायाम उदाहृतः ।

विष्णुपुराणे

[3]प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते हि यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ।

'सबीजो' मन्त्राद्यालम्बनः ।

बृहस्पतिः

[4]बद्ध्वाऽऽसनं नियम्याऽसून्स्मृत्वा चर्ष्यादिकं तथा ।
सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
[5]आदानं बोधमुत्सर्गं वायोस्तिस्रः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात् ॥
रक्तं[6] पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् ।
श्वेतं त्र्यक्ष्यं हरं चैव संसारार्णवतारणम् ॥

1 ११–१३.
2 ३९, १२.
3 ३, ७, ४०.
4 आचारकाण्डम्—३१, ३२.
5 संस्कारकाण्डम्—५५९.
6 आचारकाण्डम्—३८ ; प्रजापतिमिति मु. पु. पाठः

अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टांस्तिरोहितान् ।
विजानातीन्दुसूर्यर्क्षं ग्रहाणां ज्ञानसंपदम् ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनाऽस्य मनः पञ्च च धातवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥

'पञ्चधातवः' पृथिव्यादि पञ्चभूतानि ।

तथा

[1]प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साऽभिधीयते ।
द्वे धारणे स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वदोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांस्तु गुणान् पृथक् ।
व्योमादिपरमाणुश्च तथाऽऽत्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितासनो भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान्मोहं तथा व्याधिमाक्रान्ता भूरनिर्जिता ।
विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्मितम्[2] ॥
[3]उपायश्चाऽत्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थिनस्तोयं पद्मनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा योगी पिबेद्वायुं जितश्रमः ॥

1 ३९, ३५.
2 अनिर्जिताम्—स.
3 ३९, ४२–४६.

प्राङ्नाभ्यमुदरे चाऽथ तृतीया च तनोपरि[1] ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किञ्चित् परस्यात्तस्मिंस्तु धारणा परमा स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
[2]प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम उदाहृतः ।
धारणेत्युच्यते ज्ञेयं धार्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्योऽनिवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततस्स्मृतः ॥

'अनिवृत्तानि' स्वविषये संसक्तानि । 'योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन', 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति पातञ्जलेऽभिधानात् ।

देवलः

अणुत्वाच्चापल्याल्लाघवाद्बलवत्वाद्वा योगभ्रष्टस्य मनसः पुनः प्रत्यानीयार्थे योजनं प्रत्याहारः ।

'अर्थो' त्राऽत्मा ।

विष्णुपुराणे

[3]शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याणीति योगवित् ।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेति च नात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तै र्न योगी योगसाधकः ॥

1 तथोरसि इति स.
2 ३९, ४०–४१.
3 ६, ७, ४३.

देवलः

शरीरेन्द्रियमनोबुध्यात्मनां धरणाद्धारणा ।

हारीतः

मनसो धारणं अन्तःशरीरे, हृदि, ललाटे, परंब्रह्मात्मज्योतिरादित्यमहीनभस्सु जलभाजनवन्मनसस्त्वेकधारणाद्धारणा ।

'अन्तर्देहे', हृदयादौ, बहिर्वापहृतपाप्मादि गुणक परब्रह्मादौ, यन्मनसो धारणं सा धारणा। 'जलभाजनवत्' इति, यद्भाजनगतं जलं तस्य भाजन एव स्थितिः। एव मेतेषु सत्सु, गतिर्मनसोऽवस्थितिरेकत्र देशविशेषे धारणाज्ञायत इति। 'एवं च देशवन्न चित्तस्य' यः साधारण उक्ता स्यात्। तथा च पातञ्जलसूत्रम्। "देशवन्न चित्तस्य धारणा" इति।

शङ्खः

मनस्संयमनं तज्ज्ञै र्धारणेति निगद्यते ॥

विष्णुपुराणे

[1]प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः ।
वशीकृतं ततः कुर्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥

महाभारते

[2]सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महामते ।
धारणासु सुयोगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥

1 ६, ७, ४५.
2 शा—३०६, ५४.

विपन्ना धारणा यस्मान्नयन्ति न शुभां गतिम् ।
नेत्रहीनं यथा नारं पुरुषाणां तु वै नृप ॥
यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
मरणं जन्मदुःखं च सुखं च परिमुञ्चति ॥
योगकृत्येषु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
तथाऽपि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥
एकाग्रभावं मनसः प्राणायामास्तथैव च ।
तद्रूपप्रत्ययायैकसन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ॥
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ।
तस्यैव कल्पनाहीनस्वरूपग्रहणं हि यत् ॥
मनसा ध्याननिरताद्यः समाधिः सोऽभिधीयते ।

अथाहारादिनियमः

तत्र मार्कण्डेयपुराणे

[1]भैक्षं यवागू तक्रं वा पयो यावकमेव वा ।
फलं मूलं विपक्वं वा कणपिण्याकसक्तवः ॥
इत्येते वै शुभाहारा योगिनां सिद्धिकारकाः ।

महाभारते

[2]कणानां भक्षणो युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥
भुञ्जानं यावकं भक्ष्यं दीर्घकालमरिन्दम ।
एकदाऽसौ विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥

1 ४१, ११.
2 शा—३०६, ४३-४५.

पक्षान्मासान् ऋतून् स्थित्वा सश्चरंश्च ग्रहांस्तथा ।
अपः पीत्वा पयोमिश्राः योगी बलमवाप्नुयात् ॥

वायुपुराणे

[1]योगिनां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं चान्द्रायणं स्मृतम् ।
एकं द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचेरत् ॥

महाभारते

मोक्षधर्मेषु नियतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणःस्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥

तथा

सदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवर्त्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजोत्तमः ।
योषितां न कथा श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ॥
कथञ्चिद्दर्शनादासां दुर्बलानाऽऽविशेद्रजः ।
रागोत्पत्तौ चरेत्कृच्छ्रमह्नस्त्रिः प्रविशेदपः ॥
मग्नः स्वप्ने[2] च मनसा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ।
पाप्मानं त्रिर्दहत्येवं अन्तर्भूतरजोमयम् ॥

'दुर्बलान्' अजितेन्द्रियान् । 'स्वप्ने च' स्त्रीविषयानुरागोत्पत्तौ इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे

[3]शून्येष्वेवावकाशेषु वनेषु च गुहासु च ।
नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपाक्रमेत् ॥

1 १६, १६.
2 स्वल्पेन मनसा—ना. and स.
3 ४१, २१.

[1]सशब्देऽग्निजलाभ्याशे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ॥
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥

महाभारते

[2]विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
सपूर्वापररात्रिषु धारयेन्मनसाऽऽत्मनि ॥
[3]मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
त्रिकालं नाऽभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[4]नाऽऽध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिध्यर्थमादृतः ॥
नाऽतिशीते न चोष्णे वा द्वन्द्वे नाऽप्यनिलात्मके ।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
[5]सत्त्वस्याऽनुपपत्तौ च देशे काले विवर्जिते ।
नाऽसतो दर्शनं योगे तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
दोषानेताननादृत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ।
विघ्नाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
बाधिर्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्धता ।
ज्वरश्च जायते सद्यः तद्वदज्ञानयोगिनः ॥

1 ३९, ४८, ५०.
2 शा—३११, १३.
3 शा—३११, ९.
4 ३९, ४६–४७.
5 ३९, ५०–५३.

अथ दोषचिकित्सा

तत्र वायुपुराणे

[1]तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणां च यथाक्रमम् ।
यथा शाम्यन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः ॥
स्निग्धां यवागूमत्युष्णं भुक्त्वा तत्र तु धारयेत् ।
अनेन क्रमयोगेन वातगुल्मं प्रणश्यति ॥
तदावर्त्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
सर्वगात्रप्रकंपेन समारब्धस्य योगिनः ॥
इमां चिकित्सां कुर्वीत यथा संपद्यते सुखम् ।
मनसा पर्वतं काये विष्टम्भीकृत्य धारयेत् ॥
उरोघाते [2]रसस्थाने कण्ठदेशे च धारयेत् ।
[3]वचोघाते तथा वाचि बाधिर्ये श्रोत्रयोस्तथा ॥

'समारब्धस्य' क्रान्तस्य । विष्टंभीकृत्य धारयेत् पर्वतं धारयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे

[4]अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेद्यदि ।
वाय्वग्निधारणादेनं देहसंस्थं विनिर्दहेत् ॥

'अमानुषं सत्त्वं' रक्षःपिशाचादि ।

वायुपुराणे

[5]कृष्णसर्पोपबाधे तु धारयेत् हृदयोदरे ।
महर्जनस्तपःसत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥

1 ११, ३९.
2 उरस्स्थानं, इति, मु. पाठः
3 त्वचोऽवघाते तां वाचि बाधिर्ये श्रोत्रयोस्तथा, इति, मु. पाठः
4 ३९, ६०.
5 ११, ५५.

विषस्य तु पलं पीत्वा विशल्यां धारयेत्ततः ।
सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥
हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वाश्च देवताः ।
सहस्रेण घटानां तु युक्तः स्नायीत योगवित् ॥
उदके कण्ठमात्रे तु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
प्रतिस्रोतोपविष्टस्तु[1] धारयेत्सर्वगात्रकम् ॥
शीर्णार्कपर्णपुटकैः पिबेत् वल्मीकमृत्तिकाम् ।
चिकित्सितविधिर्ह्येष [2]क्रमशो योगिनां हितः ॥
व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन हेतुना ।

अथ योगविधिः

[3]तत्र महाभारते

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चाऽनवलोकयन् ॥
प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥

1 विषाविष्टो for पविष्टस्तु in printed वायुपुराण.

2 विश्रुतो योगनिर्मितः इति, मु. पाठः

3 भगवद्गीता—६, १०–१४.

वायुपुराणे

[1]ॐकारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च ।
आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
समजानुरेकजानुर्वा उत्तानस्वस्तिकोऽपि वा ।
समो दृढासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ॥
पार्ष्णिभ्यां वृषणौ च्छाद्य तथा प्रजननं ततः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनः पञ्च च मारुतान् ॥
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ।
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
तथाऽत्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मना ।
पूरयित्वा समीरं तु सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥
आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ।

[2]याज्ञवल्क्यः

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य[3] मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥
निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशेत्[4] ।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥
सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामो नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥

'सत्त्वस्थः' कामक्रोधादिरहितः ।

1 ११, १३.
2 ३, १९८–२००.
3 उन्नम्य इति विज्ञानेश्वरपाठः, उन्नम्य इति अपरार्कपाठः
4 संस्पृशन् इति अपरार्कमिताक्षरापाठः

देवलः

देवतायतनं शून्यागारगिरिकन्दरनदीपुलिनगुहारण्यानामन्यतमे शुचौ निराबाधे विभक्ते समुपस्तीर्णमानसं कृत्वा, तस्मिन्लघ्वाहारो निरामयः, शुचिः शिरोग्रीवापाणिपादौ च समास्थाप्य, शरीरमृजुं समाधाय, शिश्नवृषणावपीडयन्, यत्किञ्चिदपाश्रित्य स्वस्तिकं भद्रकं मण्डलं वाऽधिष्ठाय, उदङ्मुखः, प्राङ्मुखो वा, दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य, अक्षिभ्यामव्यक्तमनुन्मील्य च, मुखनासिकाभ्यां ऐक्यावसन्नाग्रस्थितदृष्टिः, सर्वेन्द्रियाणि संहृत्योर्ध्वं प्राणानुदीर्य, मनसा तच्चिन्तनं ध्यानम् ।

[1]महाभारते

नाऽत्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चाऽतिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाऽर्जुन ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥
तथाच देवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण वृद्धेन यो ह्यात्मा स नसंशयः ॥

दक्षः

कषायमोहविक्षेपलज्जाशङ्कादिचेतसः ।
व्यापारास्तु समाख्याताः तैर्हीनं वशमानयेत् ।
कुटुम्बैः पञ्चभिर्ग्रामषष्ठं तत्र महान्मनः ।
देवासुरमनुष्यैर्वा संजेतुं नैव शक्यते ॥

1 भगवद्गीता—६, १६, १७.

बलेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शूरस्तु नोच्यते ।
[1]जितेन्द्रियेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः ॥

महाभारते

[2]श्रीभगवानुवाच ।

सङ्कल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥
शनैःशनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥
युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मनिर्वाणमत्यन्तं[3] सुखमश्नुते ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते[4] ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

1 जितो येनेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः—ना. and स.

2 भगवद्गीता—६, २४–२८–३५; श्रीभगवानुवाच appears only at the beginning of the chapter.

3 ब्रह्मसंस्पर्शम् इति ना. स. and श्री शङ्करभाष्यपाठश्च.

4 उदयपुरमातृकायां 'न स भूयोऽपि जायते' इति पाठः

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याऽहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥

'न प्रणश्यामि' न तिरो भवामि। 'सर्वथा वर्तमानोऽपि' मयि वा बुद्धिविकारे वा प्रपञ्चे ब्रह्मबुद्ध्या। 'चेतसा वर्तमानो' मय्येवाऽसौ वर्त्तत इत्यर्थः ।

<u>तथा</u>

पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ।
शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं चाऽपि न वेदयेत् ॥
रूपं न चक्षुषा विन्द्याज्जिह्वया च रसांस्तथा ।
श्रेयांस्यपि च सर्वाणि जह्याद्योगेन योगवित् ॥
पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ।
ततो मनसि संसृज्य पञ्चवर्गविचक्षणः ॥
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियार्थैः सपञ्चभिः ।
निःसंसारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ॥
पूर्वध्यानपथे धीरः सदा दध्यान्मनोन्तरम् ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ॥

एवं ध्यानपथः पूर्णो मया समनुवर्णितः ।
तस्य तत्पूर्वसंरुद्धमात्मषष्ठमनोन्तरम् ।
स्फुरिष्यति समुद्रान्तं विद्युदम्बुधरो यथा ॥
जलबिन्दुर्यथा लोकपर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
एवमेवाऽस्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥
समाहितं क्षणं किञ्चित् स्थानवर्त्मनि तिष्ठति ।
पुनर्वायुपथभ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ॥
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्री विमत्सरः ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥
विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमात्मनः ॥
मनसा क्लिश्यमानस्तु स समाधानकाम्यया ।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवाऽऽत्मनो हितम् ॥
स्वयमेव मनश्चैकं पञ्चवर्गश्च भारत ।
पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥
न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
सुखमेष्यसि तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥
सुखेन तेन संयुक्तो वंस्यते ध्यानकर्मणि ।

'पिण्डीकृत्य' प्रत्याहृत्य ।

दक्षः

लोको वशीकृतो यैस्तु यैरात्मा च वशीकृतः ।
इन्द्रियार्थान् यतस्तेषां योगं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
नाऽरण्यसेवनाद्योगो नाऽनेकग्रन्थचिन्तनात् ।
व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिर्वा न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥

न वै पद्मासनाद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
न वै शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन भवति क्वचित् ॥
न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः कुसृतैस्तथा ।
लोकयात्राभियुक्तस्य न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥
अभियोगात्तथाऽभ्यासात्तस्मिन्नेव विनिश्चयात् ।
पुनः पुनरनुद्वेगाद्योगः सिध्यति नाऽन्यथा ॥
आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च ।
सर्वसत्त्वसमत्वेन योगः सिध्यति नाऽन्यथा ।
यस्त्वात्ममिथुनो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ॥
आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः ॥
आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तुष्टो नाऽन्यमानसः ।
आत्मन्येव च तृप्तस्य योगः सिध्यति नाऽन्यथा ॥
स्वप्नेऽपि योऽभियुक्तश्च जाग्रदेव विशेषतः ।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥

[1]याज्ञवल्क्यः

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ॥
यथाविधानेन पठन् सामगायत्र्यमव्ययम्[2] ।
सावधानस्तथाऽभ्यासात्[3] परमात्माऽधिगच्छति ॥
अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा ।
आवैणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि तु ॥
ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ॥

1 ३, १११–११६.
2 सामगायमविच्युतम् इति विज्ञानेश्वरपाठः ;
सामगायत्यविस्वरम् इति अपरार्कपाठः (पृ. ९९०.)
3 तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति इति मिताक्षरापाठः

गेयमेतत्तदभ्यासकारणान्मोक्षसंज्ञकम् ।
वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥
तालज्ञश्चाऽप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ।
गीतज्ञो यदि गीतेन नाऽऽप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्याऽनुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥

'अपरान्तकमुल्लोप्यम्' अत्र प्रकर्यो रेणकानि स्वरबिन्दुसहितमुत्तरं चेति। एतानि प्रकरणाख्यानि सप्तगीतकानि ऋग्गाथाद्याः चतस्रो गीतिकाः। एतदपरान्तकादिगीतजातं परमात्मतया चिन्तितं मोक्ष साधनत्वान्मोक्षसंज्ञकं ज्ञातव्यम्। तदभ्यासस्यैकाग्रताप्रतिपादनद्वारेणौत्सुक्यापत्तिहेतुत्वात्। 'श्रूयत' इति। श्रुतिर्द्वाविंशतिधा। सा तु स्वरेषु। तथाहि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः। ऋषभधैवते प्रत्येकं त्रिश्रुती। गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती। जातयस्तु षड्जातयः शुद्धाः। सङ्करजास्त्वेकादश। एवमष्टादशविधाः। 'गीतज्ञो यदि' इति। गीतिज्ञो यदि कथञ्चिद्विघ्नतो योगस्थः सन्मुच्यते तदा रुद्रानुचरत्वं लभत इत्यर्थः।

॥ १८ ॥

युक्तलक्षणम्

तत्र महाभारते

युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत्।
निर्वाते तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः॥
निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः।
पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः॥
नालं चालयितुं शक्यः तथा युक्तस्य लक्षणम्।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः विविधैर्गीतवादितैः॥
क्रियमाणैर्न कम्पेच्च युक्तस्यैतन्निदर्शनम्।
तैलपूर्णं यथा पात्रं कराभ्यां धारयन्नधः॥
सोपानमारुहेद्भीतः तर्ज्यमाणोऽसिपाणिभिः।
संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत्॥
तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा।
स्थिरत्वादिन्द्रियाणां च निश्चलत्वे तथैव च॥
एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत्।
संयुक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम्॥
महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभम्।
एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम्॥
कालेन महता राजन् श्रुतिरेषा सनातनी।

तथा

स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर।
मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः॥

स्थाणुवच्चाऽप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चाऽपि निश्चलः ।
बुद्ध्या विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥
न शृणोति नचाऽऽघ्राति न रस्यति न पश्यति ।
न च स्पर्शं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ॥
न चाऽभिमन्यते किञ्चिन्न बुद्ध्यति च काष्ठवत् ।
तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥

तथा

[1]यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाऽवतिष्ठति ।
निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवाऽयं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥
यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं मन्यते नाऽधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥

तथा

[2]ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥

'कूटस्थो' निर्विकार इत्यर्थः ।

1 गीता—६, १८–२३.
2 गीता—६, ८.

॥ १९ ॥

अथ ध्येयस्वरूपम्

[1]विष्णुः

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करं इतरं न्यस्य तालुस्थाचलजिह्वो दन्तैर्दन्तान् संस्पृशन्, स्वं नासिकाग्रं पश्यन्, दिशश्चाऽनवलोकयन्, विगतभीः, प्रसन्नात्मा,[2] चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत् ॥ १ ॥ नित्यमतीन्द्रियमगुणम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीतं, सर्वस्थमतिस्थूलम् ॥ २ ॥ सर्वगमतिसूक्ष्मम् ॥ ३ ॥ सर्वतः पाणिपादं, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम् ॥ ४ ॥ एवं ध्यायन् ॥ ५ ॥ ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ॥ ६ ॥ अथ निराकारे लक्षबन्धं कर्तुं न शक्नोति तदा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र लब्धलक्षः तत्तत् परित्यज्याऽपरमपरं ध्यायेत् ॥ ७ ॥ एवं पुरुषध्यानमारभेत ॥ ८ ॥ अत्राऽप्यसमर्थो हृदयपद्मस्याऽधोमुखस्य मध्ये दीपवत्पुरुषं ध्यायेत् ॥ ९ ॥ तत्राऽप्यसमर्थो

1 All three Mss. attribute what follows to the *Viṣṇupurāṇa*. The passage is from *Viṣṇusmṛti*, अ. ९७, १— . Even *Vīramitrodaya*, Mokṣaprakāśa, p. 359 refers to this passage as from the *Viṣṇupurāṇa*.

2 प्रशान्तात्मा इति मु. पु. (पृ. २००).

भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनं गदिनम् । श्रीवत्साङ्कं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं ध्यायेत् ॥ १० ॥ यद्यद्ध्यायेत् तदाप्नोति ध्यानगुह्यम् ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वाऽक्षरमेव ध्यायेत् ॥ १२ ॥ न च पुरुषं विना किञ्चिदपि अक्षरं अस्ति ॥ १३ ॥ तं प्राप्य मुक्तो भवति ॥ १४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात्पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १५ ॥
प्राग्रात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायेत्तु पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥ १६ ॥
सर्वतत्त्वात्मगम्यं च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।
[[1]सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।]
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १७ ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चाऽन्तिके च तत् ॥ १८ ॥
अविभक्तं च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभव्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १९ ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ २० ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते[2] ॥ २१ ॥

1 [ ] Not found in printed विष्णुस्मृति.

2 All three manuscripts are unintelligible in parts. Text restored from printed *Viṣṇusmṛti*.

नरसिंहपुराणे

महेश्वर उवाच ।

[1]ज्ञातामृतं परं गुह्यं रहस्यमृषिसत्तम ।
वक्ष्यामि हृदि दुःखघ्नं सर्वबन्धभयापहम् ॥
तृणादि चतुरास्यान्तं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
चराचरं जगत्सर्वं सुषुप्तं यस्य मायया ॥
तस्य विष्णोः प्रसादेन यदि कश्चित्प्रबुध्यते ।
स निस्तरति संसारं देवानामपि दुस्तरम् ॥
भोगैश्वर्यमदोन्मत्तः तत्वज्ञानपराङ्मुखः ।
संसारे सुमहापङ्के जीर्णा गौरिव मज्जति ॥
यस्त्वात्मानं निबध्नाति कर्मभिः कोशकारवत् ।
तस्य मुक्तिं न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ॥
तस्मान्नारद सर्वेशं देवानां देवमव्ययम् ।
आराधयेत्सदा सम्यग्ध्यायन् विष्णुं समाहितः ॥
यस्तं विश्वमनाद्यन्तमजं स्वात्मनि संस्थितम् ।
सर्वज्ञमचलं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
स्वग्राह्यमक्षरं नित्यं निर्गुणं तमसःपरम् ।
सर्वदृक् शाश्वतं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
निर्विकल्पं निराभासं निष्प्रपञ्चं निरामयम् ।
वासुदेवं सदा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
निरञ्जनपरं शान्तमच्युतं भूतभावनम् ।
वेदगर्भं विभुं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
सर्वभावविनिर्मुक्तमप्रमेयमलक्षणम् ।
निर्वाणमनघं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥

1 १७, ११–२८.

अमृतं परमानन्दं सर्वपापविवर्जितम् ।
ब्रह्म ज्ञेयं शिवं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
योगेश्वरं पुराणाख्यं स्वशरीरगुहाशयम् ।
अमात्रमव्ययं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
शुभाशुभविनिर्मुक्तमूर्मिषट्कपरं प्रभुम् ।
तं वेद्यममलं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तं सर्वदुःखविवर्जितम् ।
अप्रतर्क्यं सदा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
अनामगोत्रमद्वैतं चतुर्थं परमं पदम् ।
तं सर्वहृद्गतं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
अरूपं सत्यसङ्कल्पं शुद्धमाकाशवत् परम् ।
एकाग्रमनसा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
सर्वात्मकं स्वभावस्थमात्मचैतन्यरूपकम् ।
शुभ्रमेकाक्षरं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
कालातीतं त्रिकालज्ञं विश्वेशं लोकसाक्षिणम् ।
सर्वस्मादुत्तरं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ।
[1]विष्णौ प्रतिष्ठितं विश्वं विष्णुर्विश्वे प्रतिष्ठितः ॥
विश्वेश्वरमजं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ।

तथा

[2]ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

1 १७, ३२.
2 २६, १७.

शङ्खः

हृत्स्थस्य ध्यानयोगेन देवदेवस्य दर्शनम् ।
ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि ध्यानयोगमतः शुभम् ॥
हृदिस्था देवतास्सर्वा हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः ।
हृदि ज्योतींषि सूर्यश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मन्थनाभ्यासाद्विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितम् ॥
रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।
तेजोमध्ये स्थितं सत्वं सत्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥
[1]अणोरणीयान्महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तेजोमयं पश्यति वीतशोको
धातृप्रसादान्महिमानमीशम् ॥
एष देवस्तु मर्त्यानां पटैरिव विधीयते ।
अज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयैः श्रुतिः ॥
एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।
एष धाता विधाता च प्रधानं निष्कलः शिवः ।
[2]वेदाऽहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तं वै विदित्वा न बिभेति मृत्यो-
र्नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

1 तैत्तिरीयारण्यकम्—२, ४, १०, १०, १.
महानारायणोपनिषत्—८, ३.
कठोपनिषत्—२, २०; श्वेताश्वेतरोपनिषत्, ३, २०.
2 तैत्तिरीयारण्यकम्—३, १२, ७; १३, १.
श्वेताश्वतरोपनिषत्—३, ८; वाजसनेयिसंहिता (वेबरं) ३१, १८.

ब्रह्माण्डपुराण

[1]यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
अव्यक्तं तत्परोक्षत्वाद्गहनं तु दुरासदम् ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि दृष्टे तस्मिन् परावरे ॥

[2]याज्ञवल्क्यः

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणा धारयन् बुधः ॥

[3]तथा

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।
हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥
मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाऽचलः ।
स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥

नरसिंहपुराणे

[4]योगाभ्यासरतस्येह नश्यन्ते पातकानि च ।
तस्माद्योगपरो भूत्वा ध्यायेन्नित्यक्रियान्तरे ॥
प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
धारणाभिर्वशीकृत्य पूर्वं दुर्धर्षणं मनः ॥
एकं कारणमानन्दं बोधरूपमनामयम् ।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ध्यायेत् जगदाधारमच्युतम् ॥

1 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति तैत्तिरीयोपनिषदि—२, ४, १; ९, १; ४, ४, ११.
2 ३, २०१.
3 ३, १०८–१०९.
4 ६१, ३–१३.

आत्मानमरविन्दस्थं तप्तचामीकरप्रभम् ।
रहस्येकान्त आसीनो [1]ध्यायेदभिरणादणुम् ॥
यः सर्वप्राणचित्तज्ञो यः सर्वेषां हृदि स्थितः ।
यश्च [2]सर्वावरज्ञेयः सोऽहमस्मीति चिन्तयेत् ।
आत्मलाभसुखं यावत् तावद्ध्यानमुदाहृतम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म तदूर्ध्वं तु समाचरेत् ।
यथाश्वरथहीनस्तु रथश्चाऽऽश्वैर्विना यथा ॥
एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या[3] वाऽप्यतपस्विनः ।
[4]यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु वाऽन्नेन संयुतम् ॥
एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ।
उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पततां गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥
विद्यातपोभ्यां संपन्नो ब्राह्मणो योगतत्परः ।
देहद्वयं[5] विहायाऽऽशु मुक्तो भवति बन्धनात् ।
न देवयानमार्गेण यावत्प्राप्तं परं पदम् ॥
न [6]तावल्लिङ्गदेहस्य विनाशो विद्यते क्वचित् ।

'नित्यक्रियान्तरे' नित्यानां कर्मणामन्तराले, नित्यकर्मकाल एवेत्यर्थः । '[7]आरणै'रुपनिषद्भिः ।

1 ध्यायेदात्महृदि स्थितम्—इति मु. पाठः
2 सर्वानवज्ञेयः—ना ; सर्वावरज्ञेयः—स ; सर्वारणिर्ज्ञेयः—मु. पाठः
3 एवं तपश्चविद्या च उभावपितपस्विनः—इति मुद्रितपाठः
4 यथाऽऽज्यं मधुसंयुक्तं मधुचाऽऽज्येन संयुतम्—ना.
5 द्वन्द्वं—इति मु. पाठः
6 न तावद्देहलिङ्गस्य इति मु. पाठः
7 नेदं पदं वचनेषु दृश्यते.

तथा

[1]उत्पन्नवैराग्यबलेन योगी
ध्यायन् परब्रह्म सदा क्रियावान्।
सत्यात्मकं चित्सुखरूपमाद्यं
विहाय देहं पदमेति विष्णोः॥

योगियाज्ञवल्क्यः

[2]ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥

तस्य च मात्रास्तिस्रो व्यक्ताऽव्यक्ता तथाऽपरा सूक्ष्मा।

अध्यात्मामधिभूतामधिदेवीं तां विजानीयात्।

ॐकारप्रणवस्तारः अक्षरः प्रणवः परः।
उद्गीथश्च तथाऽऽदित्यो हंसो नारायणो विभुः॥
पर्यायैश्च तथाऽन्यैश्च शास्त्रेभ्यः संप्रतीयते।
ॐकारसंज्ञं त्रिविधं त्र्यक्षरं च त्रिदैवतम्॥
त्रिब्रह्म च त्र्यवस्थानं त्रिकालं त्रिप्रतिष्ठितम्।
सत्वं रजस्तमश्चेति गुणास्तैस्त्रिगुणाः स्मृताः॥
अकारश्चाऽप्युकारश्च मकारश्चाऽक्षरं त्रयम्।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिदैवत्य उदाहृतः॥
अग्निवायुरविभ्यश्च त्रिमात्र इति संज्ञितः।
ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्म इति कीर्तितः॥

1 नरसिंहपुराण—६१, २२.

2 गीता—१७, २३-२४.

भूर्भुवःस्वस्त्र्यवस्थानं हृत्कण्ठतालुकास्तथा ।
तुर्ये प्राणे तथाऽऽदित्ये त्रिषु चैव प्रतिष्ठितः ॥
भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिकालस्तेन चोच्यते ।
अन्तःप्रज्ञो बहिःप्रज्ञो घनप्रज्ञ उदाहृतः ॥
गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः त्रिधात्मकः ।
शान्तो घोरस्तथा मूढस्त्रिरवस्थ इति स्मृतः ॥
स्त्रीपुंनपुसकं चैव तत् त्रिलिङ्गमिति स्मृतम् ।
त्रिप्रकारं विदित्वा तु ॐकारं मुच्यते द्विजः ॥
एकैकाऽत्र भवेन्मात्रा बहुधा सा[1] तु वै पुनः ।
तासां सर्वं वाङ्मयं तु ओतं प्रोतं व्यवस्थितम् ॥
प्रथमा तस्याऽकारेण वाक् सत्वं भू हुताशनः ।

विष्णुः

स्थूला जाग्रद्वृत्तिर्विज्ञेया योगतत्वज्ञैः ॥
ब्रह्माऽन्तरिक्षसंज्ञो मनोरजः सोमसंज्ञित उकारः ।
मात्रा स्वप्नविकल्पा सृष्टिः संज्ञा द्वितीया स्यात् ॥
रौद्री मकारसंज्ञा प्राणाख्या तामसी तृतीया स्यात् ।
संहरति जगत् कृत्स्नं सा सौषुप्ताख्या महानिद्रा ।
आद्या परा तु सूक्ष्माशां तार्यावयवालक्ष्म्याः (?) ।
सौम्या मकारसंज्ञा विज्ञाता काश्च संबन्धा (?) ।
अ उ म इति तिस्रो मात्रा मकारश्चाऽर्द्धमात्रिकः ।
तिस्रो मात्रा लयं यान्ति अर्धमात्रे न संशयः ।
अर्द्धमात्रा त्वमात्रे सा लयं याति निरामये ।
अकारे पीड्यमाने तु उकारं प्रतिपद्यते ।
उकारे पीड्यमाने तु मकारं प्रतिपद्यते ।

1 मानुषैः पुनः—ना.

मकारे पीड्यमाने तु अर्धमात्रा तदा भवेत् ।
जिह्वायां पीड्यमानायां निरालम्बस्तदा भवेत् ।
एकमात्रं द्विमात्रं वा त्रिमात्रं कृत्स्नमेव च ।
ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं शान्तं शान्तेन मनसोद्भवेत् ।
समाहितमना भूत्वा तत्वध्यानपरायणः ।
ॐकारं यस्त्वभिध्यायेदाध्यात्मिक इति स्मृतः ।
यथा वै शंकुना पर्णाः संपूर्णा एव सर्वशः ।
एवं सर्वास्तु वै वाचः [1]संतृण्णाः प्रणवेन तु ।
क्लेशकर्मविपाकैस्तु वासनाभिस्तथैव च ।
अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ।
वाच्यस्तस्येश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
वाचकेन तु विज्ञातो वाच्य एव प्रसीदति ।
तदर्थं प्रणवो जप्यो ध्यातव्यः सततं बुधैः ।
ईश्वरः पुरुषस्तेनोपासितः संप्रसीदति ।
यथा हि गौर्वत्सरुतं निशम्य
हुंकृत्य वत्साभिमुखी प्रयाति ।
ब्रह्माऽपि तद्वत्प्रणवोपहूतं
वक्तारमागच्छति चाऽऽशु वक्त्रे ॥
[2]द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माऽधिगच्छति ।
अन्तःशरीरप्रभवमुदानप्रेरितं च यत् ।
वागुच्चार्यं श्रोत्रवृत्ति शब्दवृत्तिस्तदुच्यते ।
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
तदक्षरं सदा ध्यायेद्यदीच्छेद्योगमात्मनि ॥

1 संपूर्णाः—ना.

2 विष्णुपुराणे ६, ५, ६४.

अकारश्चाऽप्युकारश्च मकारो विष्णुरेव च ।
मात्रार्द्धत्रययोगाच्च प्रणवः पञ्चलक्षणः ।
[1]वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ।
[2]यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ।
[3]प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ।
स्वदेहमधरां[4] कृत्वा प्राणमेवोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ।
कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्तिं करोति वै ।
तदाराधनसिद्ध्यर्थं प्रतिमां व्यञ्जिकां तथा ॥
धातुदार्वादिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् ।
भक्त्या श्रद्धादराभ्यां च तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥
ॐकारेण तदा ह्यात्मोपासितः संप्रसीदति ।
[5]एतदालेवनं श्रेष्ठमेतदालेवनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योंकारः परं नाम तेनाऽऽहूतः प्रसीदति ॥
तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि पदान्येतानि तस्य तु ॥

1 महानारायणोपनिषत्—१०, ८.
2 तैत्तिरीयोपनिषत्—२, ४, १.
3 मुण्डकोपनिषत्—२, २, ४.
4 अरणिं कृत्वा इति श्वेताश्वतरोपनिषत्—१, १४.
5 कठोपनिषदि, २, १७:—"एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥"

बहिःप्रज्ञस्तथाऽतश्च घनप्रज्ञस्त्रिधा भवेत् ।
दक्षिणाक्षिमुखे विष्णोर्मनस्यन्तस्तु तेजसः ॥
आकाशे तु हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ।
स्थूलं वैश्वानरो नित्यं तेजसोऽन्तःप्रवृत्तिभुक् ॥
आनन्दभुक् तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं विजानता ।
स्थूलं तु सर्वतो विश्वं प्रविभक्तं तु तैजसम् ॥
आनन्दं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं विजानत ।
त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ॥
उभयं विन्दते यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ।
यस्तु शब्दमयोङ्कार उच्चार्यः स्थूल एव सः ॥
अमात्रश्चाऽयमुच्चार्यः पर ॐकार उच्यते ।
तिस्रः सार्द्धास्तथा मात्राः स गृह्णाति यथाक्रमम् ॥
परब्रह्म तदेवाहुः स्वात्मानं ब्रह्मचिन्तकाः ।
यत्पूर्वं तु समुद्दिष्टमोकारेऽग्रे व्यवस्थितम् ॥
अक्षरैश्च पदैश्चैतदतीतं परमं पदम् ।
यत्प्राप्य न निवर्त्तन्ते ॐकारपरमाश्रिताः ॥
मनस्तत्र समाधाय शरीरं लिङ्गमात्रकम् ।
सङ्कल्पाध्यवसायं च अभिमानाख्यमेव च ॥
चेतनाधिष्ठितं सूक्ष्मं तथा सूक्ष्मैः सहैव तत् ।
ॐकारं पद्मनालेन हृद्युद्धृत्य नियोजयेत् ॥
परे व्योम्नि अनन्ताख्ये सर्वसङ्कल्पवर्जिते ।
तस्मिंस्तावन्निबोद्धव्यो मनश्चोंकार एव च ॥
निर्मलस्तां गतो यावदेष योग उदाहृतः ।
मनो युंज्यात्तथोंकारे ॐकारं प्रणवे तथा ॥
प्रणवं ब्रह्मणि स्थाप्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

अप्राणो विमलः शुद्धो निश्शब्दो ब्रह्मसंज्ञितः ॥
तस्मादुत्पद्यते प्राणः पुनस्तत्रैव लीयते ।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥

[1]मनुः

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चाऽसच्च समाहितः ।
सर्वमात्मनि संपश्यन्नाऽधर्मे कुरुते मनः ॥
आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥
खं संनिवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पंक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहे योगं च मूर्तिषु ॥
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे पादे विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥
प्रशासितारमेतेषां अणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषोत्तमम्[2] ॥
एतमेके वदन्त्यग्निमसुमेके प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥
एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥
एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माऽभ्येति सनातनम् ॥

'कर्मफलसम्बन्धः' सर्वमात्मनि संपश्येदिति युक्तम्। तत्र विशेषमाह—'खं सन्निवेशयेत् खेष्विति' बाह्यमाकाशं शरीरगतनवच्छिद्राकाशेन सहैकत्वेन भावयेत्। एवं चेष्टा-

1 १२, ११८–१२५.
2 पुरुषं परमिति—मु. पु.

स्पर्शकारणभूतेन दैहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यम्। अशितपीतान्नपाकहेतुभूतकोष्ठचाक्षुषतेजोभ्यां सह प्रकृष्ट-तेजसः आदित्याख्यस्य ऐक्यं शारीराभिरद्भिः सह बाह्याना-मपामैक्यम्। शारीरैश्च कठिनैर्भागैः पार्थिवैः सह बाह्यायाः पृथिव्या अप्यैक्यम्। मनसा सह चन्द्रस्य श्रोत्रेण सह दशदिशां पादेन्द्रियेण सह विष्णोः वीर्येण सह तस्यैक्यं भावयेत्। एवमाध्यात्मिकभूम्यादिभिः सहाऽऽधिभौति-काधिदैविकानामैक्यं भावयित्वा तेषां प्रशासितारं ब्रह्मा-दिस्तम्बपर्यन्तानां व्यवस्थाकारिणां तथा च "तस्याक्षरस्य शासने गार्गी"त्यादि ब्राह्मणं परमाणोरपि सकाशात् सूक्ष्मतरममूर्तत्वात् सुवर्णवत् शुद्धरूपं उर्मिषट्करहि-तत्वात् सुषुप्तावस्थाविज्ञानोपमेयस्वरूपं परमात्मानं जानी-यात्। यादृक् सुषुप्तावस्थायां प्रत्यस्तमितसुखदुःखविकल्पं क्षेत्रज्ञस्वरूपमेवं सर्वदा परमात्मनः। एनं परमात्मानमग्नि-त्वेनोपासते याज्ञिकाः।

अन्ये पुनः 'सर्वत एवाऽऽत्मानो व्युचरन्ती'ति स्रष्टृत्व-श्रुतेः मन्वाख्यप्रजापतिरूपतयोपासते। अपरे पुनरैश्वर्य-योगादिन्द्ररूपतयोपासते। केचित् 'प्राणमुद्गीथमुपासीते'ति श्रुतेः प्राणात्मनैनमुपासते। अन्ये पुनः परमात्मतयेति 'एष परमात्मा सर्वान् प्राणिनः' पंचभिः पृथिव्यादिभिर्भूतैः शरीरांभकैः परिगृह्य स्वार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशै-रसकृन्नियोजयतीत्यर्थः।

<u>महाभारते</u>

इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च।
मनस्तथैवाऽहंकारे प्रतिव्याप्य नराधिप॥

अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ।
एवं च परिसंख्याय ततो ध्यायेच्च केवलम् ॥
विरजसममलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ।
तस्थुषं परमं तत्वमभेद्यमजरामरम् ॥
शाश्वतं चाऽव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म तत्परम् ।

विष्णुपुराणे

[1]आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वरूपतः ।
भूप मूर्तममूर्तं च परं चाऽपरमेव च ॥
[2]अक्षीणेषु समस्तेषु[3] विशेषज्ञानकर्मसु ।
विश्वमेतत्परं त्वन्यद्भेदभिन्नं दृशां नृप[4] ।
प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसम्मितम्[5] ।
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याऽऽद्यमक्षयम् ।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ।
न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः ॥
ततः स्थूलं हरेरूपं चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ।
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ॥
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ।
गन्धर्वयक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ॥
मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्रास्सरितो द्रुमाः ।

1 ६, ७, ४७.
2 ६, ७, ५२.
3 समस्तेषु—ना and स. ; मु—पाठश्च.
4 भेदभिन्नदृशां नृपः इति मु. पाठः
5 संज्ञितम्—ना—स. ; मु—पाठश्च.

[1]भूभृतान्यप्यशेषाणि भूतानां पञ्चहेतवः[2] ।
प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादं च बहुपादमपादपम्[3] ।
मूर्त्तमेत्तत्त्वदो रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
तच्च सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्म स्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
[4]एतान्यशेषरूपाणि कथितान्यस्य पार्थिव ।
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ॥
द्वितीयं विष्णुरूपस्य योगिध्येयं महामते ।
अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः ॥
समस्तविषयाश्चैते नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्धरेर्मतम्[5] ॥
समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
देवतिर्यङ्मनुष्याद्यैः चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥
जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।
चेष्टा तस्याऽप्रमेयस्य [6]व्यापिन्यविहतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगजुषा नृप ।
चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकल्मषनाशनम् ॥
यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुः योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥

1 नृपभूतानि इति मु. पा.
2 ये च हेतवः इति मु. पा.
3 तथैव च for अपादपम्—ना and स. ; अपादकम्—इति मु. पा.
4 ६, ७, ६८.
5 महत् for मतम्—ना. and स. ; मु—पाठश्च.
6 व्यापिन्यव्याहतात्मिका इति मु. पाठः

तस्मात्समस्तशक्तीनामाकारे[1] तत्र चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयस्य चित्तस्य सर्वगस्य तथाऽऽत्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥
अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
मूर्ते भगवतो रूपे सर्वापाश्रयनिस्पृहे ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं यत्र धारयेत् ॥
तच्च मूर्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा तूपपद्यते[2] ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रोपमेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटं कनकोज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥
वलीविभङ्गिनाभग्ननाभिना चोदरेण च ।
प्रलंबाष्टभुजं विष्णुमथवाऽपि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घं च सुस्थिरांघ्रिकराम्बुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मरूपं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाचक्रखड्गाक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायाऽऽत्ममानसम् ।
तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ।
वदतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ॥

1 आधारे—मु. पाठः

2 नोपपद्यते—ना and स. ; मु. पा.

नाऽपयाति यदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ।
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ॥
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ।
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती तदा ॥
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ।
तदेकावयवं देवं चेतसो हि पुनर्बुधः ॥
कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ।

तथा

मैत्रेय उवाच ।

[1]भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यथैतदखिलं जगत् ।
बिभर्ति भगवान् विष्णुः तन्ममाऽऽख्यातुमर्हसि ॥

पराशर उवाच ।

नमस्कृत्याऽप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
कथयामि यथाख्यातं वसिष्ठेन ममाऽभवत् ॥
आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
बिभर्त्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥
भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाऽहङ्कारमीश्वरः ।
बिभर्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
बलस्वरूपमत्यन्तं जवेनाऽन्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णोः करे स्थितम् ॥

1 Omission in Udaipur Ms; supplied by ना and स.; विष्णुपुराणे, १, २२, ६६–७८.

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
सा भूतहेतुसङ्घाता भूतमाला च वै द्विज[1] ॥
यानीन्द्रियाण्यनेकानि बुद्धिकर्मात्मिकानि वै ।
[2]शवरूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥
बिभर्त्ति यच्चाऽसिवरमव्यक्तोऽत्यन्तनिर्मलम् ।
विद्यामयं तु तद्ज्ञानमविद्याकोशसंस्थितम् ॥
इत्थं पुमान् प्रधानं च बुध्यहङ्कारमेव च ।
भूतादीनि हृषीकेशे मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
विद्याऽविद्ये च मैत्रेय सर्वमेतत् समाश्रितम् ।
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितम् ॥
बिभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ।
सविकारं प्रधानं च यत्पुमांश्चाऽखिलं जगत् ॥
बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ।
[3]या विद्या या यथाऽविद्या यत्सत्यं चाऽसमव्ययम् ॥
तत्सर्वं सर्वभूतेश मैत्रेय मधुसूदने ।

दक्षः

बहिर्मुखानि सर्वाणि कृत्वा चाऽन्तर्मुखानि वै ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं स्वात्मना विनियोजयेत् ॥
सर्वभावविनिर्मुक्तं क्षेत्रजं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
एतद्ध्यानं च योगं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥
चतुर्णां सन्निकर्षेण फलं यत्तदशाश्वतम् ।
द्वयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ॥

1 भूतमाला वै द्विज— ना. and स.
2 शेषरूपाणि—ना. ; शररूपाणि—मु. पाठः
3 या विद्यायातथा विद्या यत्सद्यच्चासदव्य—यम् इति मु. पाठः

यन्नाऽस्ति सर्वलोकस्य तदस्तीति विरुध्यते ।
कथ्यमानं तथाऽन्यस्य हृदये नाऽवतिष्ठते ॥
सुसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्री सुखं यथा ।
अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथाघटम् ॥
नित्याभ्यसनशीलस्य सुसंवेद्यं हि तद्भवेत् ।
तत्सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥

'चतुर्णामिति' आत्ममनोविषयेन्द्रियाणामिति । 'द्वयोः' आत्ममनसोः ।

ब्रह्मपुराणे

गुणेन्द्रियशरीरैश्च भूततन्मात्रजातिभिः ।
सुखदुःखैरहं नित्यमपरामृष्ट एव हि ॥
चिद्रूपो विमलो व्यापी द्रष्टा श्रोता च सर्वशः ।
घ्राता स्पर्शयिता देही तथा रसयिताऽस्मि च ॥
नित्यं कर्ता न कर्त्ता च ग्रहीता देहवर्जितः ।
ऐश्वर्ययोगमेतन्मे स्थितोऽस्म्येकस्त्वनेकधा ॥
आकाशं यदिदं सर्वं व्याप्यमस्थाणुजङ्गमम् ।
आत्मैवाऽहं जगत्सर्वं निष्कलं सकलं हि यत् ॥
इति भावनया योगी यदा स्यात्सुदृढीकृतः ।
विमुक्तो देहगहनात्तदा स्यात् परमेश्वरः ॥
शुभेऽशुभे च संक्षीणे दग्धे जीवे च जन्मनाम् ।
प्रयाति परमात्मानं तद्विष्णोः[1] परमं पदम् ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चित्स्यादन्यत्र गमनं क्वचित् ।
स्थानं वा धाम परमं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥

1 बीजे इति उदयपुरकोशपाठः

अज्ञानं बन्धभेदस्तु मोक्षो ब्रह्मलयस्त्विति ।
त्यक्त्वा सर्वविकल्पांस्तु आत्मस्थं निश्चलं मनः ॥
कृत्वा शान्तो भवेद्योगी दग्धेन्धन इवाऽनलः ।
अगाधबुद्धिं पृथिवीं विचरेद्गगनाकृतिः ॥
उपगम्य स्वमात्मानं नाशोत्पत्तिविवर्जितम् ।
यस्मिन्काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ॥
तस्मात्कालात्समारभ्य जीवन्मुक्तोऽभिधीयते ।

[1]महाभारते

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥
[2]क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

1 भगवद्गीता—१२, २–१२.

2 These three lines are missing in the Udaipur Ms. but are found in the other two Mss.

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरम्[1] ॥

मार्कण्डेयपुराणे

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत्कर्मसाधनम्[2] ।
ज्ञानानां बहुता येऽयं योगविघ्नकरी हि सा ॥
इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।
अपि कल्पसहस्रैस्तु[3] न स ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥

महाभारते

यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाऽभिजानाति नाऽन्यं भरतसत्तम ॥

1 अनन्तरमिति शङ्करभाष्यपाठः; स. पुस्तके च.

2 कार्यसाधकम्—ना. and स. ४१, १८–१९.

3 सहस्रेषु—ना and स.

|| २० ||

अथ योगप्रवृत्तिचिह्नानि

तत्र मार्कण्डेयपुराणे

[1]अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वम्
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् ।
न बिभ्यति च सत्वानि सिद्धेर्लक्षणमुत्तमम् ॥
शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न जायते ।
न भीतिमेति चाऽन्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥
प्रवृत्तिर्लक्षणाख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥

वायुपुराणे

[2]आत्मानं पृथिवीं चैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।
भूतान्याविशते चैव विन्द्यात् सिद्धिमुपस्थिताम्

1 ३९, ६३.
2 ११, ६४.

॥ २१ ॥

अथ योगोपसर्गाः

तत्र देवलः

[1][नि ?]ष्टाभिभवो निद्राबाधाभयानकोत्पत्तिर्ज्ञानपीडा। भोगातिशयः कोपनैपुण्यमैश्वर्यविशेषो धर्ममहत्वं विद्यास्थानानि यशोदीप्तिरिति योगिनां दशोपसर्गाः।

'ज्ञानपीडा' स्मृत्यादिभ्रंशः।

मार्कण्डेयपुराणे

[2]उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते दृष्टेऽप्यात्मनि योगिनः।
ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि समासेन निबोध मे॥
काम्याः क्रियास्तथा कामान्मानुषानभिवाञ्छति।
स्त्रियो दानफलं विद्या मायाः कुप्यं धनं दिनम्॥
देवत्वममरेशत्वं रसायनवयःक्रियाः।
मरुत्प्रपतनं यज्ञो जलाग्न्याविशनं तथा॥
श्राद्धानाशकदानानां फलानि नियमास्तथा।
तपोपवासपूर्वं च देवतेज्या धनानि च॥
तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य उपसृष्टोऽभिवाञ्छति।
चित्तमित्थं प्रवर्तन्ते येन योगी निवर्त्तयेत्॥

1 All Mss. read like this. निष्ठाभिभव is suggested.

2 ४०, १-२८.

ब्रह्मसङ्गि मनः कुर्वन्नुपसर्गात्प्रमुच्यते ।
उपसर्गैर्जितैरेभिरुपसर्गास्ततः पुनः ॥
योगिनः संप्रवर्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः ।
प्रातिभः श्रावणो देवो भ्रमावर्तौ तथा परौ ॥
पञ्चैते योगिनो योगविघ्नाय कटुकोदयाः ।
वेदान्तशास्त्रकाव्यात्मविद्याः शिल्पान्यनेकशः ॥
प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः स तु योगिनः ।
शब्दार्थानखिलान्वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् ॥
योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः सोऽभिधीयते ।
अष्टौ यदा तु दृश्यन्ते समन्ताद्देवयोनयः ॥
उपसर्गं तमप्याहुर्दैवमुत्तमवद्बुधाः ।
भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः ॥
समस्ताधारविभ्रंशाद्भ्रमः स परिकीर्तितः ।
आवर्त इव तोयस्य ज्ञानावर्तो यदाऽऽकुलः ॥
चित्तनाशकृदावर्त उपसर्गः स उच्यते ।
एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः ॥
उपसर्गैर्महाघोरैरावर्तन्ते पुनः पुनः ।
प्रवृत्यालम्बकं शुक्लं योगी तस्मान्मनोमयम् ॥
चिन्तयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवणं मनः ।
योगयुक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मूर्ध्नि धारयेत् ।
धरित्रीं धारयन् योगी तत्सौक्ष्म्यं प्रतिपद्यते ॥
आत्मानं मन्यते चोर्वीं तद्गन्धं च जहाति सः ।
तथैवाऽप्सु रसं सूक्ष्मं तद्वद्रूपं च तेजसि ॥
स्पर्शं वायौ तथा तद्वद्बिभ्रतस्तस्य धारणा ।

व्योम्नस्सूक्ष्मप्रवृत्तस्य शब्दं तत्र जहाति च ॥
मनसा सर्वभूतानां मन आविशते यदा ।
मानसीं धारणां बिभ्रन्मनः सौक्ष्म्यं जहाति च ॥
एतद्बुद्धिमशेषाणां सत्वानामेत्य योगवित् ।
परित्यजति संप्राप्य बुद्धिसौक्ष्म्यमनुत्तमम् ॥
परित्यजति सूक्ष्माणि सप्त त्वेतानि योगवित् ।
सम्यग्विज्ञाय यो तर्कं [तत्त्वं?] तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥
एतासां धारणानां तु सप्तानां सौक्ष्म्यमात्मवान् ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां भजेत्[1] ॥
यस्मिन् यस्मिंश्च कुरुते भूते रागं महीयते ।
तस्मिंस्तस्मिन् समासक्तिं सम्प्राप्य स विनश्यति ॥
तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परं परम् ।
परित्यजति यो योगी स परं प्राप्नुयात्पदम् ॥
एतान्येव तु बन्धाय सप्त सूक्ष्माणि पार्थिव ।
भूतादीनां विरागोऽत्र सद्भावज्ञस्य मुक्तये ॥
गन्धादिषु समासक्तमित्येतदखिलं जगत् ।
पुनरावृत्तये भूप स ब्रह्म स न मानुषम्[2] ॥
सप्तैव धारणा योगी समतीत्य यदिच्छति ।
तस्मिंस्तस्मिन् लये सूक्ष्मे याति भूते नरेश्वर ॥
देवानामसुराणां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
देहेषु लयमायाति सङ्गं नाऽऽप्नोति च क्वचित् ॥

'मानुषाः कामाः' सत्वादयः । 'दारफलं' पुत्रादिकं । 'विद्या' आध्यात्मिकातिरिक्ताः । 'माया' इन्द्रजालादि ।

1 त्यजेत् इति—ना.

2 स ब्रह्ममनमानुषम्—ना. and स.

'कुप्यं' हेमरूप्यव्यतिरिक्तं कांस्यादि। 'मरुत्प्रपतनं' मरुद्गमनम्।

वायुपुराणे

[1]विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम्।
प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माऽधिगच्छति॥
सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः
स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिं च विभुर्विभुज्ञाः
षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य॥
नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गैः प्रमुच्यते।

1 १२, ३२.

॥ २२ ॥

अथ योगविभूतयः

तत्र देवलः

अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्र कामावसायित्वं चाऽष्टावैश्वर्यगुणाः। तेषामणिमामहिमालघिमास्त्रयः शारीराः। प्राप्त्यादयः पञ्चैन्द्रियाः। तत्र स्वशरीरत्वमणिमा[1] अणुभावात् सूक्ष्माण्यप्याविशति। शरीरमहत्त्वं महिमा। महत्वात् सर्वशरीराण्यावृणोति। शरीराशुगामित्वं लघिमा। तेनाऽतिदूरस्थानपि क्षणेनाऽऽसादयति। विश्वविषयावाप्तिः प्राप्तिः। प्राप्त्या सर्वप्रत्यक्षदर्शी भवति। यथेष्टचारित्वं प्राकाम्यम्। प्राकाम्येन सर्वभोगवरानाप्नोति। अप्रतिहतैश्वर्यमीशित्वम्। ईशित्वेन दैवतान्यप्यतिशेते। आत्मवश्यता वशित्वम्। वशित्वेनाऽपरिमितायुर्वश्यजजन्मा च भवति। यत्र कामावसायित्वं त्रिविधम्—छायावेशः अवध्यानावेशः अङ्गप्रवेश इति। यत् परस्य छायाप्रवेशमात्रेण चित्तं वशीकरोति स छायावेशः। यद्दूरस्थानामपि अनुध्यानेन चित्ताधिष्ठानं, सोऽवध्यानावेशः। यत्सजीवस्योभिस्ते [?] जीवस्य वा शरीरानुप्रवेशनं

1 वी. मि. मोक्ष. पृ. ४४८. reads तत्राणुशरीरत्वमणिमा.

सोऽङ्गप्रवेशः। यत्र कामावसायित्वेन मूर्तद्रव्यं चाधितिष्ठतीति ऐश्वर्यावस्थानं तच्च प्रकृति-पुरुषोत्तरहेतोर्द्धर्मतेजोज्ञानविशेषात्। [1]सातिशयेन संभूतं चैश्वर्याद्भवतीति। एवमेतानैश्वर्यगुणानधिगम्योद्धूतकल्मषः छिन्नसंशयः प्रत्यक्षदर्शी धर्मपरावरज्ञः कूटस्थः सर्वमिदं असदनित्यमिति ज्ञात्वा स्वयमेव शान्तिमधिगच्छतीत्यैश्वर्याव्याप्तिः[2]।

[3]अल्पकश्च यथा राजन् वह्निः शाम्यति दुर्बलः।
आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगो हि नु प्रभो[4]॥
स एव च यथा राजन् वह्निर्जातबलः पुमान्[5]।
समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत् क्षिप्रं महीमिमाम्॥
न त्वजातबलो योगी दीप्ततेजो महाबलः।
अन्तकाल इवाऽऽदित्यः कृत्स्नं संशोधयेज्जगत्॥
दुर्बलश्च यथा राजन् स्रोतसा [6]ह्रियते नरः।
बलहीनस्तथा योगी विषयैः क्रियतेऽवशः॥
तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति रावणः।
तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान् बहून्।

1 'सातिशयं न भूतं चैश्वर्यात्भवति'—ना. and स.
'सातिशयं नवभूतं चैश्वर्यात् भवति—वी. मि. मोक्ष., पृ. ४४९.

2 "तेषां इति—पूर्वपूर्वोक्तानां ऐश्वर्याणां शरीरेन्द्रियत्वेन विभाग उक्तः। तत्र 'अणुशरीरत्वं' इत्यारभ्य 'सोऽङ्गप्रवेश' इत्यन्तेन अष्टानामपि लक्षणान्युक्तानि। 'प्रकृतिपुरुषोत्तर हेतोरिति। ईश्वरत्वेन हि प्रकृतिपुरुषनियामकत्वं भवति। तेनैव हेतुना धर्मतेजोज्ञानविशेषाः उत्पद्यन्ते। तेनैव सातिशयो भवतीति समुदायार्थः॥"—वी. मि. मोक्ष., पृ. ४४९.

3 शा—३०६, १९.

4 वी. मि. मोक्ष., पृ. ४५०, reads 'तद्वद्योगबल प्रभोः'।
ना. and स. read 'तद्वद्योगो न प्रभो'.

5 पुनः इति वी. मि. मो., ना. and स. पाठः

6 वी. मि. मो., पृ. ४५०, हीयते; ना. and स., क्रियते.

[[1]तथा]

विशन्ति परशल्यार्थं [2]योगायोगबलान्विताः ।
प्रजापतीनृषीन् देवान् महाभूतानि चेश्वराः ॥
न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः ।
ईशते नृपते सर्वे योगस्याऽमिततेजसः ॥
आत्मानं तु सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगं कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्[3] ॥
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिद्दुःखं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव[4] ॥

[5]याज्ञवल्क्यः

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः दृष्टिश्रोत्रज्ञता तथा ।
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥
[6]अन्धानां छन्नतां (?) दृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ।
सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥

1 वी. मि. मोक्ष., पृ. ४४९.
2 *Ibid.*, परभोगार्थम्.
3 *Ibid.*, महीचरे.
4 *Ibid.*, गणानि च.
5 ३, २०२–२०३.
6 ‘ अर्थानां छन्दतः सृष्टिः ’ इति मिताक्षरापाठः

॥ २३ ॥

अथ स्थितप्रज्ञचरितम्

तत्र महाभारते

[1]अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्वत्राऽनभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाऽभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चाऽयं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
[2]या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

1 भगवद्गीता—२, ५४–५८.
2 भगवद्गीता—२, ६९–७२.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥
विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

'या निशे'त्यादि निशेव निशा ब्रह्मतत्वं। तत्र हि सर्वभूतानां दर्शनाभावः। तस्यां जागर्ति तद्ब्रह्मस्वरूपमनुभवति। 'संयमी'योगध्यायीत्यर्थः। 'यस्यां जाग्रति' विषयासक्तिलक्षणायां निशायामुन्मीलिताक्षाणि भूतानि च यस्यां तस्यां तद्दर्शनवृत्तेर्निरोधादित्यर्थः। 'अचलप्रतिष्ठमिति'। अचला प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तं अचलप्रतिष्ठम्। आपो यथा प्रविशन्ति विक्रियामनापादयन्त्यस्तथा योगिनः चित्तविक्रियामकुर्वन्तः कामविषया उपतिष्ठन्ते इत्यर्थः।

[1]तथा

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरः तुल्यनिन्दार्थसंस्तुतिः ॥

1 भगवद्गीता—१४, २२–२६.

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याऽव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

प्रकाशस्य धर्मो ज्ञानं । प्रवृत्ती रजसो धर्मः । मोहस्तु तमसो धर्मः । 'संप्रवृत्तानि' सुखनिमित्तानीति शेषः । 'निवृत्तानि' सुखदुःखनिमित्तानीति शेषः । 'नेङ्गते' न चलति ।

[1]तथा

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तथा ॥

[तथा]

[2]विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥
न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाऽप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥

1 भगवद्गीता—१३, ३०.
2 भगवद्गीता—५, १८–२५.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥
योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ।

[तथा]

[1]सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

[तथा[2]]

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

'यदा भूतपृथग्भावमि'ति भूतानां पृथग्भावमेकस्थं प्रलयावस्थायां परमकारणेऽनुपश्यति तत एव चैकस्मा-

1 भगवद्गीता—६, ९.
2 भगवद्गीता—६, ३०-३२.

त्परमात्मनो विस्तारं । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत[1]" इति सृष्टिप्रलयविद्ब्रह्म संपद्यते इत्यर्थः । 'पण्डिताः समदर्शिनः' ब्राह्मणादिषु ब्रह्माऽवस्थितं समदर्शिनो भवन्ति । सर्वभूतेष्वाकाशवद् ब्रह्मरूपमनुगतं पश्यन्तीत्यर्थः ।

[2]तथा

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

'सर्वं वासुदेवमि'ति ज्ञास्तेषामित्यर्थः ।

[3]तथा

चरन्तं ब्राह्मणं कंचित् स्वल्पवित्तमनामयम् ।
पप्रच्छ राजा प्रह्लादो बुद्धिमान् बुद्धिमत्तरम्[4] ॥

[[5]प्रह्लाद उवाच ।]

स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विधित्सोऽनसूयकः ।
सुवाक् प्रगल्भो मेधावी [6]प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥
नैव प्रार्थयसे लाभमानीते नाऽनुशोचसि[7] ।
नित्यतृप्त इव ब्रह्मन् न किंचिदभिमन्यसे ॥
स्रोतसा ह्रियमाणासु प्रजासु विमना इव ।
धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव शिष्यसे[8] ॥

1 तैत्तिरीयोपनिषत्, आनन्दवल्ली—२, २.
2 भगवद्गीता—७, १९.
3 महाभारत, शान्तिपर्व—१७०, ३–१०.
4 प्राज्ञसत्तमः—मु. भा. (कुम्बकोणं)
5 Omitted in text.
6 बहुमतो लोके—मु. भा.
7 नाऽलाभेऽनुशोचसि—मु. भा.
8 लक्ष्यसे—ना., मु. भा.

नाऽनुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामं वाऽनुवर्त्तसे ।
इन्द्रियार्थाननाहृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥
का नु प्रज्ञा श्रुतं वाऽपि वृत्तिर्वा का नु ते मुने! ।
क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रेयो यदिह मन्यसे ॥

[[1]भीष्म उवाच ।]

अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥
पश्यन् प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
ह्रासं [2]वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥

[[3]तथा]

दिवि सञ्चरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।
ज्योतींष्यपि यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥
इति भूतानि संपश्यन् अनुषक्तानि मृत्युना ।
सर्वं सामान्यतो विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वपे ॥
सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।
शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥
आशयन्त्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
पुनरल्पं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥
कणं कदाचित् खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान् बहून् ॥
शये कदाचित् पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
प्रासादे वाऽपि शय्या मे कदाचिदुपपद्यते ॥

1 Omitted in text.

2 वृद्धिविनाशं—ना. and मु. भा.

3 महाभारत, शान्तिपर्व, १७७, १७–३७.

धारयामि च चीराणि शाणक्षौमाजिनानि च ।
महार्हाण्यथ वासांसि धारयाम्यहमेव च[1] ॥
न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
प्रत्याचक्षे न चाऽप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ॥
अचलमनिधनं शिवं विशोकं
शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।
अनभिमतमसेवितं च मूढैः
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मात्
परिमितसंसरणः परापवर्गः[2] ।
विगतभयकषायलोभमोहो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
अनियतफलभोज्यभक्ष्यपेयं
विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।
हृदयसुखमसेवितं कदर्यैः
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
इदमिदमिति तृष्णयाऽभिभूतं
जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।
निपुणमनुनिशाम्य तत्वबुद्ध्या
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
बहुविधमनुदृश्य चाऽर्थहेतोः
कृपणमिहाऽऽर्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।
उपशमरुचिरात्मवान् प्रशान्तो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

1 एकदा—मु. भा.
2 परावरज्ञः—मु. भा.

सुखमसुखमलाभमर्थलाभं
रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्वतोऽहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
अपगतभयरागमोहदर्पो
धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।
उपगतफलभोगिनो निशाम्य
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
अनियतशयनासनप्रकृत्या
यमनियमव्रतशौचसत्ययुक्तः ।
अपगतफलसञ्चयः प्रहृष्टो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
अपगतमसुखार्थमीहनार्थैः
उपगतबुद्धिरवेक्ष्य चाऽऽत्मसंस्थः ।
तृषितमनियतं मनो नियन्तुं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
न हृदयमनुरुध्यते मनो वा
प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।
तदुभयमपि लक्षयन्निवाऽहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
बहुकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः
कविभिरतिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।
इदमिदमिति तत्र तत्र हन्त
स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥

तदिदमनुनिशम्य विप्रपातं
पृथगभिपन्नमिहाऽबुधैर्मनुष्यैः ।
अनवसितमनन्तदोषपारं
नृषु विहरामि विनीतदोषतृष्णः ॥

[[1]भीष्म उवाच ।]

अजगरचरितव्रतं महात्मा
य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
अपगतभयमन्युलोभमोहः
स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥

[2]तथा

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपराक्रमः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणस्स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
आप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥
अत्राऽप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत[3] ॥
जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
अक्रुद्ध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥

1 Omitted in the text.

2 महाभारत, शान्तिपर्व—२३६, १-२६.

3 The following s'loka occurs immediately after भारत in the Kumbhakonam edition of the *Mahābhārata* :—

महादेवान्तरे वृत्तं देव्याश्चैवान्तरे तथा ।
यथावच्छृणु राजेन्द्र ज्ञानदं पापनाशनम् ॥

[1]देवल उवाच ।

न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसे ।
का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं ते तस्याः परायणम् ॥

भीष्म उवाच ।

इति तेनाऽनुयुक्तस्तमुवाच स महातपाः ।
महद्वाक्यमसन्दिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥

जैगीषव्य उवाच ।

या गतिर्या परा निष्ठा या शक्तिः[2] पुण्यकर्मणाम् ।
तामहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥
निन्दत्सु च समा नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।
निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च यत् ॥
उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते हितम् ।
प्रतिहन्तुं च नेच्छन्ति हन्तारं च मनीषिणः ।
नाऽप्राप्तान्यनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चाऽतीतानि शोचन्ति नैतानि प्रतिजानते ।
संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ॥
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तो धृतव्रताः ।
पक्वविद्या महाप्रज्ञाः जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥
मनसा कर्मणा वाचा नाऽपराध्यन्ति कर्हिचित् ।
अनीर्षवो न चाऽन्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ॥
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ।
निन्दाप्रशंसे नात्यर्थं न वदन्ति परस्य च ॥

1 Not found in मु. भा.

2 शान्तिः—मु. भा.

न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ।
सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ॥
न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति नाऽपराध्यन्ति कस्यचित् ।
विमुच्य हृदयग्रन्थिं संक्रमन्ते यथासुखम् ॥
येषां न बान्धवास्सन्ति येऽन्येषां च न बान्धवाः ।
अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चाऽमित्रा न कस्यचित् ॥
य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
धर्ममेवाऽनुरुध्यन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥
ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यंत्युद्विजन्ति च ।
आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि तत्कथम् ॥
निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ।
यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादधिगच्छन्ति मानवाः ॥
न मे निन्दा प्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धी भविष्यतः ।
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य तत्ववित् ॥
विषस्येवोद्विजेन्नित्यं सम्मानस्य विचक्षणः ।
अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुऽत्र चोभयोः ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स बुध्यते ।
परां गतिं च ये केचित् प्रार्थयन्ति मनीषिणः ॥
[1]एतद्ब्रह्म समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ।
सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून् सर्वान् जितेन्द्रियः ॥
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ।
नाऽस्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥

1 एतद्व्रतं समाश्रित्य—मु. भारते.

[1]मार्कण्डेयपुराणे

दत्तात्रेय उवाच ।

दुःखापहारमद्यैव करोमि तव पार्थिव ।
सत्यं ब्रूहि किमर्थं ते दुःखं च पृथिवीपते ॥

[[2]जड उवाच ।]

[3]कस्य त्वं कस्य वा दुःखं तत्त्वमेवं विचार्यताम् ।
[4]अङ्गानीमानि देहस्य सर्वाङ्गानि च चिन्तय ॥
इत्युक्तश्चिन्तयामास स राजा तेन धीमता ।
त्रिविधस्याऽपि दुःखस्य स्थानमात्मानमेव च ॥
स विमृश्य चिरं राजा पुनःपुनरुदारधीः ।
आत्मानमात्मना वीरः प्रहस्येदमुवाच ह ॥
[5]नाऽहमुर्वी न सलिलं न ज्योतिरनिलो न च ।
नाऽऽकाशं किन्तु शारीरं न मेऽद्य सुखमिष्यते[4] ॥
तथा च [6]ममतात्यक्ते विशेषेणोपलभ्यते[7] ।

1 ३७, २९–४२.

2 Not found in the manuscripts.

3 Not found in printed edition.

4 A. S. B. Ms. G. 10645 begins here.

5 The following lines, found in the printed Mārkandeyapurāṇa, are omitted here :—

न्यूनातिरिक्तनां याति पञ्चकेऽस्मिन् सुखासुखम् ।
यदि स्यान् मम किं न्नस्यात् अन्यस्थेऽपि हितं मयि ॥
नित्यप्रभूतसद्भावे न्यूनातिक्यान् नतोन्नते ।

6 A. S. B. समता for ममता ; तत्वावमयत्यक्ते—ना ; तथा च ममता त्यक्ते—स.

7 The following lines are omitted here :

तन्मात्रावस्थिते सूक्ष्मे तृतीयांशे च पश्यतः ।
तथैव भूतसद्भावं शारीरं किं सुखावहम् ॥

मनस्यवस्थितं दुःखं सुखं वा मनसा श्रितम्[1] ।
यतस्ततो न मे दुःखं सुखं वा न ह्यहं मनः ॥
नाऽहङ्कारो न च मनो बुद्धिर्नाऽहं यतस्ततः ।
अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं मम तत्कथम् ॥
नाहं शरीरं न मनो यतोऽहं
पृथक् शरीरात् मनसस्तथाहऽम् ।
तत्सन्तु चेतस्यथ वाऽपि देहे
सुखानि दुःखानि च किं ममाऽत्र[2] ॥
न यस्य हस्तादिकमप्यशेषं
न मांसमस्थीनि [3]सिराादिभागः ।
कस्तस्य नागाश्वरथादिकोशैः
स्वल्पोऽपि संबन्ध इहाऽस्ति पुंसः ॥
तस्मान्न मेऽरिर्न च मेऽस्ति दुःखं
न मे सुखं नाऽपि पुरं न कोशः ।
न चाऽश्वनागादिबलं न तस्य
नाऽन्यस्य वा कस्य मया विनाऽस्ति[4] ॥
[5]यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थ-
माकाशमेकं बहुधा विभाति ।
तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहं
मन्ये च देहेषु शरीरभेदैः ॥

1 मनसाश्रयं—A. S. B. ना. स ; मानसं च यत्—मु. पु.

2 This s'loka appears in the printed text of the Purāṇa :

राज्यस्य वांशं कुरुतेऽप्रजोऽस्य देहस्य चेद् पञ्चमयस्स राशिः ।
गुणप्रवृत्त्या मम किं तत्र तत्स्थः स चाहं च शरीरतोऽन्यः ॥

3 त्वोराहि भागः—A. S. B.; शिराविभागः—मु. पु.

4 कस्यचिद्वा ममास्ति—मु. पु.

5 यदा यथा for यद्यपि. U., A. S. B. and मु. पु.

विष्णुपुराणे[1]

राजोवाच ।

किं [2]श्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम ।
किं मया स सह्यो नत्वं पीवानसि [3]निरीक्ष्यसे ॥

ब्राह्मण उवाच ।

नाऽहं पीवा न वै वोढा शिबिका भवतो मया ।
न श्रान्तोऽस्मि न चाऽऽयासः सोढव्योऽसि महीपते ॥

राजोवाच ।

प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवा नाऽद्यापि शिबिका त्वयि ।
श्रमश्च भारोद्वहने भवत्येव हि देहिनाम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

प्रत्यक्षं भवता भूप यद्दृष्टं मम तद्वद ।
बलवानबलश्चेति वाच्यं पश्चाद्विशेषणम् ।
त्वयोढा शिबिका चेति त्वय्यद्याऽपि च संस्थिता ॥
मिथ्यैतदत्र तु भवान् शृणोतु वचनं मम ।
भूमौ पादयुगस्याऽऽस्था जङ्घे पादद्वये स्थिते ।
ऊरू जङ्घाद्वयावस्थे तदाधारं तथोदरम् ॥
वक्षःस्थलं तथा बाहू स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ ।
स्कन्धाश्रितेऽयं शिबिका मम भारोऽत्र किंकृतः ॥

1 Mitramis'ra omits entirely the quotation from विष्णुपुराण, evidently as the passage goes against the Advaita doctrine. *Lakṣmīdhara's* rejection of Advaita is also presumable from his selection of this passage. Rāmānuja cites the identical passages in his सिद्धित्रयम्—२, १३, ६१.

2 यातोस्यल्पं for श्रान्तोस्यल्पं—A. S. B. and मु. पु.

3 निरीक्षसे—A. S. B. and मु. पु.

शिबिकायां स्थितं चेदं वपुस्त्वदुपलक्षितम् ।
तत्र त्वमहमप्यत्र प्रोच्यते चेदमन्यथा ॥
अहं त्वं च तथाऽन्ये च[1] भूतैरुह्यामहे वयम् ।
गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥
कर्मवश्या गुणाश्चैते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ।
अविद्यासंचितं[2] कर्म तच्चाऽशेषेषु जन्तुषु ॥
आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रवृद्ध्युपचयौ नाऽस्य एकस्याऽखिलजन्तुषु ॥
यदा नोपचयस्तस्य न चैवाऽपचयो नृप ।
तदा पीवानसीतीत्थं कया युक्त्या त्वयेरितम् ॥
भूपादजङ्घाकट्यूरुजठरादिषु संस्थिते ।
शिबिकेयं यदा स्कन्धे तदा [3]भावसमस्त्वया ॥
तथाऽन्यजन्तुभिर्भूप शिबिकोत्था न केवलम् ।
शैलद्रुमगृहस्थोऽपि[4] पृथिवीसंभवोऽपि वा ॥
यदा पुंसः पृथग्भावः कारणैः प्राकृतैर्नृप ।
सोढव्यस्तु तदाऽऽयासः कतरो नृपते मया ॥
यद्द्रव्या शिबिका चेयं तद्द्रव्यो भूतसंग्रहः ।
भावतो मेऽखिलस्याऽस्य ममत्वेनोपबृंहितः ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्त्वाऽभवन्मौनी स वहन् शिबिकां द्विजः ।
सोऽपि राजाऽवतीर्योर्व्यां तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥

1 च for वा—A. S. B.
2 संवितं कर्म for संचितं कर्म ; A. S. B. संचिते कर्म ना.
3 भारसमस्त्वया for भावसमस्त्वया—ना. स. and A. S. B.
4 गृहोप्योपि for गृहस्थोपि—A. S. B.

राजोवाच ।

भो भो विसृज्य शिबिकां प्रसादं कुरु मे द्विज ।
कथ्यतां को भवानत्र [1]जाल्मरूपधरः स्थितः ॥
यो भवान् यन्निमित्तं च यदागमनकारणम् ।
तत्सर्वं कथ्यतां विद्वन्मह्यं शुश्रूषवे तथा[2] ॥

ब्राह्मण उवाच ।

श्रूयतां कोऽहमित्येतद्वक्तुं किंचिन्न शक्यते ।
उपभोगनिमित्तं च सर्वत्राऽऽगमनक्रिया ॥
सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादकौ ।
धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥
सर्वस्यैव हि भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम् ।
धर्माधर्मौ यतस्तस्मात् कारणं पृच्छ्यते कुतः ॥

राजोवाच ।

धर्माधर्मौ न सन्देहः सर्वकार्येषु कारणम् ।
उपभोगनिमित्तं च देहदेशान्तरागमः ॥
यदेतद्भवता प्रोक्तं कोऽहमित्येतदात्मनः ।
वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्त्तते ॥
योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन् कथं वक्तुं न शक्यते ।
आत्मन्येष न दोषाय शब्दोऽहमिति यो द्विज ॥

ब्राह्मण उपाच ।

शब्दोऽहमिति दोषाय नाऽऽत्मन्येव तथैव तत् ।

1 जाड्यरूप for जाल्मरूप—A. S. B.,

2 त्वया for तथा—A. S. B., ना and स.

अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो[1] वा भ्रान्तिलक्षणः ॥
जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुकं नृप ।
एतेनाऽहं यतः सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥
किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाऽहमिति स्वयम् ।
तथाऽपि वाङ्नाहमेतद्वक्तुमित्थं न युज्यते ॥
पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः ।
ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन् करोम्यहम् ॥
यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ।
तदेशोऽहमयं[2] चाऽन्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।
तदा हि को भवान्कोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥
त्वं राजा शिबिका चेयं वयं वाह्याः[3] पुरःसराः ।
अयं च भवतो लोको न सदेतन्नृपोच्यते ॥
वृक्षाद्दारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता ।
क्व वृक्षसंज्ञा याता स्याद्दारुसंज्ञाऽथवा[4] नृप ॥
वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः ।
न च दारुणि तिष्ठन्तं[5] ब्रवीति शिबिकागतम् ॥
शिबिका दारुसङ्घातो रचनास्थितिसंस्थितः ।
[6]अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्भेदे शिबिका त्वया ॥
एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृश्यताम् ।
क्व यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

1 शब्दादाभ्रान्तिलक्षणः—A. S. B.
2 तद्देशोऽस्मयं चान्यो A. S. B.
3 वाहाः for वाह्यः—A. S. B.
4 वा तस्याः—ना.
5 दारुवितिष्ठन्तं—A. S. B.
6 अधिष्यतां—A. S. B.

[1]पुमांस्त्री गौरजो वाजी कुञ्जरो विहगस्तरुः ।
देहेषु लोके संज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥
पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।
शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः ॥
वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् ।
तथाऽन्यच्च नृपेत्थं तन्न सत्संकल्पमात्रकम् ॥
यत्तु कालान्तरेणाऽपि नाऽन्यसंज्ञामुपैति वै ।
परिणामादिसंभूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥
त्वं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपोरिपुः ।
पत्न्याः पतिः पिता सूनोः कं त्वां भूप वदाम्यहम् ॥
त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव ततोदरम् ।
किमु पादादिकं त्वं वै न वैतत् किं महीपते ॥
समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूतो व्यवस्थितः ।
कोऽहं त्वं चेति निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥
एवं व्यवस्थितोऽतत्वे मयाऽहमिति भावितम् ।
पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृप ते कथम् ॥

'तदुपलक्षितस्त्वयात्मनाऽहं त्वया गृहीतः । तत्र त्वमिति'। तत्र त्वमहमत्रेत्यन्यथोच्यते । यतो नावयोर्वाच्यवाचकभावोऽस्तीति भावः । 'गुणप्रवाहः' गुणपरिणामस्रोतः । 'शुद्धः' केवलो वस्त्वन्तरसंसर्गशून्योऽसंज्ञीत्यर्थः । 'अक्षरो'ऽविनाशी । 'शान्तो' रागद्वेषरहितः । 'निर्गुणो' गुणातीतः। 'प्रकृतेः परः' अचेतनादत्यन्तविलक्षणः। 'भूपालेत्यादि'। यद्यन्येन ध्रियमाणे भावे परस्याऽपि भारो भवेत्,

1 Fol. 39 of the Nagpur Ms. which should begin here is lost.

तदा मदुपलक्षितस्कन्धाश्रिते भर्त्तव्ये तवाऽपि भारः[1] स्यादिति भावः। तथाऽन्यजन्तुभिर्भारः सम इत्यन्वयः। न केवलं शिबिकोत्थः भारः समः। किन्तु शैलभारोऽपि समः। 'जाल्मः' असमीक्ष्यकारी[2] यन्निमित्तमित्यागमनहेतुविषयः। 'किमागमनकारणमिति' उद्देश्यप्रश्नः। 'शब्दोऽहमि'ति दोषायेत्यादि। 'अहमि'ति शब्दोऽयमात्मनि स्वप्रयोक्तरि वर्त्तमानो न दोषाय भवति। किन्तु अनात्मन्यात्मविज्ञानं भ्रमः। तथाऽऽत्मशब्दस्याऽप्यनात्मनि प्रयोगो भ्रान्तिलक्षण इत्यर्थः। 'एते जिह्वादयः' शब्दाभिव्यक्तिहेतवो नाऽहं कर्तृकत्वादशरीरत्वात् (?) अशरीरत्वाच्चाऽहमिति शब्द-विज्ञानयोरन्यदानयनमित्यर्थः।

तथा

[3]परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपात् श्रूयतां मम।
एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥
जन्मबुध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः।
परज्ञानमयोऽसद्भिः नामजात्यादिभिर्विभुः॥
न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते।
तस्याऽऽत्मपरदेहेषु सतोऽप्येकतमं हि तत्॥
विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतनोऽतत्त्वदर्शिनः।
वेणुरन्ध्रविभेदश्च यथा षड्जादिसंज्ञितः॥
अभेदव्यापिनो[4] वायोस्तथा तस्य महात्मनः।

1 भावः इति उदयपुरमातृकायाम्.

2 असमीक्षकारी.

3 २, १४, २८.

4 अभेदयायिनो—A. S. B.

तथा

[1]श्रूयतां नृपशार्दूल यद्गीतमृभुणा पुरा ।
प्रतिबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥
ऋभुर्नामाऽभवत्पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विज्ञाततत्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते ॥
तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत्पुलस्त्यतनयः पुरा ।
प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥
अवाप्तज्ञानतत्वस्य न तस्याऽद्वैतवासना ।
स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वरः ॥
देविकायास्तटे वीर नगरं नाम वै पुरम् ।
समृद्धमतिरम्यं च पुलस्त्येन निवेशितम् ॥
रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन् पार्थिवोत्तम ।
निदाघनामा योगज्ञ ऋभुशिष्योऽवसत्पुरा ॥
दिव्यवर्षसहस्रे तु समतीतेऽस्य तत्पुरम् ।
जगाम स ऋभुः शिष्यं निदाघमवलोककः ॥
स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे ।
स्थितस्तेन गृहीतार्घो निजवेश्म प्रवेशितः ॥
प्रक्षालिताङ्घ्रिपद्मं च कृतासनपरिग्रहम् ।
उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम् ॥

ऋभुरुवाच ।

भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदत्र भवतो गृहे ।
तत्कथ्यतां कदन्नेषु नः प्रीतिः सततं मम ॥

1 २, १५, २.

निदाघ उवाच ।

सक्तु [1]यावकवाट्यानामपूपानां च मे गृहे ।
यद्रोचते द्विजश्रेष्ठ तद्भक्षय यथेच्छया ॥

ऋभुरुवाच ।

कदन्नानि द्विजैतानि मिष्टमन्नं प्रयच्छ मे ।
संयावपायसादीनि द्राक्षाफाणितवन्ति च ॥

निदाघ उवाच ।

हे हे शालिनि मद्गेहे यत्किंचिदतिशोभनम् ।
भक्ष्योपसाधनं मिष्टं तेनाऽस्याऽन्नं प्रसाधय[2] ॥
इत्युक्ता तेन सा पत्नी मिष्टमन्नं द्विजस्य तत्[3] ।
प्रसाधितवती तस्य भर्तुर्वचनगौरवात् ॥
तं भुक्तवन्तमिच्छातो मिष्टमन्नं महामुनिम् ।
निदाघः प्राह भूपाल प्रश्रयावनतः स्थितः ॥
अपि ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च ।
अपि ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज ॥
क्वनिवासो भवान्विप्र क्व वा गन्तुं समुद्यतः ।
आगम्यते वा भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम् ॥

ऋभुरुवाच ।

क्षुद्यस्य तस्य भुक्तान्ने[4] तृप्तिर्ब्राह्मण जायते ।
न मे क्षुन्नाऽभवत्तृप्तिः कस्मान्मां द्विज पृच्छसि ॥

1 यावकवाव्यानां—A. S. B.
2 प्रसादय for प्रसाधय—A. S. B.
3 यत् for तत्.—A. S. B.
4 भुक्तेन्ने—A. S. B. makes a better reading.

वह्निना पार्थिवे धातौ क्षयिते क्षुत्समुद्भवः ।
भवत्यम्भसि[1] च क्षीणे नृणां तृप्ति[र्न]जायते ॥
क्षुत्तृष्णे देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज ।
ततः क्षुत्संभवाभावात्तृप्तिरस्त्येव मे सदा ॥
मनसः सुस्थता तुष्टिश्चित्तधर्मो न मे द्विज ।
चेतसो ये तु[2] तत्प्रश्न पुमानेभिर्न युज्यते ॥
क्व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्ताऽसि च यः त्वया ।
कुतश्चाऽऽगम्यते ह्यत्र त्रितयेऽपि निबोध मे ॥
पुमान् सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः ।
कुतः कुत्र क्व गन्ताऽसि ते तदप्यर्थवत्कथम् ॥
नाऽहं गन्ता न वाऽऽगन्ता[3] नैकदेशनिकेतनम् ।
त्वं चाऽन्ये च न च [4]त्वं नं नाऽन्येऽन्येवाऽहमप्यहम् ॥
मिष्टान्नमिष्टमित्येषा जिज्ञासा मे कृता तव ।
किं वक्ष्यसीति तत्राऽपि श्रूयतां द्विजसत्तम ॥
किमस्वाद्वथवा मिष्टं भुञ्जतोऽन्नं द्विजोत्तम ।
मिष्टमेव यदाऽमिष्टं तदेवोद्वेगकारणम् ॥
अमृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः ।
आदिमध्यावसानेषु किमत्र रुचिकारणम् ॥
मृन्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत् ।
पार्थिवोऽयं यदा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥
यवगोधूममुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि ।
गुडः फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥

1 भवत्यांभसि for भवत्यम्भसि—A. S. B.

2 यस्य for यत्तु—A. S. B.

3 नचागन्ता for नावगन्ता—A. S. B.

4 त्वं त्वं for न च त्वं तं—A. S. B.

तदेतद्भवता ज्ञात्वा मिष्टाऽमिष्टविचारि यत् ।
तन्मना समतालम्बी कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थान्वितं नृप ॥
प्रणिपत्य महाभागो निदाघो वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद मद्धितार्थाय कथ्यतां कस्त्वमागतः ॥
नष्टो मोहस्समाकर्ण्य वचांस्येतानि वै द्विज ।

ऋभुरुवाच ।

ऋभुरस्मि तवाऽऽचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज ।
इहाऽऽगतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥
एकमेवमिदं ब्रह्मन्नभेदि सकलं जगत् ।
वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥
तथेत्युक्तो निदाघेन प्रणिपानपुरस्सरम् ।
पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रययौ ऋभुः ॥
[1]पुनर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर ।
निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥
नगरस्य बहिः सोऽथ निदाघं ददृशे मुनिम् ।
महाबलपरीवारे पुरं विशति पार्थिवे ॥
दूरे स्थितं महाभागं जनसम्मर्दवर्जकम् ।
क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात् ससमित्कुशम् ॥
दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याऽभिवाद्य च ।
उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ॥

निदाघ उवाच ।

भो विप्र जनसंमर्दो महानेष नरेश्वरे ।
प्रविविक्षौ पुरं रम्यं तेनाऽत्र स्थीयते मया ॥

1 २, १६, १.

ऋभुरुवाच ।

नराधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः ।
कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो मतो मम ॥

निदाघ उवाच ।

योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तं अद्रिशृंगमिवोच्छ्रितम् ।
अधिरूढो नृपेन्द्रोऽयं परलोकस्तथेतरः ॥

ऋभुरुवाच ।

एतौ हि गजराजानौ युगपद्दर्शितौ मम ।
भवता न विशेषेण पृथक्चिह्नोपलक्षितौ ॥
तत्कथ्यतां महाभाग विशेषो भवताऽनयोः ।
ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ॥

निदाघ उवाच ।

गजो योऽयमजो [1]ब्रह्मन्नुपर्यस्यैष भूपतिः ।
वाह्यवाहकसम्बन्धं को न जानाति वै द्विज ॥

ऋभुरुवाच ।

जानाम्यहं यथा ब्रह्मन् तथा मामवबोधय ।
अधश्शब्दनिगद्यं किं किं चोर्ध्वमभिधीयते ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तस्सहसाऽऽरुह्य निदाघः प्राह तं ऋभुम् ।
श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुञ्जरस्तथा ।
अवबोधाय ते ब्रह्मन् दृष्टान्तो दर्शितो मया ॥

1 अथो for अजो—A. S. B.

ऋभुरुवाच ।

त्वं राजवद्द्विजश्रेष्ठ स्थितोऽहं गजवद्यदि ।
तदेव त्वं समाचक्ष्व कतरस्त्वमहं तथा ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तस्सत्वरस्तस्य प्रगृह्य चरणावुभौ ।
निदाघः प्राह भगवानाचार्यस्त्वं ऋभुर्ध्रुवम् ॥
नाऽन्यस्याऽद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ।
यथाऽऽचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥

ऋभुरुवाच ।

तवोपदेशदानाय पूर्वशुश्रूषयाऽऽहृतः ।
गुरुस्तेऽहमृभुर्नाम निदाघ समुपागतः ॥
तदेतदुपतिष्ठन्ते संक्षेपेण महामते ।
परमार्थसारभूतं यत् तदद्वैतमशेषतः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् निदाघं स ऋभुर्गुरुः ।
निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाऽद्वैतपरोऽभवत् ।
सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनः ॥

तथा

परब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ।
तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्यात्मरिपुबान्धवः ॥
भव सर्वगतं जानन्नात्मानमवनीपते ।
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ॥
भ्रान्तदृष्टिभिरात्माऽपि तथैकस्सन् पृथक् पृथक् ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्
तदच्युतो नास्त्यपरं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

तथा प्रह्लादचरिते[1]

प्रह्लाद उवाच ।

ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नाऽत्र संशयः ।
गृहीतं च मया किं तु न सदेतन्मतं मम ॥
साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथाऽपरौ ।
उपायाः कथिता ह्येते मित्रादीनां च साधने ॥
तदहं च न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः ।
साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥
सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥
त्वय्यस्ति भगवान्विष्णुर्मयि चाऽन्यत्र चाऽस्ति सः ।
यतस्ततोऽयं मित्रं मे शत्रुर्वेति पृथक् कुतः ॥
तदेभिरलमत्यर्थं दुस्तरे[2] तूक्तिविस्तरे ।
अविद्यान्तर्गतैर्यत्नः कर्तव्यस्तात शोभने ॥
विद्या बुद्धिरविद्यायामज्ञानात्तात जायते ।
बालोऽग्निं किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते ॥
तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ।
आयासायाऽपरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥

1 विष्णुपुराण, १, १९, ३४—४९.
2 दुष्टारम्भोक्तिविस्तरैः—मु. पु., पृ. १०६.

तदेतदवगम्याऽहमसारं सारमुत्तमम् ।
निशामय महाभाग प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥
न चिन्तयति को राज्यं को धनं नाऽभिवाञ्छति ।
तथाऽपि भाव्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः ॥
सर्व एव महाभाग महत्त्वं प्रति सोद्यमः ।
तथाऽपि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ॥
जनानामविवेकानामश्रृण्वानामपि प्रभो ।
भाग्यभोगानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥
तस्माद्यतेत धर्माय[1] यदीच्छेन्महतीं श्रियम् ।
यतितव्यं [2]समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छता ॥
देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ।
रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥
एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥
एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः ।
[3]प्रसीदति ततस्तत्र प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥

1 पुण्येषु—मु. पु.
2 समत्वे च—मु. पु.
3 प्रसीदत्यच्युतः तस्मिन्.

॥ २४ ॥

अथ योगभ्रष्टगतिः

तत्र महाभारते[1]

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्याऽस्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नाऽमुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति श्रीमताम्[2] ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

1 भगवद्गीता—६, ३७-४५.

2 ‘धीमतां’ इति भाष्यकाराः पठन्ति.

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते[1] ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माऽतिवर्तते ॥
[2]प्रसन्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

विष्णुपुराणे

[3]योगयुक् प्रथमं योगी युंजानस्त्वभिजाग्रते ।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण मुच्यते नरमानसम् ।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वैव जायते ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥

1 क्रियते हि अवशोऽपि सः— A. S. B.
2 प्रयत्नाद्यतमानस्तु—A. S. B., स. ना. भाष्यकाराश्च.
3 ६, ७, ३३–३५.

॥ २५ ॥

अथाऽरिष्टानि[1]

तत्र देवलः

[2]अथाऽरिष्टं प्रवक्ष्यामि यथावद्योगकर्मणि ।
यथोक्तमृषिभिः पूर्वमायुर्विज्ञानमादितः ॥
अरुन्धतीं ध्रुवं चैव सोमच्छायां महापथम् ।
यो न पश्येन्न जीवेत्स द्विज संवत्सरात्परम् ॥
अरश्मिमन्तमादित्यं रश्मिमन्तं च पावकम् ।
यो न पश्येन्न जीवेत्स [3]मासमेकादशात्परम् ॥
रुक्मशाखान् द्रुमान् दृष्ट्वा गन्धर्वनगराणि च ।
पश्येत् प्रेतान् पिशाचांश्च दश मासान् स जीवति ॥
सदा मूत्रं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम्[4] ।
प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने नव मासान् स जीवति ॥
अकस्माद्वा भवेत् स्थूलो योऽकस्माद् वा भवेत्कृशः ।
प्रकृते विकृतो यो वै सोऽष्ट मासांस्तु जीवति ॥
पांशुस्थं कर्दमे वाऽपि यस्य खण्डं पदं भवेत् ।
अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि सप्त मासान्स जीवति ॥

1 अथ अरिष्टाणि—A. S. B.; अनिष्टमिति उदयपुरकोशम्.

2 अरिष्टं—*Ib.*

3 मासादेकदशात्परम्—*Ib.*

4 प्रभे for प्रभम्—A. S. B.

काकः कपोतो गृध्रो वा विलीनो यस्य मूर्द्धनि ।
क्रव्यादाः पक्षिणश्चैव षण्मासान्स तु जीवति ॥
मृदिते वायुवर्षेण पांसुवर्षेण वा पुनः ।
छायां वा विकृतां पश्येत् पञ्च मासान् स जीवति ॥
अभेद्यां विद्युतं पश्येत् दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।
मासान् स चतुरो जीवेद्योगी तत्र न संशयः ॥
रक्तगन्धाम्बरः स्रग्वी गच्छेद्वा दक्षिणामुखः ।
खरोष्ट्रमपि चाऽऽरोहेत् त्रीन्मासान्नाऽतिजीवति ॥
जले चेन्द्रधनुर्वाऽपि यदि पश्येन्नरोऽहनि ।
[1]मासद्वयेन म्रियते नास्ति तत्र विचारणा ॥
[2]यस्य वै स्नातमात्रस्य उरू पादौ च शुष्यतः ।
[3]अप्सु वा यदि वाऽऽदर्शे च्छायां पश्यति नाऽऽत्मनः ॥
छायां वा विकृतां पश्येन्मासमेकं स जीवति ।
[4]मस्तके वा भवेद्धूमोऽर्द्धमासं स तु जीवति ॥
शवगन्धं भवेद्गात्रं दन्तसादोऽपि यस्य च ।
दृष्ट्वाऽऽत्मानं मृतं स्वप्ने द्वादशाहं स जीवति ॥
यस्य कृष्णौ करौ जिह्वा पद्माभासं च वै मुखम् ।
गण्डे च पिटका रक्ताः स जीवेच्चतुरो दिनान् ॥
मारुतो यस्य गात्रेषु परं मर्माणि कृन्तति ।
जीवेत्त्र्यहं तु विप्रः सन् संदेहश्च ततो[5] भवेत् ॥
अद्भिः स्पृष्टो न हृष्येत सोऽहनी द्वे च जीवति ।

1 A. S. B., ना. and स. supply this line.
2 A. S. B. omits this line.
3 स. and ना. omits two lines here.
4 A.S.B. omits this line and the next, and supplies it as an addition
5 तथा for ततः—A. S. B., स. and ना.

घोषं [1]न शृणुयात्कर्णे ज्योतिर्नेत्रे न पश्यति ।
सद्योजीवः स वै विप्रः शुभकर्माणि कारयेत् ॥

वायुपुराणे

[2]ऋक्षवानरयुक्तेन रथेनाऽऽशां तु दक्षिणाम् ।
गायन्नथ व्रजेत्स्वप्ने विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
कृष्णाम्बरधरा श्यामा गायन्ती वाप्यथाऽङ्गना ।
यं नयेद्दक्षिणामाशां स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
छिद्रं वासश्च कृष्णं च स्वप्ने यो बिभृयान्नरः ।
नग्नं वा श्रमणं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥

'श्रमणः' क्षपणकः ।

आमस्तकतलाद्यस्तु निमग्नः पङ्कसागरे ।
दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्ने सद्य एव न जीवति ॥
भस्मांगारांश्च केशांश्च नदीं शुष्कां भुजङ्गमान् ।
पश्येद्यो दशरात्रं तु न च जीवति तादृशः ॥
कृष्णैश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
पाषाणैस्ताड्यते स्वप्ने यः स सद्यो न जीवति ॥
सूर्योदये प्रत्युषसि प्रत्यक्षं यस्य वै शिवाः[3] ।
क्रोशंत्यभिमुखाऽभ्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥
यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदयं बाध्यते क्षुधा ।
जायते दन्तवर्षं च तं गतायुषमादिशेत् ॥
भूयोभूयस्त्रसेद्यस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा ।

1 घोरं for घोषं—A. S. B., स. and ना.

2 १९, १३.

3 शिराः for शिवाः—A. S. B.

दीपगन्धं च नाऽवैति विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
रात्रौ चित्राम्बरं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् ।
परनेत्रेषु चाऽऽत्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥
नेत्रमेकं स्रवेद्यस्य कर्णौ नासा च भ्रम्यते ।
नासा च वक्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥
यस्य कृष्णा खरा जिह्वा पद्माभासं च वै मुखम् ।
गण्डयोः पिटके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[1]यस्य गर्ते पतितस्य स्वप्ने भावो निधीयते ।
न चोत्तिष्ठति वै श्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
उद्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना ।
मुखस्य चोष्मा सुषिरा च नाभिः
शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
स्वप्ने ऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते पुनः ।
जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
[2]स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पश्येत्तथाऽसितम् ।
यः पुमान् मृत्युमासन्नं तस्याऽपि हि विनिर्दिशेत् ॥
स्वभाववैपरीत्यं च प्रकृतेस्तु विपर्ययः ।
कथयन्ति मनुष्याणां तदाऽऽसन्नौ यमान्तकौ ॥
येषां विनीतः सततं येऽस्य पूज्यतमाः स्मृताः ।
तानेव चाऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥

1 ४३, २९–३९.
2 वा for च—A. S. B.

देवता नार्चते वृद्धान् गुरून् विप्रांश्च निन्दति ।
मातापित्रोरसत्कारं जामातॄणां करोति च[1] ॥
योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषां च महात्मनाम् ।
प्राप्ते तु काले पुरुषस्तद्विज्ञेयो विचक्षणैः[2] ॥

ब्रह्मपुराणे

यदा च[3] कृष्णाम्बरपीतवर्णं
ब्रह्मद्वारे कृकलासं प्रपश्येत् ।
तदा तच्छरीरं प्रजहाति बालं
[4]च त्व नाथे रभया दरण्ये ? ॥
सूर्योदये चाऽस्तमये निशायां
चन्द्रच्छाया मस्तकेष्यवोतस्तु[5] ।
आत्मच्छायां बाहुदण्डौ प्रसार्य
दृष्ट्वा कबन्धं प्रजहाति देहम् ॥
पश्यंश्च तां दक्षिणबाहुहीनां
विसर्जयेद्भ्रातरमग्रभूतम् ।
पश्यंस्तु तां वामभुजोज्झितांच
पुत्रौ दारांश्चाऽथ विवर्जयेत्[6] ।
अरुन्धतीं न पश्यन्ति दृष्टपूर्वां कथञ्चन ।
तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ॥

1 ४३, ३३-३७.
2 तद्विज्ञेयं विचक्षणैः—ना. स. and A. S. B.
3 यदावकृष्णां च—A. S. B.
4 *It* is also defective.
5 Has चन्द्रश्चयामथवो—तस्तु—*Ibid.*
6 The end is defective in both mss.

खण्डपादं दक्षिणतस्ते हि संवत्सरायुषः ।
परचक्षुषि चाऽऽत्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ॥
आत्मच्छायाकृतिं चैव तेऽपि संवत्सरायुषः ।
अतिद्युतिरतिप्रज्ञाऽप्रज्ञा वाऽद्युतिस्तथा ॥
प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ।
दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥
कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ।
शीर्णनाभिर्यथाचक्रं छिद्रं सोमे प्रपश्यति ॥
तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ॥
देवतायतनस्थश्च षड्रात्रेण स मृत्युभाक् ।
कर्णनासाविचलनं दन्तस्पृष्टिर्विरागिता ॥
संज्ञालोपो निरूष्मत्वं[1] सद्योमृत्युनिदर्शनम् ।
अकस्माच्च स्फुरेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ॥
मूर्ध्नश्चोत्पद्यते धूमः सद्योमृत्युनिदर्शनम् ।
एतावन्ति त्वनिष्टानि विदित्वा नर आत्मवान् ॥
निशिरात्मनि? आत्मानं योजयेत् परमात्मनि ।
प्रतीक्षमाणः तत्कालं यत्कालं प्रति तद्भवेत् ॥
[2]यथाऽस्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ।
सर्वगन्धान्रसांश्चैव धारयेत्तु समाहितः ॥
तथा मृत्युमुपादाय तत्परेणाऽन्तरात्मना ।
आधाय धारणांचैव विदित्वा मनुजर्षभ ॥

1 निरुष्यात्वं—A. S. B. The correct reading is probably निरुष्णत्वम्.
2 अथास्य for यथास्य—स. ना. *Ibid.*

[1]जयेत मृत्युयोगेन योगिना परमात्मना[2]।
गच्छेत्प्राप्य क्षयं कृष्णमजन्म शिवमव्ययम्।
शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः॥

तथा

आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत्।
नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन् स पुण्यकृत्॥

1 तत्परात्मना—ना. and स.
2 यजेतमृत्युं योगेन—A. S. B.

॥ २६ ॥

अथोत्क्रान्तिः

तत्र देवलः

त्यक्त्वा भयं विषादं च शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
प्राचीं वा यदि वोदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै द्विजः ॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे समे निःस्थावरे शुचौ ।
द्विजस्तेनैव विधिना सोपदेशो धुतप्लवः ॥
शतमष्टशतं वाऽपि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।

'निःस्थावरे' वृक्षादिरहिते ।

खिन्नस्य धारणाभिस्तु वायुरूर्द्ध्वं तनो व्रजेत् ।
त्यक्तोङ्कारमयो योगी अक्षरस्त्वक्षरी भवेत् ॥
एवं निर्वाणमाप्नोति योगी योगपरायणः ।
दृष्टारिष्टो यतिश्रेष्ठो योगी ध्यानपरो भवेत् ॥
त्यक्त्वा कलेवरं ध्यायन् परं याति महेश्वरम् ।
एकान्तात्यन्तकं सांख्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिभयासङ्गविवर्जितम् ।
देवैर्मुनिगणैर्वाऽपि दुर्गमं दुरतिक्रमम् ॥
उपगच्छति तत्वज्ञो योगी तद्गतमानसः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

[1]दृष्ट्वाऽरिष्टं ततो योगी त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
तत्स्वभावं तदाऽऽलोक्य काले यावदुपागते ॥
तस्य भागे तथैवाह्नो योगं युञ्जीत योगवित् ।
पूर्वाह्ने चाऽपराह्ने वा मध्याह्ने वा दिने दिने ॥
यत्र वा रजनीभागे तदरिष्टं निरीक्षितम् ।
तत्रैव तावद्युंजीत यावत्प्राप्तं हि तद्दिनम् ॥
ततस्त्यक्त्वा भयं सर्वं जित्वा तं कालमात्मवान् ।
तत्रैवाऽऽवसथे स्थित्वा यत्र वा स्थैर्यमात्मनः ॥
योगी युंजीत निर्जित्य त्रीन् गुणान् परमात्मनि ।
तन्मनाश्चात्मना भूत्वा चित्तवृत्तिं त्यजेद्बुधः ॥
ततः परमनिर्वाणं अतीन्द्रियमगोचरम् ।
यद्बुद्धेर्यन्न चाऽऽख्यातुं शक्यते तत्समश्नुते ॥

[2]महाभारते

भगवानुवाच ।

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥
[3]यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर बुध्य च[4] ।

1 ४३, ४१-४६.
2 भगवद्गीता—८, ५-१५.
3 Omitted in A. S. B.
4 युध्य च इति भाष्यकाराः पठन्ति : युध्यत—स. ना

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः।
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिन्तयन्।
कविं पुराणमनुशासितारं
अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपं
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये॥
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याऽहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥

मनुः[1]

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहात् प्रमुच्यते ॥
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम्।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माऽभ्येति सनातनम् ॥

महाभारते

विमुच्यमानः पापेभ्यो वनेभ्य इव चन्द्रमाः।
विरजाः कालमाकांक्षन् धीरो धैर्येण सिध्यति ॥

अथार्चिरादिमार्गः

तत्र याज्ञवल्क्यः[2]

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि।
सितासिताः कद्रुनीलाः[3] कपिलाः पीतलोहिताः ॥
उर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्वा[4] सूर्यमण्डलम्।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥
यदस्याऽन्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम्।
तेन देवशरीराणि स धामानि प्रपद्यते ॥
येनैकरूपाश्चाऽधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः।
इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥

1 ६, ७८–७९.

2 ३, १६६–१६९.

3 कर्बुरुपाः इति पाठान्तरम्.

4 योगी तु आसूर्यमण्डले—A. S. B.

महाभारते

पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ।
जङ्घाभ्यां तु वसून्देवानाप्नुयादिति नः श्रुतम् ॥
जानुभ्यां तु महाभागान् सर्वसाध्यानवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाऽथ ऊरुभ्यां च प्रजापतिम् ॥
पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान् नागाद्यातीन्दुमेव च ।
बाहुभ्यामिन्द्रमित्याहुरुरसा रुद्रमेव च ॥
ग्रीवयात्तमृषिं देव नित्यमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
विश्वान् देवान् मुखेनाऽथ विश्वान् श्रोत्रेण चाप्नुयात् ॥
घ्राणेन [चैव[1] तान्सर्वा]न्नेत्राभ्यां सूर्यमेव च ।
भ्रूभ्यां चाऽप्यश्विनौ देवौ ललाटेन पितॄनथ ।
ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा ॥

याज्ञवल्क्यः[2]

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥
य एवमेनं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।
उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥
क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं[3] तथोत्तरम् ।
अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥
तत्रस्थान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।
करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥

1 The elision is in Udaipur and A. S. B. Mss. and is supplied from ना.

2 ३, १९१-१९७.

3 शुक्तं for शुक्लं—A. S. B.

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।
धूमं [1]रात्रिं कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥
पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥
एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः ।
दंदशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥

सकलाश्रमिभिः असौ परमात्मा नानाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारमाह—'द्रष्टव्यो' ऽपरोक्षी कर्तव्यः । तदुपायमाह 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति । 'श्रोतव्यो वेदान्तश्रवणेन निर्णतव्यः । 'मन्तव्यो'युक्तिभिर्विचारयितव्यः । ततोऽसौ ध्यानेनाऽपरोक्षी भवति। ये द्विजातयः श्रद्धातिशययुक्ता आरण्यकं निर्जनप्रदेशमाश्रिताः 'एव'मुक्तेन मार्गेण 'एन' मात्मानं सत्यं ब्रह्मोपासते 'विन्दन्ति' लभन्ते प्राप्नुवन्ति । ब्रह्मप्राप्तिमार्गं देवयानमाह—'क्रमात्ते संभवन्तीति'। ते विदितात्मानः 'क्रमात्' अग्न्याद्यभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गभूतेषु । [2]विप्रा पिताः परमं पदमाप्नुवन्ति । 'अर्चि'र्वह्निः । 'अह'र्दिनम् । 'शुक्लः' शुक्लपक्षः । 'उत्तरं' उत्तरायणम्। 'देवलोकम्' सुरसद्म। 'सविता' सूर्यः। 'तेजः तानेवंक्रमादर्चिरादिस्थानगतान् मानसः 'पुरुषो' ब्रह्मलौकिकान् करोति' ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः तं गमयति। परमात्मनैकी भवति । पितृयानमाह 'यज्ञे'नेत्यादि । 'ये पुन'रिति तैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारः ते क्रमात्

1 निशाम् इति मिताक्षरपाठः
2 Lacuna here in all four Mss.

धूमादिपदार्थाभिमानिनीर्देवताः [1]प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य व्रीह्याद्यनुरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति। 'दन्दशूकः' सर्पादिः[2]।

<u>महाभारते</u>[3]

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः॥
नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन॥
[4]वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति [5]चाऽऽद्यम्॥

'[6]अग्निः ज्योति'रिति [6]अर्चिर्देवता लक्ष्यते।

1 प्राश्नमः which seems correct as प्राप्य comes later—A. S. B.

2 The explanation of Lakṣmidhara agrees with that described by Vedānta Deśika in his परमपदसोपानम्.

3 भगवद्गीता— ८, २३-२८.

4 देवेषु यज्ञेषु—A. S. B.

5 वाद्यम् for चाद्यम्—*Ibid.*

6 Nagpur Ms. ends with अर्चिर्देवता.

तथा च श्रुतिः

अर्चिषोऽहः अह्न आपूर्यमाणपक्ष इति[1] ।
अहरादिपदैस्तदभिमानिन्यो देवता लक्ष्यन्ते ॥

तथा

सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति स्वपदस्य पदैषिणः ॥
यथागतिर्न दृश्येत तथैवाऽस्य महात्मनः ।

इति महाराजाधिराज श्रीमद्गोविन्दचन्द्र[2] महासन्धिविग्रहिकेण श्रीहृदयधरात्मजेन श्रीलक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्यकल्पतरौ मोक्षकाण्डं समाप्तम्[3] ।

1 बृहदारण्यकोपनिषत्, ६, १५:—"तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिषोऽहः । अह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ् आदित्य एति ॥" इति.

2 A. S. B. inserts देव here.

3 A. S. B. gives the date of its transcription as संवत् १९५०, आश्वि. शु, ९. बु—काश्यां लिखितम्—[*i.e.*, 1892 A. D.].

"इति श्रीमहाधिराजाधिराज श्रीमद्गोविन्दचन्द्रदेव महासान्धिविग्रहिकेण श्रीहृदयधरात्मजेन श्रीलक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्यकल्पतरौ मोक्षकाण्डमू समाप्तमू । संवत् १७२१. In Sarasvatibhavan Ms. संख्यग्रन्थाः २६५०.

अनुबन्धः

INDEX OF AUTHORS AND WORKS CITED IN THE TEXT

An asterisk indicates that the passage referred to is in prose.

INDEX OF AUTHORS AND WORKS CITED *ONLY*

IN THE FOOT NOTES

INDEX OF HALF-VERSES

** Prose citations. ** Citations in foot-notes. References are to pages.*

आ

ई

उ

ऊ

ऋ

ए

ऐ

ओ

ओं

क

ख

ग

प

भ

म

य

NOTES

[*N. B. Figures in thick type refer to the pages of the* Mokṣa-kāṇḍa, *and in thin type to lines on the page.*]

5, 3 ff. Lakṣmīdhara's conception of *Mokṣa* is stated here. To him it means "oneness with Brahman" (*Brahmaṇā saha aikyam*), after *ajñāna* or *avidyā* ceases through knowledge in the form of the final intuition of Brahman. This view is not negative like that of the Sāṃkhya-Yoga (absolute dissociation of *Puruṣa* from *Prakṛti* or the Guṇas, vide *Yogasūtra*, IV, 34). As Lakṣmīdhara admits neither the intuition of the indeterminate nor the *eternal* distinction of *jīva* and *Brahman*, his view of *Mokṣa* does not accord with either the *Advaitic* or the *Vis'iṣṭādvaitic*. *Mukti* is said to consist in the absorption of the *jīva* in *Brahman* (*aikya*, *laya*, or *tanmaya*). This is the view of Bhāskara. See P. N. Srinivasachari, *Philosophy of Bhedābheda*, 1934, pp. 150-152 :—" Bhāskara is not in favour of identity or inseparability but is inclined to interpret *mukti* as self-expansion and *ekībhava* or oneness with the absolute."

5, 7. To Lakṣmīdhara *avidyā* or *ajñāna* is that kind of knowledge which is opposed to *true* knowledge ; i.e. it is the thinking of something as what it is not, *e.g.*, the non-eternal as the eternal, pain as pleasure, what does not belong to the self as belonging to it and the impure as the pure. See the last three lines of the passage from the *Brahmāṇḍapurāṇā* quoted on p. 124 of the *Mokṣakāṇḍa*. The view (and the illustrations in the above passage) are identical with *Yoga-sūtra*, II, 5 :

6, 7-9. Cf. *S'rībhāgavata*, III, 29, 13 :

सालोक्यं सार्ष्टि सामीप्य सांरुयमेकत्वमच्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥

6, 18. The rendering of *upasampadya* as *bhūtvā* marks a point of difference from *Vis'istādvaita*. Rangarāmānuja in his *Vis'iṣṭād-vaidic* commentary on the *Chāndogyopaniṣad*, p. 577 (Anandās'rama edition) renders *upasamadya* by *prāpya*.

7, 2. "(On the soul's) having approached (the highest light) there is manifestation ; (as we infer) from the word 'own.'" (*S'rī-bhāṣya*, E. T., Thibaut). S'aṅkara has 'entered into' instead of Ramūnuja's 'approached,' and adds 'of its own nature' as a qualification of 'manifestation.'

7, 4-5. Vedānta Deśika uses this passage from *Viṣṇupurāṇa* in support of the *Viśiṣṭādvaita* view of *Mokṣa,* that he expounds in his *Rahasyatrayasāra,* xxii. He interprets *bheṣajam* as *Bhagavat-svarūpam bhogyam.*

7, 13. cf. Sāṃkhyasūtra, *Atyantiko duḥkhanvṛttiḥ mokṣah.*

7, 14. *Mokṣaprakāśa* reads *upādhivilaya* for *upādhinilaya.*

7, 14-15. This statement is in accord with the view of Bhāskara that *Brahman* conditioned by *upādhi* is *jīva.* (*Bhāskarabhāṣya,* II, iii, 43 : *Upādhvavaccinna ananyabhūtasya vācakoyam śabdaḥ.*) See Srinivasachari, *Philosophy of Bhedābheda,* ch. VI, pp. 84-96.

8, 5. *Sāyujya* or intimate union with the Supreme Being, which implies *mokṣa* ("*Mokṣo nāma sāyujyameva;*" Rāmānuja's *Gītā-bhāṣya,* p. 157, ed. Anandāśrama) is *not* what is meant here, but something similar to it.

8, 11. The quotation cannot be traced. *Mokṣaprakāśa* refers it to *Mahānāradīya.*

9, 7. *Mokṣaprakāsa* adopts the reading *yatiḥ* for *gatiḥ.*

9, 15. *Sāmya* literally means *sādharmya* or equality, which is a Viśiṣṭādvaitic view. Lakṣmīdhara's preference to equating it with *ekatvam,* 'oneness,' shows his leaning to the view of Bhāskara. The analogies cited in the *purāṇa* passage (*jalam jalena-aikyam*) would support this conclusion.

10, 3. *tanmayatā,* oneness, identity.

10, 14. *Sametya,* 'having attained'.

11, 2. *Mokṣaprakāśa* reads *santoṣya* for *samyojya.*

11, 5-8. *Mukti* is readily available to the *vānaprastha,* and is therefore not the monopoly of the *sanyāsin,* as held by some extreme *Advaitins.*

12, 4-5. Compare *Śāntiparva,* 250, 26-27 (ed. Kumbakonam) :
आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्मभिः । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्द्विजः । लोकास्तेजोमयांस्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥

12, 6-9. Compare *ibid.* 174, 6 :
वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितॄणाम् । अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥

12, 13-14. Compare *Manusmṛti,* VI, 2 :
गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥

According to *Mokṣaprakāśa,* the birth of a son's daughter or of a daughter's son will not qualify :
'अपत्यस्यापत्यं पौत्रमित्याहुः शिष्टाः' ।

The *Mitākṣara* view that the appearance of grey hair and the birth of a grandson are alternative qualifications is thus condemned by the *Mokṣaprakās'a* :

अत्र वलीपलितवान् जातपौत्रश्चेति विकल्पोक्तो विज्ञानेश्वरेण। तत्र वाशब्दाभावात् उत्पन्नकर्मानुवादेन पदार्थद्वयविधाने वाक्यभेदात्। उभाभ्यां च यो विशेषो लक्ष्यते 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नी आदधीत' इतिवदिति केचित्॥ (मो. प्र. १६).

12, 16. Aparārka takes *Brāhmaṇa* to mean only *dvija.* Mitramis'ra dissents.

13, 17. 'ब्रह्मचारी' मैथुनत्यागी इति सपत्नीको व्रजेदिति अपरार्केऽभिधानात् (मो. प्र., १६).

17, 6. Bühler is wrong in taking the morning and evening baths as alternatives : both are obligatory.

17, 6. चीर may mean a tattered garment (Bühler) or a dress of bark, *Kus'a* etc.

17, 8. फालकृष्ट, produced by cultivation, or on ploughed land ; cf. कृष्टं च परिवर्जयेत् (p. 19).

17, 10. दान्तः, 'free from pride' (Medhātithi)

17, 13. योगतः, 'according to Law' (Medhātithi) ; 'at the proper time' (Kullūka).

17, 14. ऋक्षेष्टि is a sacrifice to the lunar mansions.

17, 15. For the *Dākṣāyana* see *Ās'valayana S'rautasūtra*, II, 14.

19, 4-7. Note the consideration for plant life.

20, 10. Kṛṣṇapaṇḍita (commentator on *Vāsiṣṭhasmṛti*) adopts the reading श्रावणकेन, like Lakṣmīdhara.

22, 5 ff. The elaborate classification of Vānaprasthas should be compared with the brief indication of four classes of Sanyāsins on p. 32, ll. 18-19. This is probably intentional (vide note on p. 32).

23, 4. The insistence on the permission of the preceptor by Hārīta may be noted. A similar sanction for entering on *Sanyāsās'rama* is not mentioned, because Lakṣmīdhara regards the third stage as only leading to the fourth.

24, 16. उपस्पृशेत्त्रिषवणं, 'when he bathes at the three *Savanas* (Morning, noon and evening.') The *yati* must bathe thrice daily, whereas (*inf.* p. 17, 'सायं स्नायात् प्रगे तथा) the *vānaprastha* has to bathe only twice, missing the noon-bath.

25, 15. *Mokṣaprakās'a* (p. 30) reads त्रितपाः for शतपाः

25, 19. *Mokṣaprakās'a* (p. 30) reads तनूदरकरा। for तथोदरसना

26, 9-10, cf. p. 46 *inf.*, ll. 1-2, and *Adiparva*, 124, 15—
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः। नाऽकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयस्तयोः॥

26, 14-15. Three intervening lines are omitted between the two-halves from the *Viṣṇupurāṇa*, which have been formed into a *s'loka* in the text. They are—तद्वत् त्रिसवनं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥ देवताभ्यर्चनं होमः सर्वाभ्यागतपूजनम् । भिक्षाबलिप्रदानञ्च शस्तमस्य नरेश्वर ॥

26, 17. पार्श्वोर्ध्वाङ्गिग् should read पार्श्वोर्ध्वबाहु.

27, 17. *Mokṣaprakās'a* (31-32) defends thus the opening of *mokṣa* straight to the hermit:

ननु आत्मोपासने सन्यासिन एव अधिकारात् कथमेतदिति वाच्यम् । मुख्याधिकारत्वेऽपि गृहस्थादेरपि गौणाधिकारिकतयाः सा धनाध्यायसिद्धत्वात् ॥

The reference is to *Vedānta Sūtra*, III, 4, 48-49 (कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ मौनवदितरेषामपि उपदेशात् ॥). Lakṣmīdhara does not accept the view that *mukti* is open only to the *yati*.

28, 16-17. This is *mahāprasthāna*. See *inf*. p. 30.

28, 18. अन्यतमया, by other means, e.g., drowning, precipitating oneself from a cliff, starvation and self-cremation. Medhātithi, who gives the above interpretation, holds that the reference to the attainment of *Brahmaloka* is not to be taken as complete liberation.

Āpastamba (II, 23, 2) considers death by starvation a proper culmination to the life of a hermit. So do Jains.

28, 19. Mitramis'ra by this comment—gives an Advaitic turn to this line, while Lakṣmīdhara leaves it to be literally interpreted,

'ब्रह्मलोकस्य अनर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मप्राप्तिः, न तु नित्यब्रह्मप्राप्तिः ।' (मो. प्र. ३३).

30, 4. Medhātithi, whose interpretation Mitramis'ra stresses, (and Lakṣmīdhara ignores) holds that this should not be taken to mean that one should become a *yati* only after he attains the age of seventy-five, and the hermit also need not remain so for a full-quarter of his life. He relies, like Vijñānes'vara, on the *Jābālopaniṣad*, which Lakṣmīdhara ignores.

तपसि ऋद्धे परिव्रजेत् । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' (जाबालोपनिषद्, ४) ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत । वनी भूत्वा प्रव्रजेत । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा ऽस्नातको वोत्सन्नाग्निको वा । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥

31, 12. Mitramis'ra also approves of *sanyāsa* immediately after *gārhasthya*. He reconciles the apparent conflict of authorities thus:

जन्मान्तरीयाश्रयधर्मानुष्ठानेन कषायपरिपाकात् ब्रह्मचर्यमेव वैराग्योत्पत्तिः तेन तथाऽपि सन्न्यासोऽनुष्ठेयः । (मो. प्र. ३६) ॥

32. Lakṣmīdhara does not provide for death-bed (*ātura*) *sanyāsa*, and the entry into *sanyāsa* of defectives, though he may have

been aware of the verse of Aṅgiras, cited by Mitramis'ra (मो. प्र. ३६) which allows such entry:

अन्धः पङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः सन्यसेद्द्विजः। सर्वेषामपि वैराग्यं . . . . स तु विधीयते ॥

36, 17. As Lakṣmīdhara has rejected the reading "*Ekadaṇḍī tridaṇḍī vā*" on the ground that the commentator of Baudhāyana has rejected it as unauthentic (*apa-pāṭhaḥ*)—vide p. 38, 11, 14-16, "*vā*" in the text should be dropped, as a mistake of copyists.

It is noteworthy that this commentator was apparently unavailable to Vedānta Des'ika, who deals with the whole question of errors in *Sanyāsa-vidhi* (such as are also implicitly or explicitly condemned by Lakṣmīdhara) in the 64th *vāda* of his *S'atadūṣaṇi* (Vol. I, pp. 294-309, ed. P. B. Anantacharya, 1926). Vedānta Des'ika accepts the reading with "*vā*", which allows an option, but explains it away thus:

अथ स्यात्—"न चात ऊर्ध्वं शुक्लांबरं बिभृयात् एकदण्डी त्रिदण्डी वा" इति बोधायनादि वचनात्त्रिदण्डैकदण्डधारणयो र्विकल्प इति। भवत्वेवं, तथापि परमहंसस्य एकदण्डधारणयेव। इतरेषां त्रिदण्डधारणमेवेति नास्ति नियमः, अविशेषेण तेषां प्रसक्तेः। भवत्वेवं का नो हानिरिति चेत् नियमाभिमानहानिः। गुरुलघुनोस्तुल्यविकल्पानुपपत्तिं चात्र यादवप्रकाशादयः प्राहुः। अतो मुख्यामुख्यतयैवायं विकल्पस्स्यात्। तदेतद्भगवान् व्यासः स्पष्टयति—"त्रिदण्डधारणं शस्तम्" इति। बोधायनादिसामान्यवचनविकल्पितैकदण्डधारणं त्रिदण्डालाभाद्यापद्विषयता हारीत-मेधातिथिभ्यां व्यवस्थापिता। "त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम्। वेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलम्॥ नष्टे जलपवित्रे च त्रिदण्डे वा प्रमादतः। एकन्तु वैणवं दण्डं पालाशं बैल्वमेव वा॥ गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्यं त्रिदण्डकम्। यत्नेनान्वेषयेन्नित्यमप्रमत्तः समाहितः" इति हारीतः॥ मेधातिथिस्तु—"यावन्नास्यस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत्" इति। न चैतत्प्रक्रान्तत्रिदण्डधारणपुरुषविशेषविषयमिति नियन्तुं शक्यम्, "एकदण्डी त्रिदण्डी वा" इत्यस्याद्यापि तुल्यत्वनिश्चयाभावात्। यद्यपि च प्रथममेव कस्यचित् त्रिदण्डालाभादेकदण्डग्रहणं संभवति, तथापि न तत्र प्रक्रमपरिनियतिरङ्गीकर्तुं शक्या, अमुख्यत्वात्। "यावन्नस्युस्त्रयोदण्डास्तावदेकेन पर्यटेत्" इत्यस्य चाविशेषेण प्रक्रमेपि प्रवृत्तेः।

Vedānta Des'ika then proceeds to support his position on three further grounds: (1) Vedic authority upholds the *tridaṇḍa*, whereas only smṛti authority is cited in support of the option to use an *ekadaṇḍa*; (2) Manu's authority supersedes by convention those of all other smṛtis, and what is opposed to his statement is to be rejected, and Manu is for *tridaṇḍa* only; and (3) a number of smṛtis (which he cites, *e.g.*, S'āndilya, Atri, Dattātreya, Dakṣa and Hārita) prescribe only the *tridaṇḍa*.

36, 18. cf. *Yogasūtra*, II, 302—तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः॥

37, 7-8. "अतो ब्राह्मणधर्म एव चातुराश्रम्यं इति सिद्धम्" (Medhātithi, ed. Jha, I, p. 533). Mitramis'ra, who cites with approval Lakṣmīdhara's verdict (मो. प्र. ४५), reproduces the elaborate discussion of the subject in the *Madanapārijāta* (*Bib. Ind.*, pp. 365-373) to establish the right of the Brāhmaṇa alone to *sanyāsa*.

41, 4. पक्वकषाय—one who has destroyed his worldly attachments.

42, 9. मो. प्र. ७५ reads निवासार्थं for निरासार्थं.

43, 7-8. Medhātithi takes the *s'loka* to mean that the *yati* should wander forth alone, after sending away the companion he had with him till then. Mādhavācārya points out that a *sanyāsin* having abandoned everything, before entering the *ās'rama*, has nothing left that can be given up, unless it be his *guru*, whom also he should leave so as to begin his lonely wandering, and he should do so if he is confident of being able to stand on his own knowledge. The *s'loka* is a clear prohibition of the *parivāra* with which many ascetics surround themselves.

44, 20-21. The *s'lokas* occur in *Matsyapurāṇa*, 148, 32-31, and are cited in the *Tīrthakāṇḍa*, p. 24. The duty to live in Kās'i till one dies is emphasized in a curious verse : अविमुक्ते यदा गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् । अश्मना चरणौ भित्त्वा तत्रैव निधनं व्रजेत् ॥ (l. c. p. 16.)

45, 12. अवासा does not mean 'nude' and implies only 'covered with a skin or grass that has been nibbled by a cow,' as indicated by Vasiṣṭha (*inf.* p. 50 and p. 51).

45, 20. मुण्ड does not mean one whose hair is *completely* shorn. See p. 49 'शिखावर्जं मुण्डो वा',

48, 16. 'प्रतीकार' is 'remedy' for disease. The prohibition to undergo treatment in his illness seems to be in conflict with Baudhāyana's inclusion of medicine (औषध) among the eight things which do not infringe the *yati's* vows (p. 54). The implication is that the *yati* should not himself seek a *remedy*.

49, 12. The *yati* should utter no benediction and make no formal salutation, but simply utter 'Nārāyaṇa' when saluted or when he himself worships.

निराशीः स्यात् । नमस्कृतोऽपि आशिषं न प्रयुङ्क्ते । किं तु नारायणस्मरणं कुर्यात् ॥ "नमो नारायणायेति गृहस्थः प्रणमेद्यतिम् । ब्रूयुर्नारायणेत्येव यतयो ह्यभिवादिताः, इति ॥ भिक्षार्थमाशिषं न प्रयुञ्जीतेत्यन्ये ॥ 'निर्नमस्कारः'—नमस्कृतो न नमस्कुर्यात्, किं तु नारायणं स्मरेदिति उक्तम् । भिक्षार्थं प्रणतिं न कुर्यादित्यन्ये ॥ (केशव वैजयन्ती)

The *yati* who proceeds to Gaya is enjoined not to make his obeisance to the *viṣṇupāda* there like others, but simply show his *daṇḍa*, (*Vāyupurāṇa*, cited in *Yatidharmasaṁgraha*, p. 106).

50, 17-20. Cited as from Atri in *Yatidharmasaṁgraha*, p. 24.

51, 1. 'There is no liberation for one devoted to grammatical studies.' This is opposed to the view of Patañjali that the study of grammar is obligatory to Brāhmaṇas as a *nitya-karma* (ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् ।). Grammar should be studied for *mukti* (महता देवेन नः साम्यं यथा स्यात इत्यध्येयं व्याकरणम् ।). Nāgoji Bhaṭṭa is of opinion that the four ṛks cited and explained by Patañjali show that the study of grammar enables one to attain *mokṣa* (P. S. S. Sastri, *Lectures on the Mahābhāṣya*, 1944, p. 40).

51, 1-4. Though couched in general terms, the condemnation is of the *yati* who devotes himself to grammar-teaching, aims at gathering a following, takes pride in his food and raiment and finds pleasure in the beautiful surroundings of his hermitage. The gathering of disciples and the giving of discourses (*vyākhyānam*) in order to obtain gains and adoration (*lābhapūjā-nimittam*) are forbidden on p. 56, 1, 5.

53, end of the page. The s'lokas are from the *S'āntiparva*, ch. 190, sl. 4-5.

54, 8. The printed text reads संभाषीत for संभावयेत्. Bühler takes the clause (S.B.E., II, p. 281) as a prohibition of all conversation with women.

55, 4. The printed text interposes एष between शत्रयेव and आशरीर.

55, 10-16. Compare these with p. 166, 11. 2-5.

55, 19-20, and p. **56**, 11. 1-2. The *yati* should lead a lone life and should not associate with even other ascetics. The inhibition, combined with others against gathering disciples, taking pride in the beauty of the hermitage etc. is an implied condemnation of *maṭhas*. It will be noted that modern *maṭha* life is opposed to *yatidharma*.

56, 3. Talks on politics and on alms are forbidden by the illustration.

56, 19. *Parigraha* may mean either "following" or "property." In the context, which deals with the mode of collecting his *bhikṣā*, it implies condemnation of going round begging, followed by disciples (as was the habit of the Buddha).

57, 13-14. A *yati* who makes himself pleasant to the donors of alms will continue in the fetters of rebirth. Bühler takes the prohibition to imply that the *yati* makes humble salutations to the givers of alms, in order to obtain alms. This interpretation is alluded to by Nandapaṇḍita in his comment on the sūtra of *Viṣṇusmṛti*, p. 49, 1. 12 *inf.*

57, 16-17. The prohibition of the practices named here is absolute, though they are related to the obtainment of alms as their

object. Astrology and palmistry have always been looked down on as beneath a pious person. *Aṅgavidyā*, which is taken as 'palmistry' (which makes it fit with *nakṣatra-vidyā*, which is astrology) is interpreted by two commentators of Manu as "the science of grammar and the five *aṅgas* of the Vedas"; they also interpret '*anuśāsanam*' as 'teaching the Veda.' Medhātithi and Govindarāja take '*anuśāsanam*' to mean 'giving advice' (on worldly matters). *Vāda* is taken to mean "exposition of the Śāstras" by Govindarāja, 'disputations' by Medhātithi, and 'the science of dialectics' by Rāghavānanda. "This verse, which occurs also in Vasiṣṭha, X, 21, is historically important, as it shows that in ancient, as in modern times, ascetics followed worldly pursuits and were the teachers or advisers of the people." (Bühler, *Manu*, p. 208).

59. 17-18. Food cannot be accepted from *caṇḍalas* (*antyavāsi*) robbers (*paripanthī*), relations (*jñāti*), temples (*īśvara-bhūta*), and crematoria.

59, 19. The prohibition of meat and wine as *bhikṣā* may be noted.

60. 1. The substances of which the begging bowl may be made are named in an order suggestive of decreasing preference. In the last resort, food may be received in the cupped palm.

61, 17-18. Metal bowls as well as bowls which have fractures (*vraṇāni*) are forbidden.

61, 9-10. The leaves which are *not* to be used for receiving alms are indicated.

61, 20-21. The 'highest place' (परमं स्थानं) from which there is no rebirth is *Mokṣa*.

61, 24. परां सिद्धिं is the condition of which the attainment of परमं स्थानं is the effect.

62, 1-8. The enumeration of the studies suitable to the ascetic is illustrative not exhaustive. For instance, the study of the epics (*itihāsa*) recommended on p. 61, l. 17 is missing in this list.

62, 13-18, and p. **63**, 2-7. The *prāṇāyāma* is prescribed here for its expiatory value. It is treated as an element of Yogic discipline on pp. 169-175.

63, 9-18. The injuntion to ponder over the consequences of actions (*Karma*) is to induce thereby the spirit of dispassion (*vairāgya*), which is dealt with more fully in the next chapter.

64, 9-10. That *mukti* is open *only* to the ascetic is a doctrine that has been upheld by certain schools of thought. Yājñavalkya rebuts the idea here by declaring that liberation (*mokṣa*) is open to

the householder who lives virtuously, is hospitable and regular in the performance of *s'rāddhas*, and is diligent in the pursuit of the knowledge of the Truth. It may be noted that it is *mokṣa* in the strict sense, and not attaining the world of the *Saguṇa* Brahman that is promised.

64, 12-15. The same idea is enforced by the citation from the *Mahābhārata*. How can *mukti* be denied to the *gṛhastha* when, in one who becomes an ascetic, all defects that are unspiritual are held as destroyed by mere *sanyāsa* ?

64, 13. A syllable is missing in the first quarter : अनङ्गैः is suggested for अङ्गैः

64, 18-19. The s'loka commences a long passage from *Manusmṛti* which shows how the house-holder's life may lead to emancipation, and how a *mumukṣu* (seeker of liberation) need not formally abandon the *gṛhasthās'rama* from which itself he can gain *mokṣa*. The passage develops two ideas envisaged earlier in *Manusmṛti*, IV, 22-24 and IV, 257-258.

In the second of these, the aged *gṛhastha*, who has discharged his 'threefold-debt' to the sages, the manes and the gods, is advised to retire from worldly concerns, but continue to dwell in his old house and engage in solitary meditation, and he is then assured of *mukti*.

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि । पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन् माध्यस्थमास्थित: ॥ एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मन: । एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ४, २५७-२५८.

The expression *param s'reyah* is synonymous with *nis'reyas* or *mokṣa*. He need not enter the order of ascetics formally, because he will, for all intents and purposes, lead an ascetic life like the *kuṭīcaka* ascetic. In fact, Kullūka calls such a person a *sanyāsin*, even though he has not donned the red raiment (*kāṣāya*). Govindarāja regards him as still a *gṛhastha* only. But, a householder is bound to perform the fire-rite as long as life lasts. Is this virtual renunciate to perform this duty ? A way-out is shown in *Manusmṛti*, IV, 22-24 : the great sacrifices *can* be offered through the sense organs, as well as through speech and breath and knowledge :

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जना: । अनीहमाना: सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा । वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयम् ॥ ज्ञानेनैवापरे विप्रा: यजन्त्येतैर्मखै: सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ ४. २२-२४ ॥

Such a householder is termed वेदसन्यासिक here. But, if the renunciation of activity (एवं सन्यस्य कर्माणि, p. 65, l. 19) is taken in the

sense of the renunciation merely of the *fruits* of action (कर्मफल)—as explained later on pp. 152-154—the वेदसन्यासिक must continue to perform his appointed *yājñika* duties (यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्। p. 154 *inf.*). The ten-pointed duty, दशलक्षणको धर्मः, (p. 65, ll. 10-12) is as obligatory for the वेदसन्यासिक as for every *ās'ramin*, *i.e.*, for everyone.

Vedasanyāsa is not new *ās'ṛama* but is only a mode of life recommended for the spiritually inclined and aged householder. The commentators on *Manusmṛti* make this clear : there are only four *ās'ramas*, no fifth. The significance of tacking a description of *Veda-sanyāsa* at the end of a chapter dealing with ascetic duties (*yati-dharma*), after an eulogy of the householder's life as the best, lies in the need to emphasize the *spirit* of renunciation, as contrasted with the *form* of *sanyāsa*, for securing liberation (*mukti*).

NOTE ON CH. VI & VII. (*Sanyāsa-vidhi* and *Yati-dharma*).

The treatment of the different classes of *yatis* by Lakṣmīdhara is in marked contrast to his enumeration of many types of anchorites on pp. 18-28. On p. 32 he cites a s'loka from the *Anus'āsanaparva* which names (but does not describe the distinguishing marks of) four classes of begging ascetics (*bhikṣu*). The four are: *kuṭīcaka*, *bahūdaka*, *hamsa* and *parama-hamsa*. Mitramis'ra (*Mokṣaprakās'a*, pp. 86 ff.) gives, from the minor upaniṣads, dealing with *sanyāsa*, and from minor *smṛtis*, a full account of the features of each of these four classes. Mādhavācārya (*Parās'arasmṛti*, Vol. I, pt. ii, pp. 175-176) discriminates between two types of *parama-hamsa*, viz. *vidvat* (the *jīvan-mukta*, who has realized *mukti* in life) and the *vividiṣu*, who aspires to *mukti* after death. A minor *upaniṣad* mentions two more classes, who are super-*paramahamsas* : the *turyātīta* ('above the fourth class' i.e. *paramahamsa* class) and *avadhūta*. Both these are nude ascetics. The first of these does not grasp his food with his hands but takes it in his mouth like an animal ; the second is beyond all rules and convention, takes food from one of any caste, and eats like a boa-constrictor, (*ajagara*), *i.e.* keeps his mouth open for any food that may fall within it, and starves if he does not get food. This life is *not* however identical with that described (on pp. 177, ll. 17-37) as *ajagara-vratam*, which is only symbolic of the even-mindedness which comes to the *yogin*.

The *kuṭīcaka* is formally enrolled among *sanyāsins*, after the completion of the usual ceremonies, but he continues to live with his sons and relatives in the family house, or in a hut put up by them for

his use, and he takes his *bhikṣā* from them. He does not move about from place to place. Or, he lives in the hermitage of some great sage (who leads a *gṛhastha* life). This mode of life is contrary to the rule that an ascetic should move about from place to place, except for four months in a year, and that he must not beg food of his relations (*jñāti*, p. 59). He does not lead also the solitary life enjoined for the ascetic by the authorities cited by Lakṣmīdhara. The *haṁsa* and *parama-haṁsa* are described as giving up their *s'ikhā* (top-knot) and sacred thread (*yajñopavīta*) and as bearing only an *ekadaṇḍa*. Lakṣmīdhara stresses the *tridaṇḍa*. The *paramahaṁsa* is nude, takes food from any caste and may throw off his staff altogether. Both are enjoined to conduct themselves, while really sane, as if mad. This advice is embodied in a *sūtra* of Vasiṣṭha, cited on p. 50 as a general rule for all ascetics (*anunmatta unmattaveṣaḥ*), as a preventive against being made much of by the public (*loke pūjāparihārārtham caitat*, p. 52). The normal type of ascetic is the *bahūdaka*, and it is to it that the rules extracted by Lakṣmīdhara approximate. The *bahūdaka* is invested by him with features (supposed to be characteristic of other types) so far as they are not in conflict with the s'āstraic rules : *e.g.*, living under trees, or caves or on river banks ; *appearing* mad etc. The graduated starvation (*cāndrāyaṇa*) and consumption of the excreta of the cow (*go-s'akṛt*), which are described as features of the *haṁsa* type of ascetic, are indicated by Lakṣmīdhara as practices of the *vānaprastha* (pp. 24-25), and not of the *Sanyāsin*.

In the attempt to reflect in their appearance and modes of life the spirit of renunciation, many ascetics went to extremes. A Jaina ascetic, who went nude, acted on this principle, as did the *avadhūta* or some *paramahaṁsas*. The idea that the ascetic, who led the most exacting life, was above ordinary rules or even the *s'āstras*, was an exaggeration of the features of the *jīvan-mukta*. Writers on Dharmas'āstra like Vis'varūpa and Medhātithi, whom Lakṣmīdhara usually follows, have said emphatically that the ascetic is *not* to do as he pleases (Yājñavalkya, III, 66 und Manu, VI, 32). That the defiance of rules by ascetics, on the score of their supreme knowledge, is old is evident from the criticism of this attitude by Āpastamba (*Dharmasūtra*, II, 9, 21, 13-17) and by the *Vedāntasūtra* (III, iv, 27-31).

66. The longing for life, which will lead to rebirth, should be overcome by making the mind dwell on the incidents of life which will induce disgust for it, and produce the spirit of dispassion (*Vairāgyaṁ*). तत्र देहादिभ्यः वैराग्याय प्रपञ्चस्य दुःखमयत्वं प्रस्तूयते विष्णुपुराणे

(मो. प्र. १६२) cf. *Yogasūtra*, I, 15—दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥

66, 13. प्रतिश्याय:, पीनस:

66, 14. श्वयथु, शोक:

67, 2. मोहो, मूर्च्छा.

67, 13. The Grantha edn. reads भुग्न for भग्न, interpreted as चक्रीभूत.

67, 21. 'प्रजापत्येन वातेन', ब्रह्मणा निर्मितेन वायुना । 'तस्माज्जायान्स गर्भः कनीयांसं सूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि सकृत्' इति श्रुतेः । (विष्णुचित्तीये)

· **68**, 4. क्रकच, दारणयन्त्र.

68, 5. The Gr. ed. reads क्रिमिको for क्रमिको.

68, 14. "आत्यन्तिक दुःखनिवृत्ति: मोक्ष:' इति सांख्ये ।

69, 3. कर्मणां, वैदिककर्मणाम् (वि. चि.)

69, 6. 'वलिस्नायुशिरावृत:'—'वलि:' त्वक्करङ्ग:, रक्तवहानाडी सिरा:, सैव बन्धना स्नायु: (वि. चि.)। 'वलि:' लंबमानत्वक्, 'सिरा' रक्तवसादि, सैव स्नायु: अस्थिबन्धनी (श्रीधर:) ।

70, 21. Prahlāda's speech to his school-mates.

71, 3. अत्यन्तं स्तब्धाङ्गानां मल्लश्रमादिना सुखमिच्छतां मुष्ट्यादिपात: सुखमिव भवति । तथा मोहपिहितदृष्टीनां प्रणयकुपितरमणीचरणघातोऽपि सुखायते (श्रीधर:) ।

71, 21-22, Cf. अश्वमेधपर्व, १७, २९-३१.

73, 18. 'आत्मानं', परमात्मानम् (शान्तिपर्व, १७४, ३८.)

74, 12. See Max Müller's *Upanishads*, E.T., I, p. 125 f.

75, 11. मो. प्र. (p. 168) read य: खिन्नो for 'यत्तन्तो.'

75, 17. 'मात्रा' मीयन्ते इति विषया उच्यन्ते (मो. प्र. १६९)

76, 5-8. If one visualizes the skeleton beneath her smile, her bright eyes and her plump breasts, a woman is as frightful as hell.

76, 10. ff. The *Mahābhārata* is full of denunciations of women, and this is a sample.

81, 11. Note that for every named vice a remedy is also indicated.

81, 14. संकल्प:, desire.

82, 20. Cf. p. 85, l. 16 where 'anger' is described as springing from *rajoguṇa*.

83, 10-11. From Hanumān's soliloquy, after he had burnt down Laṅkā and fears that Sītā has perished in the conflagration.

84, 13. Discrimination (which can conquer covetousness) perishes like learning through lack of exercise.

84, 17, Cf. p. 94, l. 9.

86, 5. Bad qualities are the result of bad actions in past lives. (From Prahlāda's reply to Hiraṇyakaśipu).

86, 9. For *tāpatrąya* see *Sāṃkhya Kārikā*, 1.

87, 10 ff. From the soliloquy of the Sage Saubhari, who underwent rejuvenation and married the fifty danghters of King Māndhātā.

88, 7-8. Not found in printed editions of *Viṣṇupurāṇa*, or in *Bhāgavata*, IX, 6, 39-55, where the story of Saubhari is given.

89, 4-5. This is the conclusion of a fallen woman named Piṅgalā who having proceeded to place of assignation, did not find her lovers there, and in the reaction gained tranquillity of soul.

90, 5 ff. Admonition of Bali, son of Virocana, to Indra, when the latter saw the former humbled but contented, because he knew that things occurred as fore-ordained. The s'lokas are in *S'āntiparva*, Ch. 231 and 235.

91, 9 ff. *S'āntiparva*, Ch. 175, 222 and 223.

92, 1-7. These must be part of *Mankigītā*, (*S'āntiparva*, Ch. 176) but the verses do not appear in the printed editions.

92, 6-7. 'एवं च ममताभिमानेव स्वामिनः मदीयेति वृथाश्रमः' इत्यर्थः (**मोक्षप्रकाश**, पृ. १८८)।

92, 12-13. Omitted by both *S'rīdhara* and *Viṣṇucitta*.

94, 9 Cf. p. 84, ll. 15-17.

94, 19. 'अपरस्परान्' सातत्येन परस्परविवेकरहितान्, अर्थविषयध्यानपरंपरावान् इति कल्पतरुः (**मोक्षप्रकाश**, पृ. १९०.)

95, 4-7. *S'āntiparva*, 303, 28.

95, 8-9. *Ibid*., 157, 6.

95, 12 ff. *Ibid*., 280, 5-11.

96, 8. *Mokṣaprakās'a* reads नान्येति for नश्येति and न बालैः for निबलैः in l. 10.

96, 12-19. *S'āntiparva*, 233, 17-18.

97, 8-9. The verse occurs also in *Anus'āsanaparva*, (141, 35).

97, 10, Medhātithi explains '*asevayā*' as avoiding places where enjoyments are obtainable, *i.e.* by dwelling in a forest.

102-108. The description of the origin of the world given here is not the Sāṃkhya view. Sāṃkhya accepts only twenty-four categories besides the Self, and lands in dualism. Vedānta, on the other hand, recognizes besides these twenty-five principles, the Supreme Self or Paramātman as a twenty-sixth, who controls Prakṛti and Puruṣa. The dualism of Sāṃkhya is thus overcome. We have *Ses'vara* or theistic Sāṃkhya. The Supreme Lord is described as entering of his own will (*svecchayā*) Prakṛti and Puruṣa and agitating the immutable and mutable principles. The hypothesis of Īs'vara as the stimulus (*kṣobhaka*) to evolution and involution gets over a defect of Sāṃkhya. "The theory of creation *ex nihilo* is unknown to

Vedāntic cosmogony." (*Phil. of Bhedabheda*, p. 319). The view unfolded here is the doctrine of *pariṇāma* (*pariṇāma-vāda*), "the perpetual unfolding of what is enfolded," which is opposed to the *vivarta-vāda* of *Advaita-vedānta*, which views creation as illusory, and even to the *Brahma-pariṇāma-vāda* of Bhāskara (*op. cit.* pp. 102-104). The conception of the Supreme Being as indwelling in all (*antaryāmin*) and of starting of His own will the cycle of evolution and involution of the cosmos, leans to the Vis'iṣṭādvaita view. In fact, the long quotation from *Viṣṇupurāṇa*, which is held up as the true view (and so the author's), contains many indications of a trend to Vis'iṣṭādavaita and of opposition to Advaita. Some of these may be specified: (1) the description of Prakṛti, on p. 102, as *nitya*; (2) the description of *kāla* (time) as beginningless and endless (*ananta*) on p. 103; (3) the identification of *Para-Brahman* with Viṣṇu on pages 106 and 108; and (4) the description of Brahman in the state of involution as *prādhānikam pumān* etc. on p. (103) *i.e.* Brahman as qualified by *Pradhāna*. In Vis'iṣṭādvaita, Prakṛti, Kāla and Suddha-satva are the three kinds of *a-cit* (*trividha-acetana*): cf. Vedānta Des'ika's *Rahasya-traya-sāra*, ch. V. The view that Brahman is present in *Pradhāna*, both when it is contracted and when it is expanded (*sa saṃkoca-vikasābhyām pradhānatvepi samsthiti*, p. 103) enunciates two states, viz. *pralaya*, in which Brahman exists qualified by the subtle Prakṛti (*sūkṣma-cit-acit-vis'iṣṭa-Brahma*) and evolution, in which Brahman exists in manifest Prakṛti. The process of evolution and involution described in the passage corresponds to the Vis'iṣṭādvaita account of creation (*See* Srinivasachari, *Philosophy of Vis'iṣṭādvaita*, pp. 261-262).

106, 15-18. S'rīdhara's readings are *kalpavikalpanā*, *karaṇīm Brahma*, and *sa samjñam*.

108, 15. The Kumbakonam edition of *S'āntiparva*, cci, 1, reads "*Akṣarāt kham*" instead of "*akṣaro agre.*" It makes a difference, The form adopted by Lakṣmīdhara is significant.

111, 8-9. Cf. *Manusmṛti*, XII, 42:

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः । पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥

112, ff. heading and head-lines. All the MSS. have adopted the printed form, which is manifestly incorrect. It should read *deha-sarīri-viveka.*

113, 2-7. "To Rāmanuja, Brahman is *sat* or supreme reality that is the pervading essence of the universe and its indwelling self and is therefore *satya* or true. The universe is not Brahman enveloped

by *māyā* or *avidyā*, but is *Brahmamaya*, pervaded by Brahman. . . It exists *in* Brahman and not *as* Brahman, and does not exhaust its content. Reality exists as Brahman in *cit* and *acit*. *Acit* is matter which is ever-changing and perishing and may be called *asatya*. *Cit* is the eternal self with a uniform nature or intelligence, which is realized as distinct from the perishing *prakṛti* or matter, and may be called *satya* or the true and the inner self of the existent *prakṛti* ; Brahman may be called *Satyasya satyam*, the real of all reals or the true of the true or Vāsudeva." (*Phil. of Vis'iṣṭādvaita*, p. 46). In the passage from *Viṣṇupurāṇa* quoted here, Lakṣmīdhara takes *viṣṇus'akti* as Brahman, *kṣetrajña* as *jīva*, which is the *apara tatva* (the other reality) and *avidyā*, which is the *ajñāna* or *karma* that causes bondage, to the self. The three are treated as real and distinct, and correspond to *sat*, *cit* and *acit*, the three ultimate reals of *Vis'iṣṭādvaita*, as set out in the passage quoted above. The leaning of Lakṣmīdhara to *Vis'iṣṭādvaita* in this may be noted. The quotation from *Viṣṇūpurāṇa* that is commented on here is used by Vedānta Des'ika, the Vis'iṣṭādvaita philosopher, in his *Rahasyatrayasāra*. *Avidyā* will, in this sense, be equated with *prakṛti*. Mitramis'ra interprets *Viṣṇus'akti* as *Is'vara*, *kṣetras'akti* as *jīva* and *avidyās'akti* as *māyā*.

114, 4-8. The passage is also used by Vedānta Des'ika in *Rahasyatrayasāra*, ch. 22. *Nirguṇa* in line 4, is the negation, not of *saguṇa*, but of *heyagūṇa*, or evil in the divine nature. That this is the sense is evident from the description, lower down in the passage—'*na lipyate karmaphalaiḥ.*' *Karmātmā* is *jīva* or *jivātmā*. *Apara* means "different" *i.e.* from the Absolute. *Jīvātmā* is subject to *saṃsāra*, and release from it (*mokṣa*). Note that the distinction between *jīva* and *paramātman* is emphasized here as well as the ultimate reality being *Nārāyaṇa*, as held by the school of Rāmānuja. *Advaita* regards the distinction between *jīva* and *Brahman* as illusory and unreal.

115, 16-17. Note the word *vetti* in relation to the inner self (*antarātmā*). It declares that he is the cognizer and experiencer of the sensory feeling. This view is non-Advaitic.

116, 10. Note the assertion that the self is real (*satya*), as are the elements. The declaration of the reality of the external world ranges the author against *Advaita*.

118, 14. *S'arīrī* here denotes the Supreme Self, to whom the universe, consisting of *cit* and *acit*, is a body, or *S'arīra*. The relation of the Absolute and the Universe thus conceived is a cardinal doctrine of *Vis'iṣṭādvaita* (*s'arīri-s'arīra-bhāva-saṃbandha*). See *Phil. of Vis'iṣṭādvaita*, pp. 241-249.

122, 12. The idea that *jīva* is atomic in size (*aṇumātra*), which is set out here, is common to the schools of both Bhāskara and Rāmānuja. See Srinivasachari, *Bhedābheda*, p. 86 and *Phil. of Viśiṣṭādvaita*, p. 234.

124, 11-12. Compare *Yogasūtra*, II, 5, which describes *ajñāna* in similar terms :—अनित्याशुचिदु:खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविधा ॥

130, 5 ff. The description of the soul as springing from the Supreme Self (*ātmanaḥ sakaśāt prabhavati*)—as also the expression on p. **137**, *ekasmādeva caitanyājjātah*)—and the use of the analogy of sparks and fire, in both contexts, show clearly the trend to Bhāskara's views. The word *prabhavanti* is interpreted as " become associated with grass bodies governed by the law of *karma* (*śubhāśubha-karma-vaśena sthūlaśarīrābhimanino jāyante*, p. 131). According to Bhāskara " the association of the absolute with its adjuncts is governed by the moral law of *karma* " (*Bhedābheda*, p.86).

131, 2-10. The illustrative analogies that are used *e.g.*, the actor transforming himself as different persons by painting himself differently, ether which is one but is different in different pots, the sun reflected as many suns in different vessels of water, all suggest that the one and only self, which is unconditioned, becomes manifold when conditioned by *upādhis*, and bring the view upheld here into line with that of Bhāskara. According to him "the Absolute is both conditioned and unconditioned ; it differentiates itself into the manifold of finite selves and things, and when the condition is removed, the finite becomes one with the infinite." (*Bhedābheda*, p. 6). The omission to refer to *māyā* or *avidyā* in this context, by Lakṣmidhara precludes the possibility of giving an *Advaitic* turn to his view.

133, 12. *Yadyevam*, it should be noted, is interpreted (on p. 134) as *yadi atmaiva jīvabhāvam bhajate.*

134, 15-16. The two lines, and in fact the whole passage from the *Brahma purāṇa*, lean to the *Bhedābheda* view of Bhāskara. The Lord, the one Supreme Self (*eka eva Paramātmā*) is found differentiated as two ; the enjoyer (the individual self) and the enjoyed (the universe). This is possible only when the Absolute is conditioned or limited. Cf. *Bhāskarabhāṣya*, II, iii, 45 :—*sa ca bhinnābhinna-svarūpaḥ* Lakṣmidhara's own interpretation (p. **138**., 2-3)—*puruṣhaḥ paramātmāmśo anādirabhinno api san na kadācid-vyaktapūrvaḥ*) makes it even clearer. The word *api*, in the above comment, is significant. It implies that, though they are not different, they are yet different, owing to *upādhi*. That this difference is adventitious (*aupādhika*), while the non-difference is natural

(*svābhāvika*), is indicated by the use of the expression *paramārthataḥ abhinno api, i.e.*, "though in fact undivided."

143, 11-12. The reference to Vāsudeva as the Supreme Being is noteworthy. See *Phil. of Vis'iṣṭādvaita*, p. 226.

144, 16. The Kumbakonam ed. reads *kṣarākṣarau* for *sutākṣarau*.

144-159. The entire chapter on *Jñāna-karmayoga* emphasizes the need for **both** *jñāna* and *karma* for *mukti*. One of these alone is inadequate: both must operate together. On p. 145, l. 3, the *Bhagavadgīta* is cited to show that *karma* alone will fail, and *vidyā* (explained as *Brahmajñānam*) leads to 'the goal from which there is no return' (*yatra gatvā na vārddhate*). On p. 146, ll. 6-9 the *joint* operation of *both* is up held as necessary, as both wings of a bird are for its flight (*na hyekapakṣo vihagaḥ prayāti*). On p. 146, l. 13, *Dharma* (enjoined duty *i.e.*, *karma*) is described as the source of *jñāna*, which leads to *mokṣa*. In his comments on p. 148, the performance of the duties enjoined on the different *ās'ramas* (*karma*) is explained as meant to avoid evil and to lead to *jñāna karmāpi yathāprāptam ās'ramavihitam jñānaparipākārtham pratyavāyaparihārartham ca astyeva.*

This view is maintained both by *Vis'iṣṭādvaita* and *Bhedābheda* (See Srinivasachari, *Phil. of Vis'iṣṭādvaita*, pp. 131-132, where Bhāskara's doctrine of *jñāna-karma-samuccaya*, which holds that both *karma* and *jñāna* are necessary to the seeker of Brahman, is explained, and his *Bhedābheda*, pp. 108-115.) But, some passages, like *advaita-dars'ane sthitaḥ* (p. 153) show that Lakṣmīdhara leans more to Bhāskara.

146, 13. Compare it with p. 154, ll. 14-15 (quotation from *Bhagavadgīta*). "*Tapas* is the duty to the self, and is the practice of self-purification in thought, word and deed, and connotes the virtues of truthfulness, *ahimsā* and patience. *Dāna* as a duty to others is the exercise of benevolence without any egoistic calculation, and is a gift to the needy man in which the right hand does not know what the left hand does. *Yajña* as a duty to the gods is offering sacrifices to the *devas*, who help in maintaining the cosmic order, without the taint of bargaining with them for boons." (*Phil. of Vis'iṣṭādvaita*, p. 331.)

148, 13-19. The comments lean to *Vis'iṣṭādvaitic* views.

148, 23. The Vedic reference is to *Taittirīya Upaniṣad*, III, ii, 1.

149, 3-6. The *Advaitic* view that *mukti* is *solely* due to *jñāna* is repudiated here (*nirākṛtam*).

149, 7. *Yajña* is one of the thousand names of Viṣṇu in *Viṣṇu-sahasra-nāma*. The citation from the Veda is from *Taittirīya Saṃhita*, I, vii, 4.

149, 9-10. Action, except as an act of adoration of God, is upheld here as leading to the bondage of rebirth. This is a Vaiṣṇava view.

It may be noted, that Mitramis'ra, who upholds *Advaitic* views, also rejects S'aṅkara's emphasis on *jñāna* as the *sole* agent of *mukti* (*Mokṣaprakās'a*, fol. 326).

151, 11. *Viṣṇoḥ sthānam* is *Vaikuṇṭha*, Rāmānuja's *parama-padam*.

156, 5. This sentence is probably a proverb, and occurs also in *S'āntiparva*, ccxxiv, 48, 51.

157, 6-7. The passage refers to *sātvika-tyāga* and not to non-difference (*advaita*) in a philosophical sense.

158, 16-17. All *karma* culminates in (*i.e.*, leads to) *Jñāna*—an enunciation of their interdependence.

160. The Dharmas'āstra attitude to *mokṣa* is clearly seen here. Cf. *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*, IV, iv, 22 :—तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ॥

Lakṣmīdhara appears to hold, like the Vis'iṣṭādvaitin, that the study of the Veda, sacrifices, *brahmacaryā* etc., as stated by Yājña-valkya (ll. 4-5), are accessories to self-knowledge. *Advaitins* hold these to be accessories to the *desire* to know Brahman (*vividiṣa-sādhana*).

160, 16-17. The s'loka has already been cited in the comment on p. 148.

161, 3. The complementary character of *karma* and *jñāna* is stressed.

161, 10. Note the interpretation of *s'arīra-parisaṅkhyānam* given by Lakṣmīdhara as the (*anusandhāna*),—careful recalling of the impurity and impermanence of the body.

165, 10-11. The conception of *yoga* as *samyoga* (union)—*i.e.* of *jīva* and Brahman, is not the same as Patañjali's idea of it, that it is the restraint of mental action (*Yogasūtra*, I, 2, *yogas'cittavṛtti-nirodhaḥ*.)

167, 5. *Atitaren-naraḥ* is a better reading than *atipaten-naraḥ*.

167. The sentence from the *Mahābhārata* on the eight accessories of Yoga is identical with *Yogasūtra*, II, 29.

168, 4-5. Compare with p. 170, ll. 1-2.

168, 13. Cf. *Yogasūtra*, II, 30—*Tatrāhimsāsatyāsteyabrahma-caryā-parigrahā yamāh*.

168, 15. Cf. *Yogasūtra*, II, 32 : *Sauca-saṁtoṣa-tapaḥ-svādhyāyes'vara-praṇidhānāni niyamaḥ.*

169, 5. Cf. *Yogasūtra*, II, 49 : *Tasmin sati s'vāsa-pras'vāsayor-gati-vicchedaḥ prāṇāyāmaḥ.*

170, 8-9. Cf. *Yogasūtra*, II, 50—*Bāhyābhantara-sthambha-vṛttir-des'akāla-samkhyābhiḥ paridṛṣṭo dīrgha-sūkṣmaḥ.*

173, 1-2. Cf. *Yogasūtra*, III, 1, and *Vyāsa-bhāṣya* thereon.
Des'abandhas'cittasya dhāraṇā. (P.) *Nābhīcakre hṛdayapuṇḍarīke mūrdhni jyotiṣi nāsikāgre jihvāgre iteyavamādiṣu des'eṣu bāhye vā viṣaye cittasya vṛttimātreṇa bandha iti dhāraṇā.* (V.)

173, 7-8. Cf. *Yogasūtra*, II, 54 : *Sva-viṣayāsamprayoge cittasya svarūpānukāra ivendriyāṇām pratyāhāraḥ.* (Abstraction or *Pratyāhāra* is that by which the senses do not come into contact with their objects and follow as it were the nature of the mind.)

173, 19-20. Cf. *Yogasūtra*, II, 55—*Tataḥ paramāvas'yatendriyāṇām.* (Thenceforth the senses are under the highest control.)

174, 7-8. *Apahata-pāpmā* is a better reading than *apahṛta-pāpmā.* The expression *guṇaka-parabrahamādau* makes it clear that in Lakṣmīdhara's view Brahman is *saguṇa*, and not *nirguṇa*, as held by *Advaita.*

175, 2. The Kumbakonam ed. reads thus: *Netṛhīnā yathā nāvaḥ puruṣānarṇave yathā.*

183, 7-9. Cf. *Yogasūtra*, I, 12 : *Abhyāsa-vairāgyābhyām tannirodhaḥ.*

186, 6-15. The *Mitākṣarā* has a comment in almost the same words.

187-188. The state of *samādhi* is described here.

Cf. *Yogasūtra*, III, 3 : *Tadevārthamātranirbhāsam svarupa-S'ūnyamiva samādhiḥ* : and *Vyāsabhāṣya* ; *Dhyānameva dhyeyākāranirbhāsam pratyayātmakena svarūpeṇa s'ūnyamiva yadā bhavati dhyeyasva-bhāvavāvesāttadā samādhirityucyate.* (P.) The same when shining with the light of the object alone, and devoid, as it were, of itself, is trance (*samādhi*). *Com.* When on account of the object of contemplation taking entire possession of the mind, contemplation shows only the light of the form of the contemplated object, and, devoid, as as it were, of its nature of self-cognition, then it is called trance (*samādhi*).

189, 4. The posture described is *padmāsana.*

189, 5-6. The object of contemplation is the self.

196, 5. *Yogī-Yājñavalkya* is an error for *Mahābhārata.* The citation from the former begins with *Oṃkāra* on l. 14. Viṣṇu, the

Para-brahman, is conceived as *Oṃkārasvarūpin*: hence the eulogy of the mystic syllable follows.

197, 12. The long passage, which begins here, is headed *Viṣṇuh* in *Mokṣaprakāsa* also, but it has not been traced either in *Viṣṇu-smṛti* or in *Viṣṇupurāna*, from, both of which many citations are made in the book. Mitramis'ra, however, ends the quotation, as from Viṣṇu, with the penultimate s'loka on the page, and attributes what follows to *S'aunaka* (p. 376).

198, 21-24. These s'lokas and those which follow on pp. 199-200 are ascribed by *Mokṣaprakās'a* to *Yogi-Yājñavalkya.*

202, 9-10. *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*, III, viii, 9.

202, 16. *Ibid.*, II, i, 20.

202, 18-20. *Chāndogyopaniṣad*, I, v, 3.

208, 21. *Viṣṇoh paramam padam* is, as explained earlier, His abode, *i.e. Vaikuṇṭha.*

209, 7. In view of his affiliation to Bhāskara's views, of which many indications in his book have been noted, this reference to *jīvan-mukti*, which is denied and criticized by Bhāskara (see *Bhedābheda*, pp. 127-128 and 136-138), must be deemed as merely rhetorical.

217, 7 ff. The s'lokas are ascribed to the *Mahābhārata* by *Mokṣaprakās'a.*

220, 1-4. The verse occurs also in *S'āntiparva*, CCLVII, 9.

232, 4. The line should read *Kimāyāsasaho na tvam pīvānasi nirīkṣyase.*

243, 17-18. S'ṛidhara reads *Tathā Brahmaparo*, while Lakṣmī-dhara separates the *tathā*, and reads *Para-Brahmaparo*, which would make it non-*Advaitic.*

248-254. The signs of approaching death are obviously only in regard to those who have practised *Yoga.*

253, 18 ff. An adept in Yoga can postpone the moment of his death to *uttarāyaṇa*, as was done by Bhīṣma. (*Mokṣaprakās'a*, p. 458.)

255, 2. The expression '*utkrāntih*' is noteworthy, as descriptive of Lakṣmīdhara's conception of the dissolution of the body of the *mukta* or *yogin* and the *ascent* of the self by the shining path (*arci-rādi-mārga*), as conceived by Vis'iṣṭādvaitins. The ascent by the path of light (*arcirādigatiḥ*) is criticized by *Advaitins*, but is upheld by Bhāskara (*Bhedābheda*, pp. 140-149), as well as by Rāmānuja.

MANUSCRIPTS OF THE MOKṢAKĀṆḌA

ASSIDUOUS search has disclosed the existence of only three complete manuscripts of the *Mokṣakāṇḍa.* The oldest of the three is that in the Udaipur (Rajputana) Palace Library. Dr. P. Peterson first described it in his *Report on the Search for Sanskrit Mauuscripts in the Bombay Circle*, 1882-83, p. 110. It consists of 89 folia, written on both sides, in clear Nāgarī, with 14 lines to a page and an average of 51 letters to a line. I have used a transcript made for me by order of the Udaipur Darbar. It has an entry at the end giving the copyist's estimate of the *granthasaṃkhyā* as "2650." It gives the date of the manuscript as *Samvat* 1708, *i.e.* 1650-51 A. D. It shows several lacunæ (see pp. 7, 25, 27, 31, 60, 61 and 104), which suggest that it was copied from an already defective and older manuscript.

The next manuscript, judged by age, is in the library of the Government Sanskrit College (Sarasvatī Bhavan) at Benares. It consists of 89 folia, written in legible-Nāgarī on both sides of the leaf. The colophon gives the date of its transcription as *Samvat* 1721 (1663-64 A. D.). While apparently no folio of this MS. is missing, judging from continuous pagination, it has several lacunae, which show that it was also copied from an older but defective manuscript.

The third manuscript lacks three intervening folia, (7, 8, and 39) as well as the last leaf. Its colophon is missing. It is written in flowing Nāgarī and must have been copied about the end of the seventeenth century. It is now in the Library of the Junior Bhonsle Maharaja at Nagpur.

Besides these three manuscripts, which are more or less complete, use has been made of a fragment now in the Government Collection in the custody of the Royal Asiatic Society of Bengal. It is a modern transcript from an undated, older

manuscript, and the copy was made as recently as *Samvat* 1950 *i.e.* 1892 A. D. It is described by MM. Haraprasad Shastri in his *Descriptive Catalogue of the Smṛti Manuscripts in the Government Collection under the care of the Asiatic Society of Bengal,* (1925), p. 61. It comprises only eleven folia, numbered consecutively as 102 to 112. It begins at ch. 32 and goes to the end of the *kāṇḍa.* It was copied at Benares, and the earlier part was apparently unavailable to the scribe. The original of this manuscript cannot be traced.

The Rāj Library at Dharbanga has a solitary leaf of a manuscript of the *Mokṣakāṇḍa.* It takes us to the end of ch. 2. It is described in Dr. K. P. Jayaswal's *Catalogue of the Smṛti Mannscripts in Mithila* (1927). It is written in Maithili characters and apparently belongs to an old manuscript transcribed in the latter half of the seventeenth century.

The Library of the S'aṅkarācārya at Puri once had a manuscript of the *Mokṣakāṇḍa,* that was apparently old and complete. Rajendralala Mitra has described it in his *Notices of Samskrit Manuscripts,* Vol. VIII, p. 297. I tried hard to secure it, but was told by those in authority, who sought for it on my behalf, that it had been lost.

Mitra Mis'ra, who follows closely on the steps, of Lakṣmīdhara, and absorbs large slices of the latter's digest, has also written on *Mokṣa,* under the caption of *Mokṣaprakās'a.* It was, like the *Mokṣkāṇḍa,* the last section of the digest (*nibandha*) of which it formed a part. I secured a copy of the only known manuscript of it. *Vīramitrodaya* was composed at the beginning of the seventeenth century. It is therefore not more than a generation earlier than our oldest extant manuscript of the *Mokṣakāṇḍa.* While *Mokṣaprakās'a* has been helpful in clearing up occasional difficulties in the manuscripts used, the circumstance that only one manuscript of it exists, has limited its value in collation. I have undertaken to edit it for the Chowkhamba Sanskrit Series in which several sections of the *Vīramitrodaya* have already appeared.

SUPPLEMENTARY IDENTIFICATIONS OF CITATIONS

Mahābhārata (Kumbakonam edition)

p. 4, ll. 5-9, S'āntiparva, **323**. S'l. 110-111.
p. 8, ll. 12-14. Cited by *Moks'aprakās'a* as from *Mahānāradīya*.
p. 10, ll. 8-11, S'ānti., **222**, 52-53.
„ ll. 15-18, S'ānti., **222**, 55-56.
p. 12, ll. 4-5, S'ānti., **250**, 26-27.
„ ll. 6-9, *Ib.*, **174**, 6 or **283**, 6.
p. 31, ll. 8-9, *Ib.*, **251**, 3.
p. 47, ll. 4-6, S'ānti., **284**, 8, 21.
„ ll. 7-8, *Ib.*, **251**, 12.
p. 76, ll. 10-11, Anus'āsanaparva, **74**, 9.
p. 81, ll. 4-9, S'ānti., **260**, 1-3.
„ ll. 10-11 *Ib.* 7.
p. 84, ll. 6-7, S'ānti, **156**, 2.
„ ll. 4-9, S'ānti., **173**, 68.
p. 90, ll. 6-7, *Ib.* **231**, 28.
„ ll. 10-11, S'ānti., **235**, 84.
p. 91, ll. 9-10, S'ānti., **175**, 22.
„ ll. 15-18, S'ānti., **222**, 61.
„ ll. 19-20, S'ānti., *Ib.*, **176**, 56; **223**, 17.
p. 92, ll. 2-5, (*Maṅki-gītā*).
„ ll. 6-7, S'ānti., **174**, 33.
p. 95, ll. 4-7, *Ib.*, **303**, 28.
„ ll. 8-9, *Ib.*, 157, 6.
„ ll. 12-25, S'ānti., **280**, 5-11.
„ ll. 11-18, S'ānti., **233**, 17-18.
p. 108, ll. 15-16, S'ānti., 200, 7.
p. 111, ll. 11-24, S'ānti., **182**, 19-25.
p. 114, ll. 12-15, S'ānti., **185**, 26.
„ ll. 20-21, *Ib.*, **184**, 1.
p. 115, ll. 1-6, *Ib.*, **184**, 2-4.
p. 117. 15-20, S'ānti., **200**, 12-13(a).
p. 118, ll. 1-6, *Ib.*, 13 (b)-14.
„ ll. 7-14, *Ib.*, **201**, 1-2.[1]
„ ll. 15-18, *Ib.*, 6-7.
„ ll. 21-24, S'ānti., **185**, 27; वनपर्व, **213**, 27.

p. 119, ll. 1-4, *Ib.* **200**, 11.
„ ll. 11-20, S'ānti., **247**, 1-4, 7.
p. 145, ll. 1-10, *Ib.*, 8-12.
p. 162, ll. 15-18, S'ānti., **174**, 37.
p. 175, l. 5, S'ānti., **301**, 7.
„ ll. 6-7, *Ib.* 8.
„ ll. 22-23, S'ānti., **311**, 14.
p. 188, ll. 1-6, *Ib.*, 15-17.
p. 202, ll. 24-25, S'ānti., **321**, 14.
p. 203, ll. 1-4, *Ib.*, 15-16.
p. 259, ll. 1-11, S'ānti., **322**, 1-7.

Vedic (श्रुतिः)

p. 6, ll. 15-16, *Chāndogyoponiṣat*, 8, 3, 8.
p. 18, ll. 9-10, *Taittirīya Brāhmaṇa*,
p. 143, ll. 6-7, *Chāndogyopaniṣat*, 8, 2, 1.
p. 148, l. 23, *Tāittirīyopaniṣat*, 3, 2, 1.
p. 149, l. 9. *Taittiriyasaṃhita*, 1, 7, 8.
p. 202, ll. 9-10, *Bṛhadāraṇyakopaniṣat*, 3, 8, 9.
„ l. 16, *Ibid.*, 2, 1, 20.
„ l. 18, *Chāndogyopaniṣat*, I, 5, 3.

Dars'anas

p. 143, l. 8, *Vedāntasūtra*, 4, 4, 8.
p. 167, ll. 12-20, cf. *Yogasūtra*, II, 29.
p. 174, ll. 12-13, *Pātañjalasūtra*, IV, 1.

CORRECTIONS

Introduction

p. 4, l. 17 : for '*trya*' read '*traya.*'

p. 16, l. 22 : Insert ')' after *Vedāntasūtra.*

p. 18, last line : insert '(' before *Īsvara.*

p. 19, l. 20 : omit the comma after *Saguṇa.*

p. 22, l. 21 : insert 'of' before 'scripture.'

p. 33, l. 24 : insert 'or' before 'refer.'

p. 34, l. 12 : omit 'or' after 'horse' and insert a comma.

p. 34, l. 13 : insert 'a' before 'car.'

p. 37, l. 6 : substitute 'are' for 'is'.

p. 38, l. 20 : substitute 'on' for 'in'.

p. 38, l. 22 : for 'and ; so' read 'and his.'

p. 40, l. 14 : omit bracket after 'scheme.'

p. 45, l. 15 : for 'that' before 'Paramātman' read 'the'.

p. 48, l. 24 : insert an asterisk *above* 'literature' and *before* the footnote.

p. 49 ; last line, for 'with' read 'by'.

p. 60, l. 2 ; for 'selffilled' read 'self filled'.

Text

p. 6, l. 9 : *Insert* ऽ between विभेदजनके and ज्ञाने.

p. 6, l. 11 : for ऽहमस्मीतित्या read ऽहमस्मीत्या.

p. 6, l. 15 : *Add* ८, ३, ४] after छान्दोग्योपनिषदि.

p. 7, l. 14 : insert [वि] after नि in निलये.

p. 17, footnote 1, insert १४, before १६.

p. 22, footnote 1, for १३ read ३.

p. 23, l. 2 : *add* visarga after संप्रक्षालक.

p, 26, l. 5 : *for* वाम read राम.

p. 26. l. 16 : for वाग् read बाहू.

p. 27, l. 3 : for कथं चन read कथंचन.

p. 28, l. 15 : for बृयर्थं read बृद्धयर्थं.

p. 31, l. 8 : for काषायं read कषायं.

p. 36, l. 17 ; *delete* वा after त्रिदण्डी.

p. 37, l. 4 : for द्विशान्ति read द्विशन्ति.

p. 38, footnote, last line, for '10. 8' read p. 957.

p. 43, l. 19 : for कु: read कुष्ठ:

p. 43, l. 19 : footnote 1, *for* ४५ read ५२.

p. 44, l. 11 : for एक read एव.

p. 46, l. 15 : insert । after सूत्रं and त्रिपदिका.

p. 47, l. 2 : insert । after इति.

p. 47, l. 2 : for शास्त्रेण read शस्त्रेण.

p. 47, penultimate line : omit the । before पश्म.

p. 48, l. 1 : insert single quotation mark before कौपी.

p. 48, l. 9 : substitute a comma for each ।.

p. 49, l. 10 : omit । before भर्तृयज्ञ.

p. 50, l. 4 : after निरपेक्ष: have a comma instead of ।.

p. 50, l. 5 : for स्वमात्रा स्वव्ययसक्तो read स्वमात्रास्वसक्त:

p. 50, l. 11 : for ससागार read सप्तागार.

p. 51, l. 5 : for कुर्ध्नां read कुट्यां.

p. 51, l. 12 : insert । between सर्वाश्रमाणां and धर्मिष्ठ:

p. 53, l. 4 : insert single quotation mark before नरकायेति.

p. 53, l. 12 : insert । after सेवनं.

p. 53, l. 13 ; insert । after वर्षासु.

p. 53, l. 19 : after the line insert [महाभारते].

p. 54, ll. 10 and 11 : for यन्त्र read यत्र.

p. 55, l. 4 : insert [एव] after एवमेव.

p. 58, l. 9 : omit the । after निवेदयेत् and insert it before अग्राणे.

p. 58, l. 10 : for विज्ञायत read विज्ञायते.

p. 58, footnote 2 : for 2, २, १, ४, read २, १८, ४–१४.

p. 59, l. 9 : for अपि व read अपि वा.

p. 59, l. 15 : for त्थित्वा read स्थित्वा.

p. 66, l. 20 : insert [स] before भिक्षाटन.

p. 60, l. 21 : for सायाह्ने काले read सायाह्नकाले.

p. 62, l. 8 : for स्वर्गे मिदमनंत्य read स्वर्गमिदमनन्त्य.

p. 62, l, 11 : for वेदान्ते read वेदान्त.

p. 62, l. footnote 3 : for सुयश्वेति read सूर्यश्वेति.

p. 63, ll. 20-22 : to be corrected and rewritten in verse-form thus
आहारार्थं कर्मकुर्यादनिन्द्यं कुर्यादाहारं प्राणसन्धारणार्थम् ।
प्राणा धार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयान्न भूय: ॥

p. 64, l. 9 : for न्यायाजितधनस्तं तत्व read न्यायार्जितधनस्तत्व.

p. 64, l. 13 : for अश्रद्दधानैरल्पै: read अश्रद्दधानैर[ल्प]ल्पै:
p. 64, l, 14 : for अलसैरवर्णैरल्पज्ञै read अलसैरवर्णैस्त्वल्पै:
p. 65, l. 8 : for तथैवा read तथैवा.
p. 66, l. 13 : read हृदकाशश्वासश्वयथु.
p. 72, footnote : for २०, २७, read २०, २२–२७.
p. 74, l. 11 : for दुर्गम् read दुर्ग[म]म्.
p. 75, l. 18 : for पायिनो निव्या: read पायिनोऽनित्या:
p. 77, l. 18 : for स्वह्निफल read स्वह्निफण.—
p. 80, l. 8 : for पतिष्यामि read पतिष्यामी.
p. 82, l. 6 : for त्यजति read त्यजति.
p. 82, l. 7 : for कामनजु read कामानजु.
p. 82, l. 12 : for प्रति कार्य: read प्रतिकार्य:
p. 85, l. 16 : for दोषह्लैर्दोष: read दोषह्लैर्द्वेष:
p. 86, l. 21 : for दृष्टा read दृष्ट्वा.
p. 87, l. 8 : for शमयेद्रोभे read शमयेद्रोगे.
p. 87, l. 16 : for प्रसूता read प्रसूताः
p. 87, l. 17 : for दृष्टा read दृष्टा:
p. 92, l. 1 : for यङ्क्ति read मङ्क्ति.
p. 92, footnote 3 : for ११. read ११–१८.
p. 93, l. 8 : for मृदं भोलेपन स्थिति: read मृदम्भोलेपनस्थिति:
p. 93, l. 10 : for अथऽऽप्यते read आप्यायते.
p. 93, l. 14 : for भेतव्यं read भेत्तव्यं.
p. 94, l. 15 ; for रागाद्वेष: read रागाद्द्वेष:
p. 96, l. 20 : insert (?) after वक्षे.
p. 98, footnote 1 : for ६३ substitute ६४.
p. 101, l. 14 : for इद्रियाणि read इन्द्रियाणि.
p 102, l. 7 : for व्यक्ता ततो read व्यक्तास्ततो.
p. 104, l. 13 : for भूतादि: read भूतादिस्तु.
p. 112, l. 2 : for शरीर read शरीरी.
p. 113, l. 8 : for रूपात् read रूपा ।
p. 113, l. 9 : insert । after जीवस्वरूपा.
p. 115, l. 11 : insert comma after न चैवं.
p. 115, footnote 5 : for १७, read १९–२०.
p. 115, l. 16 : for श्रुतिश्च read श्रुतीश्च.
p. 120, f. n. 2 : read जीवानन्दमुद्रिते.
p. 121, footnote 6 : for ४८ read ३८.

p. 122, l. 16 : for तीब्र read तीव्र.

p. 122, l. 20 : for नेष्बवस्थित: read नेष्ववस्थितः

p. 123, l. 2 : for सजीवोनाऽभ्य read सजीवो नाऽभ्य.

p. 125, l. 11 : for संजये read संजय.

p. 131, l. 16 : insert । between दीनि and 'गुणी'.

p. 132, l. 1 : insert । before वशी.

p. 132, l. 11 : for अनादिमत्परं read अनादि मत्परं.

p. 133, footnote 3 : after १२९ insert '–१३०.'

p. 138, footnote 1, l. 1 : for तेजोवन्न read तेजोबन्न.

p. 138, footnote 2, l. 2 : substitute semi-colon for comma after कल्पतरुः

p. 140, footnote 2 : for २८ read १८.

p. 143. l. 9 : for ब्रह्मायतिरिक्तं read ब्रह्मादतिरिक्तं.

p. 146, footnote 4 : insert–९३ after ८८.

p. 147, l. 10 : for एतद्विजस्य read एतद्द्विजस्य.

p. 148, l. 15 : divide by space प्राधान्येन and स्थितिरुक्ता.

p. 152, l. 16 : for सन्न्यास read सन्यास.

p. 157, l. 20 : for निर्वत्यं read निर्वर्त्यं.

p. 169, l. 15 : for वोध read रोध.

p. 170, l. 16 : for विविस्स: read विवित्सः

p. 171, l. 4 : for जान्वोपरि मार्जनं read जान्वोः परिमार्जनं.

p. 171, l. 20 : for साध्वस्ति read सा ध्वस्ति.

p. 172, l. 2 : for सूर्यक्षं read सूर्यर्क्षं.

p. 172, l. 14 : for परमाणुश्च read परमाणूंश्च.

p. 173, l. 15 : for अर्थो त्रऽत्मा read अर्थोऽत्रात्मा.

p. 174, ll. 11-12 : for देशवन्न read देशबन्ध.

p. 175, l. 14 : for यवागू तक्रं read यवागूस्तक्रं.

p. 181, l. 16 : for तथाच देव read तदेव.

p. 184, l. 18 : insert (?) after वंस्यते.

p. 185, l. 21 : for आवणकं read औवैणकं.

p. 186, l. 6 : *rewrite* as 'अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्यवैणकानि सरो.

p. 186, l. 16 : for गीतिज्ञो read गीतज्ञो.

p. 196, for योगीयाज्ञवल्क्य: in l. 6, substitute महाभारते.

p. 198, after line 20, provide the heading [योगीयाज्ञवल्क्य:].

p. 200, l. 14 : for मौंकारो read मोंकारो.

p. 202, l. 18 : for प्राणमुद्गीत read प्राण[स्त]मुद्गीत.

p. 202, l. 18 : for नियोजयती read नियोजयन्ती.

p 203, l. 3 : for विरजस read विरजस्क.

p. 206, l. 16 : for बिभत्रि read बिभर्ति.

p. 212, l. 4 : for [नि ?] read [अनि].

p. 212, footnote 1 : for निष्ठा read अनिष्ठा.

p. 216, l. 5 : for लघिमात्मयः read लघिमानत्मयः

p. 216, last line, *insert* within the brackets ज्जित before ?

p. 217, l. 2 : for हेतोर्द्ध read हेतोर्ध.

p. 217, before the verses insert the heading [महाभारते]—

p. 217, footnote 3 : for १९. read १९–२७.

p. 225, last line : for व्रत्त read व्रत.

p. 230 : Move जड उवाच below the next s'loka.

p. 232, l. 4 : for किं मया स सहो नत्वं read किमायाससहो न त्वं.

p. 245, l. 7 : close the space between नोपमा and भूति.

p. 254, l. 1 : for मृत्युयोगेन read मृत्युं योगेन.

p. 262, l. 4 : insert [महाभारते] after तथा.

p. 262, footnote 1 : for ६, १५ read ६, २, १५.

p. 265 : under भगवद्गीता add २४६, before २४७.

p. 265 : under मनुः add ६३, before ६४.

p. 266 : under महाभारतम् add २६२ at the end.

p. 266 : under मार्कण्डेयपुराणम् add १४५ before १४६.

p. 266 : under श्रुतिः insert between १४३ and २६२, १४८, १४९, २०२ and २२३.

p. 267 : under कठोपनिषत् add १३३.

p. 327, l. 5 : Read 'Brahmaṇā' for 'Brahm aṇā.'